

330.1
j-59

540
422

Дж. К. Інґрем.

Dr. John Kells Ingram, проф. у Trinity College в Дубліні.

ІСТОРІЯ політичної економії.

Переклав

Михайло Лозинський.

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1903.

307848

ДАРУНОК

В. Пилипенко

Комунальний заклад культур
«Дніпровські міські публічні біблі
Дніпровської міської ради
(КЗК «ДМПБ» ДМР)

330.1
1-59

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Беднарського.

Вступне слово*).

Отсі листки призначені не так на вичерпуюче справозданє про літературу політичної економії, як на з'ображенє історичного розвитку економічної думки в її відношеню до загальних філософічних ідей, а о скільки се згідне з головною метою сеї книжки, узгляднено в ній по змозї все, що дійсно важного видала наука. Тих, що хотіли-б докладнійше познайомити ся з предметом, відсилаємо до низше поданих творів про історію політичної економії, які менше чи більше, а деякі як найосновнійше були використані при писаню сеї книжки.

*) Від себе замічу, що при перекладаню пишу всюди імена авторів (з виїмком хиба таких звісних як Руссо, Вольтер і т. п.) обік руської фонетичної транскрипції такош латинськими буквами в оригіналі, а так само подаю в оригіналі заголовки творів, додаючи до них переклад з виїмком хиба таких slučajів, де оригінал і без перекладу зрозумілий або де цілими сторінками вичислюєть ся лише бібліографія. Роблю се тому, бо подаванє імен авторів і заголовків їх творів в оригіналі улекшить пошукуванє за тими книжками, коли хто буде цікавий їх шукати. Для тих „цікавих“ подаю також, де лише можна, німецькі переклади чужомовних творів, бо з чужих мов німецька, як звісно, знана нашим людем о много більше, як котра будь иньша. — М. Л.

Загальна історія:

Jerôme Adolphe Blanqui, *Histoire de l'Économie Politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jours* (1837—38). Alban de Villeneuve-Bargemont, *Histoire de l'Économie Politique* (Брукселя 1839, Париж 1841), написана з католицького становища. Travers Twiss, *View of the Progress of Political Economy in Europe since the Sixteenth Century* (1847). Julius Kautz, *Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomik und ihrer Litteratur* (1860), цінна книжка, що визначаєть ся філософічною шириною і дає здобутки широких дослідів, та написана в занадто декляматорським стилі, і, на жаль, без показчика. Eugen Dühring, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (1871; третє виданє 1879), що визначаєть ся звичайною бистроумністю автора, але також свідчить про його звісну впертість та недоцінюванє заслужених на тім поли письменників. Luigi Cossa, *Guida allo studio dell' Economia Politica* (1876; третє виданє 1887). H. Eisenhart, *Geschichte der Nationalökonomik* (1881), повний сили оригінальний нарис. На кінець короткий, але знаменитий історичний перегляд H. von Schell-a в „*Handbuch der politischen Oekonomie*“ (се обемиста енциклопедія економічних наук в їх повнім розширеню і приміненю, видана G. Schönberg-ом в 1882 р.; друге виданє 1886, третє 1890). До сих історичних праць в правдивім значіню сего слова треба додати: J. R. M' Culloch, *The Literature of Political Economy* (1845), книжку, яку, поповнивши її недостачі та довівши її до найновішого часу, можна би й тепер видати

з пожитком. Крім того можуть тут послужити деякі біографічні та критичні замітки Євгена Дера (Daire) і інших в *Collection des principaux Economistes*“, як також статі Коклена (Coquelin) й Гійомена „(Guillaumin) в „*Dictionnaire de l'Economie Politique*“ (1852—53, третє виданє 1864), — твір, про котрий правду пише Джівонс (Jevons), що він „найлучше освідомляє про всю літературу економічних наук“.

Історичні твори про поодинокі держави:

Італія. — Giuseppe Pecchio, *Storia della Economia Pubblica in Italia, ossia Epilogo critico degli Economisti Italiani* (1829); отсей твір появилася також як додаток до збірки „*Scrittori classici Italiani di Economia Politica*“, що обнімає твори італійських політичних економістів з часу 1572—1804 рр., яку видав у 50 томах Custodi; книжка не без вартости, хоч часто поверховна і риторична.

Іспанія. — M. Colmeiro, *Storia della Economia Politica in Espana* (1863); се не так історія політичної економії, як історія самої господарки; не так історія теорій та літературних творів, як історія політичних правил та устроїв.

Німеччина. — Wilhelm Roscher, *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland* (1874) — безмірна копальня знань про даний предмет, з принагідними замітками про економічну літературу інших країн. Moritz Mayer, *Die neuere Nationalökonomie in ihren Hauptrichtungen* (третє виданє 1882), пожиточний підручник, що займається майже виключно новітніми німецькими дослідями і політикою на економічному полі.

Англія. — W. Roscher Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre (1851—52).

Крім того можна послуговувати ся статями про головних письменників на поли науки політичної економії, поміщеними в девятім виданю „Encyclopaedia Britanica“; особливо дивись біографії Petty, Quesnay, Turgot, Smith, Say і Ricardo. Нарешті треба згадати, що отся книжка, се в найбільшій часті репродукція статі „Political Economy“, поміщеної в 19. томі „Encyclopaedia Britannica“ (1885).

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ.

Вступ.

Теперішній стан політичної економії не надаєть ся до твореня нових догматичних праць на сїм поли. Вправді маємо велике число творів, що загально-приступним способом, ріжнородним лиш у дрібницях, подають т. зв. „ортодоксальну“ чи „клясичну“ систему; але як в Англії, так і в иньших краях ся система провалила ся, і тепер заходять великі ріжницї поглядів як що-до методи, так також що-до теорій економічних наук. Все се вказує, що отся область соціальної науки переживає тепер перехідну стадію і повинна незабаром основно змінити ся. Одначе нова система думок, що має заступити, або по крайній мірі основно змодифікувати стару, ще не витворила ся вповні. Отсі обставини заставляють нас зайняти вижидаюче становище з поглядом на минувшину.

Се наше становище стане яснійшим, а наш дальший поступ буде значно улекшений, коли ми глядіти-мемо на хід думки про економічні явища з історичної і загальної точки погляду, а наступаючі по собі форми, в які виливались думки про ті явища, розбирати-мемо з оглядом

на ті періоди, в яких вони розвивались. Отсе й єсть задача нашої праці.

Таке студіюване буде згідне з найлучшими стремліннями нашого століття, що визначаєть ся передовсім загальною перевагою історичного зміслу. Там історичним зміслом так пересяк весь наш спосіб думання, що ми при кожній галузи науки, при кожнім устрою і при кожній формі людської діяльності майже мимоволі питаємо не про теперішній стан, але про найдавніший початок і про розвиток. Погляд Жана Б. Сея (J. B. Say*), що історія політичної економії має малу стійність, творячи в найбільшій частині збиранину безглуздих і принагідно висловлених думок, належить уже до вимерлих, і тому не треба його спеціяльно опрокидати**). Він лиш о стільки заслуговує на згадку, о скільки нагадує потребу відріжнювати істрою від збирання старинних шпаргалів; що не має значіння для історії, се на правду педантизм, а не наука. Для нас можуть бути цікаві лиш ті способи думання, що в минувшині панували в широких верствах і мали поважний вплив на практичну діяльність, або можна в них пізнати корінь теперішности і будучности.

Коли ми станемо на історичнім становищі, то не треба зараз з початку означати понятя

*) „Яку користь може нам дати збиране безглуздих поглядів і справедливо закинутих теорій? Було-б се і скучно і безхосенно“ („Economie polit. pratique“, IX-me partie). Дальші „та про те“ авторові не змінюють на дїлі сього осуду.

**) Гляди Roscher, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, Vorrede.

політичної економії ані розводити ся про її методу. Досить буде означити її як науку про суспільне багатство або, після дефініції Сея, про продукцію, поділ і консумцію багатства. Про всі доповнюючі поняття, які окажуть ся де-будь потрібними, буде замітка на своїм місці, а про означенє відповідної методи для наукового розсліду буде мова як про один із головних вислідів історичного розвитку науки.

Зрозуміла річ, що історію політичної економії треба відріжнити від історії економії людського роду загалом, або одної його части. Студіованя наступаючих по собі економічних фактів так само самостійне, як студіованє наступаючих по собі теоретичних ідей, що відносять ся до тих фактів. Лише з послідними маємо тут безпосередно діло. Одначе обі ці галузи розсліду, хоч і ріжняться між собою, — стоять в тісній обопільній звязи. Повстане і форма економічних наук в значній мірі залежать від фактичного положеня, потреб і духових напрямів відповідної доби. Кожда важнійша суспільна зміна потягала за собою економічні питання; науки, що домінували в кожній добі, завдячують майже весь свій вплив тій обставині, що здавалось, мов-би вони обіцювали розв'язку пекучих задач того часу. Навпаки, кожний мислитель, хоч би не в однім напрямі перевисшав своїх сучасників і йшов наперед них, буває дитиною свого часу і не можна його відділяти від суспільного оточення, в яким він живе і працює. Безперечно досягнуть його сучасні домагання, яким піддають ся його близкі. Полученє теорії з практикою мав свої користи і небезпеки. З одного боку дав воно теоретичному розслідову тривку, позитивну основу; та

з другого боку може бути причиною творення пересадного доктринерства, занадто сильного підчеркування спеціальних сторін дійсності, припиняня перехідних станів і тимчасових правил за загально-нормальні відносини.

Також не повинні ми поминати иньших сторін при розслі́ді ровитку політично-економічних поглядів. Ріжні галузи суспільних наук так тісно повязані з собою, що історія жадної з них не може бути досить раціонально розглядана сама для себе, хоч на се вказує, а навіть до сего тягне практична користь. Економічна думка стоїть під постійним могучим впливом пануючого способу думаня, а навіть щодених поглядів про суспільні справи у всіх громадян загалом. Усі духові прояви часу, що відносять ся до людських справ, споріднені між собою і носять на собі печать однородности, яка стає перед нашою уявою в неозначеній формі, коли говоримо про дух часу. Соціологічний розслі́д і розслі́д економічний, — сей послідний як одно з розгалужень першого, — стоять що-до своєї філософічної методи, як також що-до своєї теорії під впливом тих наук, що випереджують розвиток наук соціальних, особливо під впливом науки про органічну природу.

Тим то дуже важно мати все на оці ті різні відношеня економічного розслі́ду як до зверхних обставин, так також до иньших царин сучасної думки, бо наслідком того ми можемо дивитись менше абсолютно, а тим самим більше справедливо на наступаючі по собі зміни поглядів. Замість хвалити або ганити їх відповідно до їх згідности з занятим на перед теоретичним становищем, ми будемо дивитись на них як на елементи упорядкованого ряду, які треба

розслідувати, узглядняючи передовсім їх походження, час їх появи і їх вплив. Ми не будемо поклонятися думці, що кождий новий ступінь в тім теоретичнім розвитку заперечує безумовно всі давніші погляди, які, опираючись на практичній, хоч-би й вузкій основі досвіду, або приймаючи відмінний суспільний устрій, часто були релятивно оправдані. Так само годі нам уважати посліднім словом правди ті погляди, що тепер уважаються вірними, бо практичне життя, на яким вони оперті, здібне до змін і без сумніву менше чи більше змінить ся. В границях нарису, як отсей наш, годі широко розводити ся про всі ті погляди, одначе будемо старати ся мати їх все на оці і звертати увагу на починені тут замітки, де лише їх вплив буде незвичайно важний чи інтересний.

Зміст і форма економічних наук залежні очевидно менше або більше від становища і стремлень різних мислителів, яких імена звязані з ними. Відношене тих людей до їх попередників, їх вроджений темперамент, виховане, релігійне пересвідчення і політична партійність, — усе те мало певні наслідки. При особливих примірах ми звернемо на все те увагу, однак ті точки мають для нас лише другорядне значінє. Цілість мусить стояти понад одиницею. На творців теорій можна дивити ся лиш як на органи загального духового і суспільного руху.

Найприроднійший поділ політично-економічного розсліду, се поділ на 3 великі періоди: 1) старина, 2) середні віки і 3) нові часи. В двох перших не могла отся галузь розсліду вийти з початкової стадії. Щоб су-

спільна теорія розвила ся в яким будь більшім розмірі, на се треба сповнення двох условин. По перше мусять явища до певної міри розвинути ся поступенно, щоб достарчити відповідного обсервацийного материялу і достаточної основи для наукових узагальнень. Коли-ж така цілість існує, то дослідник мусить бути вихований для своєї задачі і заосмотрений відповідним помічними средствами та знарядями для розсліду, т. в. мусить перед тям витворити ся простійша наука, і то в такій мірі, щоб давала й потрібні теоретичні дані і відповідні методи розсліду. Суспільні науки потребують для своєї ціли наукових правил, належних до фізики й біології, яких треба набути від їх учителів. Що-до льогічної сторони, то треба, аби методи, які тут мають примінене, а іменно дедукційна, обсервацийна і порівнююча, були перед тим сформуловані в математиці і в студиях неорганічного сьвіта або організмів менше скомплікованих як суспільний. Вправді певні соціальні закони і стремління мусять в кождім часі звернути на себе людську увагу практичними жаданнями, яких не можна обійти, а повстаючі питання мусять бути як-небудь розв'язані; однак з висше сказаного ясно, що конечною умовою для правдиво наукової соціології єсть дуже високий ступінь духового розвитку. Се відносить ся і до політичної економії і до ннших галузей суспільної теорії. Проте ми обмежимось лише загальним нарисом характеру економічної думки в старині і середніх віках тай тих відносин, що витворили сей характер.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ.

Старинні віки.

Найдавнійші свідощтва про думанє над економічними справами дійшли до нас від теократичних організмів Орієнту. Загальний дух відповідної основної форми суспільного життя проявляє ся в тім, що головним прінципом виховання уважано спадкоємство, а повстаючу цивілізацію зміцнювано дідичністю різних функцій і фахів або навіть кастовою системою, в котрій поодинокі касты, відповідно до своєї природи, стояли на означенім ступні єрархічно усталеної кастової драбини, а найвищий ступінь займала пануюча духовна каста. Отся послідня зберігала витворені понятя і старалась їх примінювати в інтересї пануючого ладу, намагаючись збудувати повний устрій людського життя ві всіх областях на основі здобутої суми практичних думок. В отсїм суспільнім устрою являєть ся головною метою збережене того, що існує; характеристична його прикмета, се тривкість, що готова виродити ся в застій. Одначе без сумніву розвивали ся в тім устрою, хоч поволи але постійно, позиточні штуки, які перейшли до пізнїйших цивілізацій лиш завдяки тій клясовій і кастовій системі, що пильно зберігала

всі здобутки свого часу. В кождім разі верховоди теократичного устрою причинювались неодною плідною думкою до піднесення економічної діяльності, котра не могла, так як війна, ослабити їх визначне політичне становище розвитком класи їх супірників. Беручи жите як цілість і вважаючи головною своєю задачею кермувати ним, звертали вони головно свою увагу на суспільні течії, які звичайно викликає економічна діяльність. Звичайно мають вони на оці лише моральну сторону економії, або — що не те саме, — економічну сторону моралі. Вони розпливають ся в пересторогах перед скупістю і жадобою богатства, що вважає потрібним чинити релігія і філософія всіх часів. Вони бють на чесність у торгівлі й обміні, на справедливу міру і вагу, на точне перестерігання заключених зобовязань. Вони перестерігають перед гордістю і зарозумілістю, до якої доводить богатство, перед марнотратністю і самолюбством, а змушують до сповнювання обовязків справедливості і добродійності супроти слуг і низших. Згідно з теологічною ідеєю вчать вони, що особисте набування богатства залежить від божої волі, а рівночасно кладуть великий натиск на його залежність від індивідуальної пильності й ощадності. Загалом у зовсім розвинених теократичних системах видимо стремління — розвинути як найточнійше приписи, мало чим ріжні від приказів; час, спосіб, подробиці майже кожного поступка кожного члена суспільності означені дуже докладно. В звязку з отсею системою пересадного надзору стоїть злученє чи радше помішанє духовної власти зі світською, а наслідок сього такий, що многі часті суспільного правительства, які опісля на

висшім ступні розвитку послугують ся своїм духовим і моральним впливом, — кермують ся при помочи прямого приказу або примусу.

Практичні економічні підприємства грецької і римської старини, коли навіть узгляднити їх спеціально неприхильні обставини, не могли ані що-до об'єму ані що-до різноманітності поміжних жерел міряти ся з економічними підприємствами нових часів. Нерозвинутий стан природничих наук стояв на перешкоді видатному примінюванню невиданих на першій погляд оцінок природних сил для продукційних цілей або широкому уживанню машин, котрі як один з факторів новочасного промислу діждали ся такого могутнього розвитку. Неповне географічне знання, як також недостаточні средства комунікації і руху гальмували зріст заграничної торгівлі. Ості перешкоди зродились наслідком повної недозрілості економічного життя в данім часі. Ще більші труднощі для сильної і широкої практичної системи політичної економії плели ся з характеристичних принципів старинної цивілізації. Деякі письменники старали ся усунути різницю між стариною а новими часами. Признаючи той провал, який нас ділить від теократичних народів Орієнту, твердять вони, що Греки і Римляни стоять по правді на таких самих основах думання, почування і ділання, як новочасні західні народи. Се очевидно велика помилка, спричинена тим, що учені занадто виключно займають ся освіченими класами і тою чисто спекулятивною діяльністю духа, яка часто доводила до невірної оцінки середніх віків. Головна різниця духа і життя в старій і новій суспільности та, що перша була організована для війни, а друга в цілій своїй істо-

рії проявляє що-раз більше змагане, примінити ся в своїм устрою до вимогів економічної діяльності як до своєї практичної кінцевої ціли. Важного впливу тих двох ріжних станів на кожду форму людської діяльності не треба ніколи спускати з ока. З воєнним устроєм старинної суспільности була тісно звязана інституція невільництва, як її істотна складова частина. Невільництво, котре зовсім не становить виплоду сучасної системи, як пр. в новочасних Західних Індиях або в Злучених Державах Америки, було в такій гармонії з тогочасним житєм, що найвизначніші мислителі вважали його конче потрібним. І на правду невільництво видасть ся часовою konieczністю і то ще не найгіршою в порівнянню з тим, що на всякий случай могло замість нього настати. Та воно мало деякі погані наслідки. Причинилось воно до того, що в класі свободних горожан узаяла верх погорда до ремісничих занять. Усяка форма продуктивної праці, з частковим виїмком рільництва, вважала ся негідною свободного чоловіка. Одинокими гідними формами діяльності вважались ті, що були сполучені з публичним житєм, чи то військовим чи адміністраційним. Відобрано праці її гідність, віддавши майже всі її області невільничій класі, а пошана свободних ремісників не багато була більша від пошани невільників. Продуцентам, позбавленим по найбільшій частині всякого духового образования і виключеним від усякої участі в державних ідеях, інтересах і услугах, неставало наслідком їх характеру і становища прозорливости і сьмілої ініціативи, потрібної для економічного поступу. Крім того непевність життя і майна серед воєнних заколотів і небез-

пек, серед яких збиралося багатство, були важною перешкодою для витворення великих капіталів і утворення годящої кредитової системи. Отсі причини, в зв'язку з нерозвитим станом науки і суспільних відносин надали економічному життю старини ту монотонність та обмеженість, від якої так різко відбиває сучасний стан з невичерпаними помічними средствами, з безнастанним ростом і тисячними різнородностями в діяльності. Очевидно не годить ся вимагати від якої будь соціальної системи тих прикмет, які годі сполучити з собою; кождої систему треба оцінювати після задачі, яку вона мала сповнити. А історичною задачею старинної цивілізації було — не економічною діяльністю, але війною довести до таких обставин, серед яких став би можливий новий суспільний лад, опертий на супокійній праці.

ГРЕКИ.

Розв'язка сеї задачі припала Римови, як кінцевий здобуток римської системи підбою. Военна діяльність Греції, хоч і безнастанна, все таки була без зв'язку і безплідна, хиба з виїмком оборони против Персії, і тому не скінчила ся сповненням якої-будь суспільної місії. Без сумніву, нерозвите воєнне життя не могло серед таких обставин з'ужити для себе всіх здібностей тої раси, наслідком чого найвизначніші її члени звернули ся на поле духової діяльності і викликали незвичайно швидкий розвиток тих початків на поли естетики, філософії і науки, що лишили ся після теократичного устрою.

В „Працях і Днях“ Гезіода стрічаємо економічні поняття дуже подібні до теократичних. З признанем божої всемогучости і з правилами духовного походження звязана тут практична бистроумність в формі приписів або пословиць. Одначе розвиток абстрактної думки, який починаєть ся від Талеса, надає швидко грецькій культурі її властиву форму і означає нову епоху в духовій історії людськості.

Почав ся рух, що мав рішати про всю будучність людськості. Нищачи поступенно одічену будову теологічних переконань, старав ся він заступити їх на кождім поли думки науками, відповідаючими розумови. Найвизначнійших грецьких мислителів, що посв'ячали себе зовсім стремлінням до позитивного знання і в найбільшій числі студіювали геометрію, одну науку, яка вже тоді приняла дефінітивний характер, заставили соціяльні домагання, які все звертають на себе увагу великих умів, звернути ся до старанних студій над людською природою і над услів'ями людського буття в суспільности. Отсі студії були вправді ще завчасні; треба було мати за собою довгий розвиток науки про живучу і неживучу природу, щоб суспільні науки могли дійти до своїх нормальних форм. Одначе завдяки тим розслідам піддержувано в Греції благородну духову діяльність; много з тих частинних поглядів, на які людськість не може ждати, були плодами тої праці. Розсліди економічні разом з иньшими довели до раціональних поглядів: Плутуса здетронїзовано, а небесні сили заступлено земними. Розумієть ся, що до фактичних результатів отсі розсліди не довели: не ставало їм до сего достаточної широкої підстави практичного

життя. Воєнний суспільний устрій і споріднене з ним існування невольництва, яке, як згадано, вело до низької оцінки продуктивної діяльності, відвертало увагу мислителів від сеї області. За те завдяки тій обставині, що горожани віддавали ся всею душею державному життю і партійній боротьбі, виступали на перше місце питання, що відносили ся виключно до політики. Головні письменники з суспільної області займають ся через те виключно розслідуванням і порівнюванням державних устроїв, шуканням таких форм виховання, які найбільше годились би до утворення горожан для державних функцій. Завдяки тому не стрічаємо в них систематичного трактування економічних питань, — лиш деякі щасливі думки і несподівані внесення, які розслідуєно доперва пізнійше. В їх поглядах на суспільні науки замічаємо слідуючі загальні риси:

1) Одиниця підпорядковувєсь державі, її природа може розвиватись і досконалитись лише через державу, а все її стремління мусить бути звернене на удержання і розвивання держави. Головною задачею всякої політичної думки єсть утворення добрих горожан; всяке суспільне питання розбираєть ся передовсім зі становища етики і виховання. Горожанин уважаєть ся не продуцентом, лише властителем материяльного багатства; а багатство цїнить ся не для себе самого або для можливого при його помочи уживання, лише для вищих моральних і публичних цїлей, яким воно може служити.

2) Держава стає надзираючим і порядкуючим авторитетом в усіх кругах суспільного життя, не виключаючи й економічної області,

і користуєсь тим авторітетом на те, аби довести до гармонії між діяльністю одиниці і добром загалу.

3) З тими принципами злучене стремління — надати суспільним інституціям і законодавству неограничену силу, немов би суспільність не була здібна до ніякої самостійности і піддавала ся якому-будь зверхньому впливови, коли лиш сей дав себе відчути з належною силою і постійністю.

Кождий визначний мислитель, що займав ся соціологією, творив собі ідеальну державу, яка наближалась до існуючої чи можливої або віддалялась від неї в міру того, оскільки її творець мав змисл для дійсности і привик позитивно думати.

Найславнішою з тих ідеальних систем є Платонова. Ідея підчинення одиниці державі виступає тут в найповнішій формі. Між тою класою горожан його державної системи, яка становить найвисшу форму життя, існуюча спільність маєтку і женщин, як найвлучніше средство для знищення змислу для приватних інтересів і для посвячення одиниці публичній службі. Здійснення сего плану серед прихильно для сеї ціли устроєної старинної суспільности не можна зовсім певне заперечити. Однак така держава швидко впала би під впливом сил, які мусять витворити ся в промисловій суспільности. Тимчасом сьвіжий та блискучий опис Платона і його незрівняний стиль були незвичайно притягаючими для умів, у котрих естетичний змисл сильніший, як науковий критицизм, і Платонова ідеальна держава стала плідним творцем новочасних утопій. В суміш з тим, що ми звикли називати в його творах химерними думками,

знаходимо тут деякі несподівані, високо моральні погляди, а також, що ближше для нашої ціли, деякі влучні економічні аналізи. Особливо влучно представляє Плятон поділ і спільність занять в їх природнім розвитку серед суспільности. Може занадто виключно приписує він повстанє суспільної організації економічним причинам, не оцінюючи як слід безкорисні соціяльні стремління людей до взаємної злуки; але за те ясно представляє, як різні здібности і вимоги одиниць вимагають взаємного співділання і викликають його, як через ограничене кожного на той рід занятя, який для нього після його становища, здібностей і образования найбільше відповідний, можна лекше і лучше добути все потрібне для загалу. Як усі законодавці старинного світа, домагаєть ся він держави, що вистарчалаб сама собі, охороненої перед непотрібними зносінами з чужими народами, боячись від такого контакту ушкодження внутрішнього устрою і погіршення національного характера. З тої самої причини не допускає він заграничної торгівлі і переносить для тої ціли свою ідеальну державу далеко від моря. Границі держави означені як найдокладнійше, а населенз ограничене заборонаю вчасного подружжя, убиванем дітей і задержанем означеного числа земельних наділів у руках горожан-хліборобів. Усі ті обережности приняті більше з політичних і моральних причин, чим з боязни перед недостатчею поживи, як пр. у теорії Мальтуса. Плятон хоче удержати як найбільшу рівність маєткову між членами суспільности, діяльними безпосередно на економічним поли. Сій послідній клясі, яка різнить ся від пануючої і воєнної, віддає він, відповідно з духом часу, дуже

мало пошани. В її щоденних занятях видить він причину духового пониження і фізичного обезсилена, яку вважає перешкодою в сповнюванню висших людських і горожанських обов'язків. Найнижші роботи звалює на чужинців і невольників. Дальше домагається він (Закон V, 12.), також в дусі старинного світа, як найбільшого обмеження уживання благородних металів у внутрішніх зносинах і заборонює позичати гроші на процент, а навіть віддаване позиченого капіталу лишає свободній волі довжника. Весь економічний рух підлягає сильному державному надзору, не лиш на те, аби не допускати до насильства і обману, але також на те, аби запобігати зростови привичок до роскошій і старати ся про належне задоволюване житєвих потреб і приємностей.

В противенстві до пересадного Платонового ідеалізму стоїть тісний трохи, та за те незвичайно практичний ум Ксенофонта. Се передовсім чоловік праці, однак і в него находимо в високій мірі спекулятивний нахил Греків. Його твір „*Oeconomicus*“ варта читати задля притягаючого й живого зображення деяких сторін тодішнього життя, і Sismondi хвалить його справедливо за дух людяности і скромности, який віє з него. Одначе отсей твір ледви переходить за границі домашнього господарства. Вправді в сих границях виявляє автор багато здорового розуму і бистроумности, одначе ми не можемо пристати ані на його приписи, як управляти приватним майном, ані на його вказівки, як вести сім'ю і приналежних до неї людей. Тимчасом як-раз головні його прикмети лежать в тім вузнім крузі і в конкретній області; до науки економії в ширшін розуміню

причиняєть ся він не много. Як його тодішні земляки, — ставить він хліборобство вище інших занять. Він хвалить його з одушевленням, бо воно розвиває патріотичні і релігійні почування, пошану перед власністю, бо воно найліпше приготовлене до воєнного життя, бо воно на кінець дає досить часу і досить додумання для видатної духової і публичної діяльності. Одначе ведений своїм практичним умом прикладає він більше ваги, як загал грецьких письменників, до промислових занять, а ще більше до торгівлі. Той сам практичний ум заставляє його зайнятись ближше умовами і розвитком тих двох родів продукції і домагатись від держави їх попирання й охорони.

Його погляди на гроші неясні і де в чім блудні, одначе вивіз грошей в цілях виміни не шкодить по його думці державі. Задля цвітучих зносин з іншими країнами вважає він необхідним заховане миру, чемне і повне пошани трактоване чужих торговців і швидко та прихильне полагоджуване їх справедливих претенсій. Невільництво він очевидно признає і не вважає його нічим злим; навіть поручає, аби для підвищення аттицьких доходів держава наймала невольників до роботи в копальнях, значила їх пятнами, щоб не могли втечи, і з доходів того підприємства збільшала їх число новими закупамі. (*De vectigabilus* 3, 4).

Вся майже система грецьких ідей аж до часів Арістотеля представлена в енциклопедичній будові його філософії. Математика і астрономія вправді поступили пізнійше значно наперед, одначе на поли суспільних наук не дійшли Греки до вишого становища, як те, що виявлене в творах того великого мислителя

В студіюваню даного предмета були по його сторонї здібности і суспільне становище. В нїм сполучений в незвичайній мірі дар бистої обсервації зі здібністю узагальнюваня, тверезість осуду з бажанєм загального добра. Все, що в публичнім житю Гелленів було первісним і значним, відіграло свою ролю перед ним або на його очах, і він міг оперти свої висновки на широкий підставі многосторонного досвѣду. Стоячи поза круговоротом публичного житя, міг він узяти на себе ролю тямучого глядача і безпартійного суддї. Та про те не міг він з висше поданих причин, як і иньші грецькі мислителї, стояти при тих дослїдах на зовсїм нормальнім становищи. На міг також перейти границь того, що ми тепер називаємо статичною соціологією. Понятє законів в історичнім розвитку суспільних явищ розумів він неясно, хіба з виїмком чергованя державних форм, та й те лиш в невеликій мірі. За те стрічаємо в його творах чимале число здорових і цїнних поглядів на устрій і житє суспільного організма. Спеціальні замітки про економічні справи анї не так численні анї докладні, як ми сего бажали-б. Як усї грецькі мислителї, признає він лиш одну науку про державу. Низші відділи сеї науки становлять етика, властива політика і соціологія; всі вони стоять до себе дуже близько і не обграничені замітно. Так пр. студіює він богатство не як ціль саму в собі, але з огляду на висші складові части і оконечні цїли спільного житя. Початку суспільности шукає Арістотель не в економічних конечностях, але в природних суспільних інстинктах людий. Природа суспільної злуки означена по части саморідним,

по часті систематичним співдїланем різних діяльностей, яких незалежність цїнить автор, попираючи їх взаїмне зближене. З тої причини він противний обмежуваню свободи та особистої ініціативи, як також пересадному підчиненю одиниці державі. Рівночасно осуджує він спільність женщин і маєтку, прийату Платоном для його пануючої класи. Після него приватна власність має свою глибоку основу в людській природі, а зло, приписуване збудованому на приватній власности суспільному устроєви, має свою причину в недосконалости нашої природи або в недостатчі иньших публичних інституцій. На його думку маєткова спільність мусить довести до занедбання загальних інтересів і до нарушеня суспільної згоди.

З поміж різних клас, що заспокоюють різні народні потреби суспільности, виключені від усякої участі в правліню державою хлібороби, ремісники і артисти, т. є. ті класи, що в безпосередний спосіб заспокоюють материяльні потреби суспільности. До сего недоставало їм потрібного часу і просвіти, а від природи їх занятя могла би потерпіти їх гідність. В однім славнім місці свого твору розвиває він теорію невілляництва, опираючи її на загальности відношеня між приказом а послухом і на природнім подїлі, який відмовляє підбитій расі всяких здібностей до панованя. Він не дає невілляникови самостійної волі, а вважає його „живучим знарядом“ в руках пана. На підчиненю невілляника панській власті, коли лиш пан розумно її виконує, опирає Арістотель властивий добробут як підчиненого так і володаря. Отсей погляд, який так разить наші новочасні почування, не був очевидно власністю

Арістотеля, але радше теоретичним зеркалом фактів грецького життя, в яким існувало числа горожан, що віддавали ся правлінню, війні і висшому образованию, опирало ся на систематичнім пониженню погордженої кляси, позбавленої всіх висших стремлєнь, властивих людській істоті, і принесеної в жертву удержанню особливої суспільної форми.

Арістотель розрізняє два способи економічної продукції. Один — се збиранє природних продуктів і примінюванє їх в домашнім господарстві; сюди належить полюванє, риболовство, годованє худоби і хлїборобство. В певнім противенстві до того первісного, „природного“ способу стоїть другий, який Арістотель називає „хрематистичним“. Тут наступає вже виміна продуктів і йдуть в обіг гроші. Часть того „неприродного“ способу, як можна його назвати в противенстві до попередної, простішої форми продукційного життя, допускає Арістотель, уважаючи її потрібним, впливаючим з живійшого руху і заспокоючим фактичні потреби розширенєм „природного“ способу. Однакє розвиток „неприродного“ способу на широку скалю осуджує він як негідний і деморалїзуючий, бо опертий на роскошах і безграничній жадобі зиску. Отсї його погляди опирають ся мабуть головнo на моральних мотивах, однак деякі моменти говорять за тим, що він мав ті самі блудні погляди, які заступали фізіократи XVIII віка, що лиш хлїборобство (разом з висше наведеними спорідненими галузями) є дійсно продуктивне, а всі иньші роди економічної діяльності, які або перемінують природні продукти або ділять їх дорогою замі-

ни, не причиняють ся нічим до суспільного багатства, хоч-би були й як привмні чи пожиточні.

Справедливо відріжняє він гроші від багатства і пояснює ту ріжницю казкою про Мідаса. Розумів він також, що гроші, хоч уживані на основі суспільної умови, мусять бути з материялу, що має незалежну, внутрішню вартість. Що його погляди про капітал не були ясні, видно се найліпше з його звісного доказу против опроцентованя позички, де він проводить думку, що гріш безплідний і не може витворити гроша.

Як і иньші соціяльні філософи Греції, поручає Арістотель правительством дбати про удержаня відповідної пропорції між державною областю а населенем. Пригожими средствами для належного ограничення числа горожан уважав він полову повдержність перед подружєм, піане подружє і запобіганє вродинам або нищенє вроджених. Невистарчаюче число горожан уважав він небезпечним для самостійности держави, за велике небепечним для спокою і порядку в державі.

РИМЛЯНИ.

Мимо свого визначно практичного, реалістичного й утилітаристичного характеру не спромогли ся Римляни розвинути як слід свої здібности на економічнім поли.

Вони не витворили широкої та многосторонної системи продукції і виміни. Їх історична задача була воєнна і політична, а їх народні сили були посвячені головнo публичній службі

дома і на поли битви. Все таки звертали вони від найдавніших часів особливу увагу на хліборобство, і на нїм оперте було істноване відважного населеня, що зробило перший крок на дорозї до панованя над сьвітом. Та з часом управа землі перейшла від свободнх краян на численних робітників - невільників, здобутих у заграничних підбоях, а малі посїлости давнїйших часів замінено великими лятїфундіями, в котрих Плїній видить упадок Італїі*). Ремесло і торговлю (сю послїдню по крайній мірі о стїлько, о скїлько вона не була ведена на великі розміри) вважали Римляни занятєм неблагородним, негідним свободного горожанина. Отся погорда зовсїм не була пересудом тїсних і нетямучих умів, її подїляв такий Цїцерон і иньші найсвобіднїйші уми народа**).

Римляни мало займають ся поважними студіями на економічнїм поли, як сего при недостатчі спекулятивної оригінальності в них і можна було ожидати. Їх погляди на економічні, як і загалом на суспільні питання були

*) „Величезне число свободних людей жило в тих околицях, які тепер, коли лишила ся в них лиш мала воєнна колонія, лише римські невільники ратують від повного одичня“. Livius, VI. 12. „Villarum infinita spatia“. Tacitus, Ann. III. 53.

**) „Всї ремесники займають ся роботою, заслужуючою на погорду, бо що благородне, те не потребує робітні“. Cicero De officiis. I. 42 — „Коли торговля незначна, то заслужує на погорду; коли-ж вона ведена в широкім обемі, коли спроваджує ріжні річі з далеких околиць і познайомлює нас з многими позиточним, то не можна мати нічого против неї“. Там-же. — „Всякий промисл уважали наші предки негідним“. Livius XXI, 63.

взяті по найбільшій часті від грецьких фільософів. Деякі сліди економічної думки подібають ся у фільософів, у письменників, що писали про хліборобство, у правників. Тут треба зазначити, що многі місця в творах тих письменників, які наводять оборонці претенсій Риму на визначне місце в історії, часто не містять в собі нічого, як лише загально-звісні правди або неозначені узагальненя.

У фільософів, як Ціцерон, Сенека і старший Пліній (сего послідного можна радше вважати ученим енциклопедистом або полігістором, чим фільософом), стрічаємо ся з загальною свідомістю занепаду економічної діяльності, зіпсутя очичаїв і зростаючої захланности у їх земляків, що по їх думці мали заразити ся тими хибами від підбитих народів. Як у сих письменників, так також у поезії та в иньших родах літератури того часу стрічаємо по при такі думки на половину штучне одушевлене хліборобством і пересадну оцінку сільського життя та давнїйших звичаїв Римлян. На все те треба без сумніву дивити ся, як на форму протесту против існуючого безладя, і тут пригадують ся нам деклямації, які проголошував Руссо в подібнім часі. Одначе широких та влучних думок про існуючий економічний нелад та про відповідні помічні средства стрічаємо мало. Пліній думає в тім самім дусі, що й Руссо, що тут завинило введене золота як средства виміни і що вік безпосередної обміни стояв вище від віка гроший. На його думку треба запобігати відпливови гроший за границю, — погляд, подібний до думок нової школи меркантилістів, який також находить ся у Ціцерона, лиш не з такою ясністю. Катон, Варрон і Колумелля займають ся більше

технічними приписами для хліборобства, як загальними умовами економічного успіху та суспільного добробуту. За те ті два послідні заслужили ся незвичайно, пізнавши і проголосивши висшу вартість свободної праці в порівнанню з невільницькою, а Колюмелля переконаний, що в занепадї хліборобства у Римлян як-раз найбільше завинило заведенє невільницької праці. Послідні три письменники згідно вірять, що головнє відродженє рільництва запобіжить зіпсутю обичаїв, укріпить старі римські чесноти і зміцнить основи громадського житя. Становище їх таке, як французьких фізіократів, що супротив материяльного занепаду і суспільного виродженя свого часу домагали ся удосконалення і горячого попираня хліборобства. Питанє, яка хліборобська господарка ліпша, мала, чи велика, було так само горячо розбиране і в стариннім римськїм і в новочаснім європейськїм сьвітї; Колюмелля стоїть рішучо за малою господаркою. Наукове становище правників стикало ся декуди з економією, і ся обставина заставляла їх робити певні класифікації і менше чи більше штучні ріжницї, приймаєні від них або самостійно використовувані новочасними економістами. Про природу грошей мали вони, здаєть ся, правдиве понятє о стілько, що приписували їм самостійну вартість, означену економічними відносинами, якої не можна означити умовою або самовільно змінити при помочи публичної власти. (Сей погляд впрочім нерішений: Neri і Carli потверджують його, а Ragnini заперечує). Загалом знаходимо в тих письменників, як сего й можна було ожидати, не так висновки незалежного думаня, як поясненя фактів економічного житя Римлян і історичної

їх політики з огляду на економічні справи. З послідної точки погляду ті твори для нас незвичайно цікаві. Пояснюючи нам законодавство, яке відносило ся до власности в загалї, до надзору над видатками, до опіки над марнотратниками, до невільництва, до зросту населення і т. п., розкривають о много лучше, як се инакше було би можливе, наші очі на впливи, так довго могучі в історії Риму і цілого північного світа. Держачись тут обмеженої області систематичного думання про економію, не можемо входити ві всі ті справи. Та один предмет стягав на себе нашу особливу увагу: процент від грошевої позички, предмет, що його управилюванем не лише займало ся дуже часто законодавство, але також усі визначнійші римські письменники посвятили йому вузні чи ширші студії. Процентова стопа була означена законом дванадцяти таблиць, однак пізнійше (341 р. пер. Хр.) заборонив закон Гевуція позичку на процент. В законодавстві Юстиніяна були дозволені 4% до 8%, відповідно до обставин, при чім 8% допускало ся в торговельнім руху, але проценти від процентів були безумовно заборонені. Римські теоретики осуджували позички на процент майже без виїмку. Після Ціцерона вважив їх Като рівними убійству*), а також сам Ціцерон, і Сенека, і Пліній і Коллумелля, всі осуджували їх. Що в верозвитім суспільнім стані ремесло позичання грошей стягало на себе, і то не без причини, народню ненависть, се легко зрозуміти.

*) „Що думаєш про лихву? Що думаєш про убійство?“ Cicero, De officiis II. 25.

Але що ті письменники в часі, коли торговельні підприємства могли вже виказати ся значним поступом, придержувались того самого становища, се свідчить про дуже недостаточні та неясні поняття про суть і задачі капіталу. Практичне жите мало мабуть дбало і про ті погляди і про відповідне законодавство; впрочім се послідне, як учить досвід, можна легко обійти. Здасть ся, що грошева торгівля тяглась через усю історію Риму, а процентова стопа приміняла ся до кождочасних обставин ринку.

Коли переглянути історію економічних студій в старині, то покажеть ся, чого впрочім з гори треба було сподівати ся, що висновки, зібрані грецькими та римськими письменниками на тім поли, дуже невеликі. Справедливо замічає Дірінг, що старинні мислителі оцінювали питання, якими має займатися наука, більше з політичної, як з їх властивої, економічної сторони. Ми піднесли се, вказуючи, як вони брали ся до kwestії населеня; те саме замічають ся при науці про видатність праці, якою занимались до певної міри Платон і Арістотель. Вони або вважають сей принцип підставою суспільного поділу на класи, або хотять при його помочи доказати, що суспільність опирають ся на саморідне співділане різних діяльностей. З чисто економічного становища можна поставити що - до поділу праці три основні точки: 1) його розвиток в області якої будь галузи продукції робить дешевшими продукти; 2) обем ринку ограничує його; 3) в промислі здібний він більше розвинутий, як у хліборобстві. За тими точками ми даром шукали-б у старинних письменників; що найбільше можна

би першу виснувати з їх поглядів на сю справу.

Особливо у німецьких учених замітне стремління, незвичайно збільшувати обем і вартість заслуг старини для політично-економічних наук. Певна річ, що говорячи про розвиток отсеї галузи наук, не можна поминути грецьких і римських письменників, але не треба забувати, що вони дають нам лиш перші початки політично-економічних правд або лише вказують на них, і що наша наука належить у своїй суті до нових часів. Зрештою дальше побачимо, що наука політичної економії не могла перед нашими часами прибрати свого окончного вигляду*).

*) Про економічні науки старинного світа гряди: „Über das Verhältniss der Nationalökonomie zum klassischen Altertum“ Рошера в його „Ansichten der Volkswirtschaft“ (третє виданє 1878).

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ.

Середні віки.

Середні віки (400—1300 по Хр.), се дуже важний період не лише для економічної, але й для загальної історії Європи. Становлять вони довгий перехідний стан з зародами нового світа, що однак лише в малій часті дійшли до нового розвитку. В пізнійшій життю європейської суспільності не знайдець ся мабуть ніщо, чого вже тут не було б, хоч по найбільшій часті в незрілій і нерозвинений формі. Вільнодумний напрям XVIII. століття згідно маловажив середні віки, головню задля зглядної нездібности на літературнім поли. Однак на світі суть річи, важнійші від літератури, і великі люди середних віків мали де проявляти свої найліпші сили. Розвиток католицького церковного устрою, поступенне поставленій укріплене оконченого ладу після розпаду західної римської держави абсорбували всі здібности мислителів і діяльних людей різних віків. Першу середновічну фазу, від початку V. до кінця VII. століття виповнила довга і горяча боротьба о заложене нової церковної і державної системи. Три слідуочі століття пішли на укріплене та оборону

тої системи перед нападами номадських племен. Аж у своїй послідній фазі, підчас XI., XII. і XIII. століть, коли оборона перед грозячим мусулманським заливом з'єднала весь Захід, втішались середні віки доволі укріпленим і запевненим існуванням, щоби могли розвинути свій правдивий характер і видати на світ свої найблагородніші постати. Розвиток феодалізму йшов через цілий період все таки в перед, проявляючи ся в розкладі влади і в ерархічнім підчиненю ріжних своїх степенів. Лиш на якийсь час, в другій фазі, був сей розвиток задержаний — спасенною могутістю Карла Великого. Мимо того ленна система укріпилась аж у першім століттю третьої фази. Таксамо аж у послідній фазі могло на широку скалю здійснити ся гідне подиву всіх часів, хоч з конечности в цілости безуспішне стремління католицизму до всеобнимаючої дисципліни.

Під повним пануванням феодалізму широка або многосторонна економічна діяльність не була можлива. Отся організація, як се доказано наперекір філософічним історикам, була для збереження ладу й оборони держави вправді конче потрібна і дала важні елементи загальній цивілізації. Та признаючи її існування оправданим і приписуючи їй релятивно добродійний вплив, не повинні ми ждати від неї прикмет, які не дадуть ся злучити з її істотою й історичними задачами. Пануюча серед феодалізму класа не мала симпатий для економічної роботи й погорджувала всіми рукоділлями, з виїмком тих, що служили для війни або для сільського спорту. Практичне життя всеї суспільности було оперте на земельній власности.

Богатство дідича складалося з продуктів його посіlostий і з данин *in natura* чиншівників і служило до прокормлення наймитів, яким за їх службу платилось удержанем. Також хліборобство мало на оці лиш потреби родини або найближшої околиці, а не далекого ринку. Через те господарка того часу була проста і задля недостатчі внішньої заохоти не проявляла ніякого поступу.

Отсі відносини сильно змінилися в наслідок різних обставин, що виступили на арену під кінець середніх віків. І так хрестові походи викликали без сумніву значні наслідки, передавши в багатьох випадках посіlostи феодалних панів в руки промислових класів, звівши з собою різні нації і раси, розширивши світогляд і поняття народів і, особливо, вплинувши заохочуючо на морську плавбу, а тим самим збудивши світову торгівлю до нового життя. Независимі міста і зростаюче значіння міщанської класи успішно рівноважили могутність земельної аристократії; сила нових суспільних елементів зростала завдяки спільковому устроєві міського промислу, а як поліція в земельних областях була основана на феодалних відносинах, так міська поліція опиралася на промислових гільдіях. Зростаючий по містах попит за хліборобськими продуктами надав хліборобству характер підприємства на широкі розміри, що потягнуло за собою поліпшене комунікаційних средств. Та обсяг торговельних підприємств лишився всюди обмеженим, з винятком деяких догідно положених центрів руху, як пр. в свободних містах Італії, де впрочім також воєнні стремління, не здержувані тут,

як деінде, аристократичною клясою, ставали на перешкодї нормальному розвитку економічного життя, або й зовсім нищили його.

Кожда значна зміна в поглядах на призначене людського роду і на керівні життєві принципи мусить впливати на матеріальні інтереси. І в тому також католицька релігія мала могутній вплив на середовіщне економічне життя. Християнство не кладає мабуть більшого натиску, як давніші релігії, на особливі економічні чесноти, як пильність, ощадність, додержання заключеної умови, послух супротив законного начальства, — але воно з більшою силою висувало наперед висші цілі життя, а се витворило висші погляди на різні суспільні відносини. Воно ввело чистоту в родинне життя, — удосконалене, потягаюче за собою найважливіші економічні результати. Воно проголосило принцип людської рівності, піднесло гідність праці і з незвичайним натиском проповідало обов'язки любови, співчуття, прощення і доброчинства супроти бідних. На отсі погляди, про яких догматичні підстави тоді не було таких сумнівів, як нині, звертано постійно увагу народнього духа і народньої совісти, і вони мусіли мати на життя могутній уморальнючий вплив. Попри вплив християнства, як науки моральности, процвітав вплив церкви як організації, що мала задачу примінювати християнську науку в щоденнім життю. Побіч наук святого письма повстало широке церковне законодавство, особливо з приписами для вірних, що займало ся так економічною, як і иньшими областями суспільного життя. *Corpus juris canonici* (збірник канонічного права), в котрім зібрані результати вікових дослідів і трудів, містить

в собі між иньшим і те, що ми можемо назвати католицькою економічною теорією. Однак під теорією треба тут розуміти не оперте на висновках пояснене явищ, а суму понять, що мали метою лише житеві приписи. Житє взяте тут зі становища духового добробуту, а оковечною метою єсть створення й удержання божого царства між людьми.

Каноністи прихилиють ся до спільности маєтку („*Dulcissima rerum possessio communis est*“). — Наймилїйше спільне посїданє маєтку), хоч ріжницю між „моє“ і „твоє“ вважають принципом, конче потрібним з часу грїховного упадку людського роду. Публична власть має право в разї потреби привернути в данім випадку (*pro hac vice*) первісну спільність. Підпомога бідних не залежить від свобідного уподобаня, але єсть законним обовязком (*debitum legale*). Скупість (*avaritia*), се служба ідолам, захланність (*cupiditas*), хоч-би й не посягала на чуже добро, — се корінь усього злого, і тому треба її не лише держати в границях, але зовсім нищити. Хліборобство і ремесло вважають ся оправданими средствами для здобуваня поживи й одїжи, за те торгівлю оцїнюють вони неприхильно, бо на їх думку вона майже все веде до ошуки. Тому про хліборобство говорить ся: „Воно не єсть немиле богови“ (*Deo non displicet*), а про купця: „Він не може богови подобати ся“ (*Deo placere non potest*). Купець повинен продавати свої товари не по цїні ринку, означеній подажею і попитом, але по їх правдивій вартости (*justum pretium*). Він не повинен мовчати про хиби свого товару ані використовувати нужди чи несвідомости купуючого, щоб дістати більше, як виносить прав-

дива ціна. Не вільно брати процентів; як говорить Рошер, заборона лихви становить осередок усього канонічного економічного ладу і підставу великої частини церковного судівництва. Доси залежало головно від погляду сторін, чи умова була лихварська; від тепер полишено церкві рішати при помочи своїх казуїстів або судів, чи грошева позичка нешкідлива, чи може гідна нагани*).

Наведені принципи мають на цілі високий ідеал, однак їх пересадний аскетизм становив в неоднім перешкоду для економічного поступу. І так коли зростаюча продукція потягала за собою з природи річи більше розвинений поділ праці і ширше уживане позиченого капіталу, закони против лихви старались перешкодити сему розвитку. Проте паралізовано їх вплив різними виїмками або обходжено їх фіктивними умовами. При виданю тих розпоряджень рішали на всякий случай примітивні відносини, суспільність, в котрій могли зичити гроші лиш для марнотратних приємностей або для усуненя такої страшної нужди, якій радше повинна була запобігти християнська добродійність. Однак ті розпорядження були зовсім невідповідні для часу, в котрім позичений капітал служив зростаючому духови підприємчivosti і занятю робучих сил. Абсолютний теологічний дух не був здібний допустити ні в сьому ні в иньших випадках в приписах для загального житя до змін, яких вимагало нове економічне положення, і звичайний людський розум лучше понимав суть головних условин економічного житя.

*) Roscher, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, стор. 5. і слідуючі.

Коли при кінці середних віків духова діяльність, відсунена до сего часу більш пекучими суспільними потребами на задній плян, почала розвивати нове житє, почувалась недовстача раціональної оцінки цілоти людських справ. На разї зараджено сїй потребі, звертаючи ся до висновків найлучшої грецької філософії. І так у творах сьв. Томи з Аквіну стрічаємо ся з політичними й економічними науками Арістотеля, перемішаними з християнством. Як кріпко держить ся він становища свого старинного учителя, про се свідчить найлучше факт, що він признає Арістотелївську теорію невільництва (по крайній мірі о скілько до него належить авторство книги про власть князїв — „De regimine principum“*), хоч тогочасні обставини усунули з європейської суспільности послідні останки тої інституції.

Отся важна зміна, освободжене робучої класи, се найважнійший практичний результат середних віків. Заміна властивого невільництва на кріпацтво, яке по всїй своїй сути було перехідним станом, се був перший крок в сїм напрямі. Зв'язаний з землею, жив кріпак у тривких домашніх обставинах, брав участь в релігійнім житю суспільности, а всї обставини, які відносили ся до нього, як також думка і чуте того часу, стреміли до його оконечного освободження. До такого результату сільський робітник все таки не дійшов так швидко, як міський. По містах знесено кріпацтво вже в другій середновічній фазї, а на селї не зни-

*) Про сю справу гл. Joudain, Philosophie de St. Thomas, т. I., стор. 141—149 і 400.

кає воно ніде перед третьою фазою. Адам Сміт приписує сей переворот егоїстичним інтересам. На його думку дідич зрозумів, що господарка при помочи свободних арендаторів видатнійша, а з другої сторони зверхник держави в супірництві з дідичами попирав кріпаків в їх руху, зверненім против дідичської влади. Без сумніву в сій ділі освободження треба признати і вплив церкви; в ділах часто сходять ся моральна заохота з політичними й економічними причинами. Найліпше обходили ся з кріпаками в церковних маєтках, а з часу підбою півночі були духовні так задля своєї науки як також силою свого становища оборонцями й опікунами угнетених та поневолених кляс.

З освободження кріпаків вирости перші черти ерархічного устрою новочасної господарки, поділ на підприємців і робітників. Особиста свобода сих послідних, побуджуючи їх до більшої рухливости й самостійної діяльности, вела до назбирання богатства, яке ще більше росло наслідком ладу і доброї управи, пануючої в міських громадах, що вирости з освободження. Таким чином покликано до життя діяльну клясу капіталістів, яка виступила найперше в торгівлі. Мешканці торговельних міст привозили з чужих країв дорогі люксові предмети або спроваджували лучші промислові продукти з богатших міст, за котрі великі земельні властители радо вимінювали сирі продукти своїх посіlostей. Коли-ж опісля ті міста вступили для транспортних цілій в спілку з иньшими краями, отворило ся для них щораз ширше поле для торговельних підприємств. Як се виказав Адам Сміт, торгівля в пізнійшій періоді причинилась до продукції

промислових виробів, які або призначувало для заграниці, або витворювало з заграничного матеріалу, або роблено, наслідуючи чужих ремесників. Перший значний розвиток промислу в новочасній Європі припадає на XIV. і XV. століття; ві властивих середніх віках промислового підприємця ще не замічаємо. Хліборобство очевидно лишається по заду, бо хоч феодалські пани мають охоту перемінити ся на хліборобських підприємців, то через їх привички й пересуди той рух опізняється, і поступ у сільській господарстві двигается ся лиш поволі. Та все таки деякий поступ помітний. Викликає його по часті бажане, справити собі привезені з заграниці або таки в своїм краю наслідком розвиненої зручності витворені делікатніші промислові вироби, по часті ужиті в хліборобських цілях капіталу нагромаджененого наслідком руху міського промислу.

Між промисловими корпораціями міст мають деякі на перший вид дуже високий вік, та фактично дійшли вони через законне признание та унормоване аж у XIII. століттю до значіння. Найбільша частина економістів, які зовсім поділяють погляди XVIII. і XIX. століття на середні віки, осудила ті корпорації занадто односторонньо. Вправді се вірно, що вони для нових часів не годяться і проте мусіли зникнути, а їх існування продовжувало на ділі зовсім непотрібно, але від самого свого початку були вони дуже корисні. Становили вони цінне спільне вогнище для нових промислових сил, які зміцняв корпоративний дух, що панував у корпораціях. Мірами обережності, примінюваними в інтересі доброти і викінчення виробу в кождім варстаті, удосконалювали

вони техніку, а сьв. Людвік мав на думці попиране промислової техніки, коли забирався до надання лїпшої організації париським рукоділям. Дальше при помочи добровільного надзору причиняли ся корпорації до добрих обичаїв і загалом старали ся в границях кожного фаху розвивати соціяльне чуте в часах, коли ледви чи можна було говорити про ширші суспільні принципи*).

*) Дальші вказівки про політично-економічну літературу середних віків дадуть: Н. Contzen, *Geschichte der volkswirtschaftlichen Litteratur im Mittelalter*, друже видане 1872 р., як також V. Cusumano, *Dell'economia politica nel medio evo*, 1476 р. Гл. також: W. J. Ashley, *Introduction to English economic history and theory*, 1888 р., том I., розділ 3.

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ.

Нові часи.

Середні віка, як се доказав Кон (Comte), кінчать не з п'ятнадцятим столітєм, але вже з кінцем тринадцятого. Нові часи, які потім настали, показують у своїм розвитку три по собі наступаючі фази і переходять в стан, що характеризує наш вік.

I. Підчас XIV. і XV. століття католицько-февдальна система наслідком взаємного поборювання між своїми офіційними членами упала, а під нею витворилися складові частини нового ладу. В практичному житті поборювали себе корона і февдальні пани. Отсі супірничі сили шукали підмоги в заключуванню договорів з містами і з заступленими там промисловими силами. Рух сеї фази не знаходить майже відгукону в котрій-будь тогочасній економічній літературі.

II. В другій новочасній фазі, яка починається XVI. столітєм, дізнає середновічний устрій, що розпадається сам від себе, систематичних нападів, що прискорюють його дальший розклад. Сьвітська центральна власть, яка тимчасом значно зискала на силі і помічних средствах, визискує зростаючі елементи промислу

і торгівлі на власну користь. Попираючи ті елементи і йдучи таким чином за народним одушевленням, старається вона визискати їх для своїх політичних цілей і через достарчуване скарбів потрібних для воєнних успіхів заставити їх служити своїй власній могутості і славі. З тими стремліннями на практичній полі й зі служачими їм за підставу суспільними напрямками тісно зв'язаний меркантилістичний напрям в науці суспільної економії, який в тім часі дійшов до всемогучого впливу. Європейські правительства досягнули вправді в тій політиці деякі успіхи, але в цілості ті їх стремління мусіли скінчитися невдачею, бо початок і суть тих правительств не надавалися до того, аби вони могли взяти на себе головну роль в економічному руху. Крім того шкодить їм і руйнує їх вплив зла слава духовної влади, з якою більша частина із них була зв'язана.

III. В третій фазі, яка менше-більше припадає на XVIII. століття, різко помітне стремління до зовсім нового, так світського, як і духовного ладу, яке проявляється найперше в тогочасній філософії і загальній літературі, а далі в великій французькій революції. Загальну критичну науку, проголошену в попередній фазі протестантизмом і при кінці тої фази систематично оброблену в Англії, розширюють особливо французькі письменники, і то в популярній формі. Властивий тій науці дух індивідуалізму відповідав незвичайно потребам часу, а прихильне прийняте, з яким стрічались догми суспільної умови і „laissez faire“, вказували на влучне зрозуміння властивих умовин тогочасного суспільного стану в Європі. Доки заведене нової суспільної умови і життє-

вої системи не було можливе, зводили ся стремління до широкого і могучого розвитку особистої енергії, при чім старі суспільні сили наглядали лиш о стілько, о скільки сего було треба, щоб не допустити до анархії. Проте ставлено до правительств добре умотивоване домагане, щоб вони здержали ся від усякого безпосередного чинного проводу в суспільнім руху, а всю свою діяльність ограничили на удержане потрібного ладу. Така політика могла бути по своїй сути лиш перехідною. Однак негуючий напрям, вірний свому духови, підніс лиш тимчасову і виїмкову конечність до нормального закона, який мав-би постійне значінє. Одноцільний європейський рух, який боров ся за свободу стремління, а часом доходив до публичної пристрасти, був, відповідно до різних явищ думки і життя, ріжностороний. Економічна сторона була в визначній мірі заступлена теоретично аж французькими фізіократами, а переняту ними задачу так в деструктивнім як і в органічнім зглядї розвязав основнійше й успішнійше Адам Сміт, що неначе продовжав і довершив їх працю.

Не дасть ся заперечити, що з цілим новочасним рухом майже нерозлучно звязані тяжкі моральні хиби. Загальна дисципліна і порядок, який старались — і то з деяким успіхом, хоч на хитких підставах — завести середні віки, тепер упав. Почутя обовязку ставало що-раз менше, а з ним слабшав і суспільний змісл. Індивідуалізм в теорії доводив до егоїзму з практицї. Особливо замітне се на економічнім полі. Захланність народів і одиниць став що-раз більша; висші і низші промислові класи ділять ся і ненавидять себе взаїмно. Хоч нові елементи, наука і промисл, які поступенно доходять до

впливу, заключали в собі лучший і тривкійший лад від того, що завалив ся, однак окончена синтеза була занадто віддалена і в своїй сути неозначена, щоб можна було її пізнати з порозкидуваного і на перший вид неоднотільного зросту тих елементів. Тепер та синтеза вже заслуговує на увагу, а стремління до неї, як також до практичної системи, опертої на ній, надає нашому вікови властивий характер. Дальше ми побачимо, що тій силі, якою руководила ся суспільність, відповідає нова форма в політичній економії, а іменно стараєсь вона перемінити ся в загальну суспільну науку і підчинити ся науці моральности.

Задача слідуєчих листків — вивести в подробицях образ, назначений тут кількома рисами, і показати, як кождочасні прикмети ріжних наступаючих по собі економічних фаз відбивали ся в історичнім розвитку економічних наук.

ПЕРША НОВОЧАСНА ФАЗА.

Природний розклад середновічної системи з одної сторони, а з другої зріст ріжних важних елементів нового устрою, — се характеристичні риси першої фази. Духовна власть надавала ся чим раз меньше і ставала чим раз більше нездідною до сповнення своєї моральної задачі, а суспільний рух вироджував ся чим раз більше в неправильні прояви індивідуальної енергії, які часто сприяли честилюбности і захланности. Витворили ся сильні правительства, що мали на цілі посеред зростаючого духового і морального безладя удержати внішній порядок. Загальне признание громад елементом державної системи свідчило про зростаючу могутність економічних сил; те саме, тільки в иньший

спосіб, говорили бунти робучих клас. Знаменем рішучої переваги мирної діяльності була інституція наємного війська, найперше перехідна, а опісля постійна, інституція, що посвятила означену меншість населення воєнним вправам і підприємствам, запобігала перерві або перешкоді в роботі. Мануфактури набирали чим раз більшого значіння, і в тій галузі економічної діяльності найперше усталила ся різниця між підприємцем і робітниками, а сталі відносини між ними уможливлено обмеженням військової служби і витворенням різних фахів. Через уживання бусолі улекшено морську плавбу. Друкарська штука служила доказом, що призначенням духового руху й економічного розвитку було злучити ся для одної цілі. В Фльоренції, Венеції і Генуї існував публичний кредит о много скорше, чим Англія і Голандія дійшли до якого-будь більшого фінансового значіння. Як раз під кінець сеї фази відкрите Америки і нової дороги на Схід, змінюючи основно дотеперішній хід торгівлі, приготувало поле під заснування колоній, які багато причинили ся до зросту переваги промислового життя і вказували на його остаточну всесторонність.

Безперечно винна сему двозначність сеї фази, яка лежить між середньовічним і ясно новочасним періодом, що на полі теорії не знаходимо нічого, що відповідало би такому величезному практичному материялові. Державна наука Тома з Аквіну має з малими виїмками лиш підрядне значіння. Одиноке економічне питання, якому посвятивано особливу увагу, се питання про суть і задачі грошей. Причина сему та, що коли служба або данина *in natura* перестала бути средством заплати, а почато

вводили поступенно правильні податкові системи, вагу гроший почали відчувати що-раз більше.

Рошер*) а за ним Воловський**) звернули увагу на Миколу Орема (Oresme), що вчив французького короля Карла V. і вмер єпископом у Лізіє в 1382 р. Рошер називає його великим політичним економістом. Його твір „Tractatus de origine, natura, jure et mutationibus monetarum“ (Розправа про початок, суть, право і зміни гроший), виданий на ново Воловським 1864 р., містить в собі теорію гроший, яка майже вповні відповідає поглядам XIX. столітя, а виложена по мистецьки коротко, ясно і звязко.

ДРУГА НОВОЧАСНА ФАЗА.

Меркантильна система.

Підчас цілої першої новочасної фази зріст нових суспільних сил був полишений самому собі. За те в другій фазі тішилися вони систематичним попиранем правительств, що при недосконалости середновічних фінансових методів не могли jinakше служити своїм воєнним і державним цілям, як збільшуючи податки, а до сего потрібний був зріст суспільного багатства. З тих причин посв'ячували європейські правительства економічній діяльності постійну увагу і виявляли навіть охоту, зро-

*) Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, стор. 25.

**) Comptes rendues de l' Académie des Sciences morales et politiques, LXII., стор. 435 і слідуєчі.

бити її головним предметом своєї політики. В природній зв'язи з тими фактичними обставинами повсталала меркантильна система, яка набирала щораз більше значіння, доки в половині XVIII століття не досягнула вершин свого розвитку.

Меркантилістична наука в своїй найяснішій формі учить, що гроші і багатство значить одно і те саме, і тому вважає вона важною задачею суспільности, в'носящих з иньшими народами стягнути для себе як найбільше благородних металів. Отже кождий край мусить старати ся вивозити як найбільше своїх промислових продуктів, а як найменше продуктів чужих країв привозити до себе; різницю між одним і другим рухом дістаєть ся в золоті і сріблї. Та різниця називаєть ся торговельним білянсом. Він корисний, коли дістаєть ся грошей більше, як видаєть ся. Для запевнення корисного білянсу повинні правительства пустити в рух усі можливі средства, — заборони ввозу і високі цла на чужі товари, вивозові премії для домашніх продуктів, обмежене вивозу благородних металів.

Одначе той виклад науки, що находить ся ві всіх підручниках, не передає докладно поглядів усіх тих, що їх мусить ся уважати прихильниками меркантилістичного напрямку. Многі члени тої школи мали за багато ясного розуму, аби повірити, що багатство складаєть ся виключно з золота і срібла. Новочасному ученому загалом тяжко прийняти, що яка-будь кляса учених могла колись мати такі погляди. Як замічає Рошер, меркантилістів характеризує не спільно ними заступлений економічний принцип, а ряд теоретичних стремлїнь, винайдених ними при помочи спільної діяльности,

які одначе в різних головах занимали різні місця. Ті стремління можна вчислити в такім порядку: 1) перецінено вагу високого стану посідання благородних металів; 2) заграничну торгівлю оцінювано незвичайно висше, чим домашню, а так само ту економічну діяльність, що перетворює сирій материял, чим ту, що достарчає того материялу; 3) кладено занадто велику вагу на густе населення як на елемент національної сили; 4) одобрювано інтервенцію правительства для штучного попірання тих різних нїби то пожаданих оконечних цілій.

Погляньмо на тодішні відносини в західній Європі, то й не трудно буде зрозуміти, в який спосіб мусіли повстати такі стремління. Відкриття в новім світі вплинули на значний розвиток європейських оборотових средств. Стара фєвдальна господарка, оперта на руху *in natura*, уступила місце новій „грошевій“ господарці, яка щораз більше ширшала. Грошевий оборот ставав що-раз живійший, зносини з далекими краями множили ся, міське житє і рухоме майно набирали що-раз більшої ваги. Меркантилісти находили ся під вражінем факту, що гроші суть одиноким в своїм роді богатством, що вони все і всюди пожадані, і що свому властителиви дають вони силу — роздобути собі всі инші товари. Крім того сей період визначав ся витворенєм великих міст під проводом могучих правительств, які потребували гроший і людей для постійного війська, удержуваного тоді особливо для релігійних і італійських війн в великім числі. Також двірські розходи були більші, як коли-будь давнійше, а число цивільних урядників все росло. На всі ті потреби не могли вистачити королівські домени і доходи,

тож разом з потребами монархій росли і податки. Державні мужі пізнали, що їх власні політичні цілі вимагають цвітучої економічної діяльності. Промислові заняття уможливлюють густійше населення і висшу вартість всего вивозу, як хліборобство, а для підприємливості отвиряють вони ширше, менше ограничене поле. Проте тішать ся вони більшою ласкою і ширшою опікою правительств, а хліборобство пішло на задній плян. Розцвіт промислу не остав без впливу на торгівлю, якій через закладане кольоній отворилось нове широке поле. На кольонію дивили ся як на земельну посілість, що її загосподароване мало вийти на користь матерного краю, а державні мужі старали ся знайти в кольоніяльній торгівлі нове жерело державних доходів. Кожда нація як цілість старала ся збільшити свою могутність, більші нації хотіли верховодити меншим, і в наслідок того повстало між ними супірництво на економічним і політичним поли, поимане державними керманичами так, що успіх на економічним поли, се средство до осягнення переваги на поли політичним. Повстає економічний інтерес, репрезентований правительством. Держава стає немов інституцією для заохоти та плекання міського промислу. Продукция дізнає систематичного управильнювання, щоб забезпечити доброту і дешевість артикулів вивозу, а тим самим утвердити становище, заняте нацією на заграничних ринках.

Надзір над промисловою діяльністю виконувала по часті держава безпосередно, однак в більшій мірі були до сего покликані упривілейовані корпорації і торговельні товариства. Роблено ужиток з високого ввозового цда, спер-

шу головно з фінансових причин, але опісля для добра національної продукції. Торговельні договори стали головним предметом дипломатії; при їх помочи старали ся недопустити на заграничних ринках до супірництва иньші держави, а на домашніх ринках обмежували ввіз усього з виїмком сирого материялу до як найменьшої міри. Кольоніям заборонено мати торговельні зносини з иньшими європейськими націями крім матерного краю, котрому вони за домашні мануфактури давали благородні металї або сирий материял. Так звана меркантилістична наука була на ділі лиш теоретичним відбитем тогочасної практичної діяльності. Не якась-там форма наукового дослїду заставила нації і правительства звернутись до себе, але ясні факти щоденного життя. І все таки, розбираючи се питанє з найвисшого становища філософічного дослїду історії, мусимо признати, що загальний ентузіязм тої другої фази для промислу і торгівлі був в своїй основі оправданий, бо-ж він справив нації на головну дорогу загального суспільного розвитку. Коли-б дух того часу, замісь подавати ся під натиском тогочасних обставин, міг був руководити ся суспільно-науковими оглядами, то й тоді був би мусїв піти тою дорогою, яку вибрав на підставі досвїду. Організація хлїборобської діяльності не могла в тім часі виказати ся замітнійшим поступом, бо її управа все ще була в руках фєвдальної класи, котра не вміла ані присвоїти собі основно привички продукційного життя, ані ладити по добру з робітниками на своїх посїлостях. Про те міський промисл випередив сїльський, а сей послїдний мусїв головно розвивати ся під посередним

впливом першого. Також ясна річ, що в життю промислового пролетаріяту, котрого робота найбільше носить характер чогось одноцільного і суспільного, аж геть пізнійше можна було примінити систематичну дисципліну, котра описля мала розтягнутись і на сільське населення.

Що зусилля правительств при попираню промислу і торгівлі мали дійсно успіх, се признає Адам Сміт, і розумний чоловік не може навіть сего заквестіювати, дарма, що доктрінери свободної торгівлі часто се заперечували. Заохота правительства мусіла причинити ся до видосконалення техніки, а спроваджене чужосторонних робітників, як також зменшене податкового тягару, наложеного на воюючий промисл, довели до витворення нових форм національної продукції. Комунікаційні дороги і средства перевозу сушею і водою з огляду на улегшене торговельних зносин були швидше удосконалювані, а се, що суспільна гідність промислових фахів значно піднесла ся в порівнянню з давнійшими часами, певне становить не найменше важний успіх.

Часто виринали питання, кому треба приписати так теоритичне, як і практичне основане меркантильної системи. Однак годі тут дати точну відповідь. Такий спосіб розуміння економічних фактів повстав сам із себе в ненаукових умах, і його ідеї стрічають ся у римських і грецьких письменників. Політику, зазначену меркантильною теорією, викликало, як уже згадано, положення європейських націй на початку новочасного періоду. Таку саму політику примінювано практично до певної міри вже в XIV. і XV. століттю, і таким чином випередила вона формальний виклад або оборону

свої умові підстави. З початком XVI. століття почала отся політика набирати широкого впливу. Її держав ся Карло V., а сей примір причинив ся багато до її переваги. Генрик VIII. і Єлисавета також руководили ся нею. Між передовими державами повстало супірництво, в котрім кожда з них пускала в рух усї свої політичні і фінансові средства, щоб лише забезпечити собі перевагу в торгівлі і промислі. Майже через ціле XVII. столітє в торгівлі вела перед Голандія. Італія стратила свою давнїйшу перевагу через отворенє нових морських доріг і через свої політичні неудачі. Іспанїю і Нїмеччину розривали безнастанні війни і внутрішні незгоди.

Гідна подиву зависть англійських політиків і економістів супротив Голандії появляється найперше у письменників, як Ралей, Ман, Чайльд і Темпл*), а як сильно вплинув сей примір на французьку політику, про се свідчить звістний лист Кольберта до французького амбасадора в Нідерляндах, пана де Помпона**). Головними заступниками меркантильної системи в практиці були: Кромвель — через свій навігаційний акт, котрий знищив голандську морську торгівлю і оснував морську могутність Англії, — і Кольбер — усею своєю внутрішньою економічною політикою. Від сего великого державного мужа назвав італійський політичний письменник Меніотті сю систему кольбертизмом,

*) Roscher, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, стр. 227.

**), Clément, Histoire, la vie et de l'administration de Colbert (1846), стр. 134.

однак було-б ошибкою думати, що французький міністер прямо присвоїв собі догми тої системи. Свої розпорядження вважав він тимчасовими, а на охоронні цла дивився як на підпору, що при її помочи промисл мав навчитися ходити, аби її опісля відкинути. Політику виключення управляв перше Сіллї, почасти задля заложення королівського скарбу, але головню задля особливого ентузіязму для хліборобства і задля відрази до ввозу чужих люкеусових предметів, шкідливих на його думку для народнього характеру. Тарифа Кольбера з 1664 р. не лише упростила існуючі цла, але також значно їх зменшила. Тарифа з 1667 р. підвищила їх знов, що на ділі було політичною мірою, зверненою против Голяндії. На-певне отсій політиці завдячує Франція широкий розвиток торгівлі і промислу, який мав такий могучий вплив на поняття тогочасної Європи, і про який так много говорять англійські письменники з часів Петті. Отся політика мала безперечно також свої темні сторони. Замість приміювати ся до змінного смаку і потреб народу, був промисл через таке управильнене змушений іти незмінною дорогою. Також не мав він свободи упростити продукційний процес або завести збільшену видатність праці чи улїпшені способи продукції. Самостійна діяльність, енергічна ініціатива і дар винаходу були пригнетені або знеохочені, а далекоюсглі здобутки жертвовано в великій мірі для безпосередних. Просьвічені державні мужі, а особливо Кольбер, старали ся вправді зменшити те зло. Вони розвідували, часом з великими коштами, про удосконалені методи продукції в різних краях і галузях промислу і запізна-

вали з ними краєвий промисл при помочи правительственных надзорців. До певної міри було се корисне, але в цілості і на все — недостаточне.

Від письменників того часу годі нам очікувати представлення науки політичної економії в цілості; твори, які вийшли тоді, були по найбільшій часті викликані спеціальними потребами і відносили ся до спеціальних питань звичайно практичного характеру, що виринали наслідком тогочасного широкого руху. На ділі були се практичні ради свого рода, що звертали увагу державних правительств, як вони мають розвивати продуктивні сили і средства в своїх краях. Усі вони написані строго в дусі національної господарки, що Ліст почитує їм за заслугу; космополітизм зовсім чужий для них. На ті поодинокі твори мала часом меркантильна наука небогато впливу, бо вони не торкали її принципів. Та все таки в найбільше случаях її треба уважати формою підставової теорії (о скільки вона загалом заслугує на сю назву!), на котру опирали ся висновки письменника.

Зріст цін, який наступив після відкриття американських копалень, був одним із предметів, що найперше звернули на себе увагу теоретиків. Отсей зріст вчинив сильне і постійно зростаюче забурення в існуючих економічних відносинах і причинив багато замішань і клопотів, які тим сильнійше дали себе відчутти, що не можна було зрозуміти причин зміни. До того прийшли ще страти і неприємности, викликані погіршенням оборотових средств, за яке дуже часто хаптали так князі, як і республіканські держави. Італія терпіла найбільше від сеї злої

привички, що зросла ще задля політичного поділу Італії. Ся обставина викликала твір графа Gasparo Scaruffi про гроші і про правдиву пропорцію між золотом і зріблом („Discorso sopra le monete e della vera proporzione fra l'oro e l'argento“, 1582 р.). В тім творі виповідає він сьмілу думку про сьвітову монету, ідентичну що до форми, складу і назви. Сей проєкт був очевидно за вчасний, і його не прийняли навіть італійські князі, до котрих спеціяльно звертав ся автор. А все таки єсть се улучшенє, якого без сумніву діждеть ся будучність. Gian Donato Turbolo, управитель неаполітанської моментарні, висказував ся в своїх „Розправах і Справозданнях“ („Discorsi e relazioni“, 1629 р.) против яких-будь тайних впливів що до оборотових средств. Дальшим твором про грошеві справи були „Відчити про гроші“ (Lezioni delle monete“, 1588 р.) Фльорентийця Bernardo Davanzati, звісного з добрих перекладів Тацита. Се твір незначний і трохи поверховний, а відзначаєть ся лише хорошим стилем*).

Французський письменник, Жан Боден (Bodin), займав ся також грошевою квестією, але з иньшого становища. В своїй „Відповіді на парадокси пана Мальятруа про подорожінє всіх річий і грошей“ („Réponse aux paradoxes de M. Malestroit touchant l'enchérissement de toutes

* Важнійший твір Romeo Bocchi (написаний 1611 р., а виданий 1621 р.): „Della giusta universale misura e suo typo“. Часть I.: „Anima della moneta“; часть II.: „Corpo della moneta“. — Докладно про сей твір пише Н. Gobbi: „Economia politica negli scrittori italiani del sec. XVI. — XVIII“. (1889 р.).

les choses et des monnoyes", 1568 p.) і в своїй „Розвідці про підвищуване і опадане вартости гроший“ („Discours sur le rehaussement et la diminution des monnoyes“ 1578 p.) проявляє він раціональнійше, як многі з його сучасників, понятє причин зміни ціни і відношеня змін грошевої вартости до торгових цін в загалі і до робучої плати. Він розумів, що сума гроший, які знаходять ся в обороті, не становить богатства суспільности, а заборона вивозу благородних металів безкорисна, бо вимоги торгівлі паралізують її. В історії тогочасної літератури граф Боден немалу ролю. Замітити треба, що він не обмежував ся на політично-економічні питання. В своїх „Шістьох книгах про державу“ („Six livres de la république“, 1576 p.) студіює він загальні умовини процвітання і існування держави. Згідно з відносинами того часу єсть він за необмеженістю правительства, бо воно в найбільшій мірі може зберегти безпеку і добробут своїх підданих. В широкім виводі бере в оборону перед Платоном і Морусом приватну власність, і то швидше тому, що сего вимагав плян його твору, чим задля біжучої ваги тої теми в часі, коли починанє новохристителів викликало відразу до комуністичних теорій. Він стоїть під впливом меркантилістичних поглядів, похваляє енергічну інтервенцію правительства в економічних справах, високі податки на продукти заграничного промислу і низькі ціна на сирі материяли і віктуали. На густе населенє кладе він велику вагу. Одначе сліпим прихильником система він не був. У багато випадках жадає неограниченої свободи торгівлі і на всякий случай стоїть вище

від свого значнійшого сучасника Монтеня*), замічаючи, що зиск одного народу не конче мусить справити страту другому народови. Публичним фінансам, які називав нервами держави, присвячує він багато уваги і кладе натиск на обов'язок правительства до справедливого розділу податків. Треба загалом піднести з признанем, що в зв'язи з упорядкуванням і розвитком материяльного життя суспільности має він усе на оці її висші цілі.

Письменником, котрого літературна діяльність носила подібний характер, як діяльність Бодена, що сильно впливав на нього, був Італієць Giovanni Botero (1540—1617). Його твір про причини величини міст („Delle cause della grandezza delle città“, 1588 р.; англійський переклад Роберта Петерсона 1606 р.) становив вступ до його головного твору „Про державу“ („Della ragion di stato libri X“ 1589 р.), в котрім він поборював принципи Маккіавеля.

Вірні погляди про причину загального підскочення цін розвивав також англійський письменник W. S. (William Stafford) у своїм „Короткім нарисі англійської політики“ („Briefve conceipte of english policy“), виданім 1581 р. і присвяченим королеві Єлисаветі. Твір сей, написаний в формі діяльота, відзначається живістю і ідейністю. Авторами, здається, звисні твори Бодена. Стрічаємо в него влучні погляди про суть гроший і повне зрозуміння того зла, що впливає з погіршення монети. Широко розписується він про те, в який спосіб погіршення монети

*) „Il ne se faict aucun profit qu'au dommage d'autrui“ („Нема зиску без страти другого“). Essais, кн. I., розд. 21.

за попередних правительств і зміни в вартості благородних металів впливають на різні інтереси краю. Переміну орної землі на пасовище, велике народне нещастя в тих часах, приписує він передовсім обмеженням вивозу збіжжя, які на його думку треба би знести. Однак що-до промислу стоїть він на точці погляду пізнійших меркантилістів. Він домагається недопущення до краю всіх тих чужих товарів, що їх можна і в краю продукувати, і заборони вивозу сирих матеріалів, призначених для перетворювання за границею.

Грошева kwestія викликала рівночасно перший помітний німецький твір з обсягу політично-економічних наук, твір з первісним національним характером, що звертався до суспільності на рідній мові. Князь Юрій Саксонський із Ернестинської лінії носився з наміром (1530 р.) погіршити оборотові средства, против чого появилася брошура „Загальні голоси про монету“ („*Gemeine Stymmen von der Müntze*“), видана під протекторатом Альбертинської лінії, яка в економічних справах держалася раціональнішої політики, чим в церковних. На сю брошуру появилася відповідь, оправдуюча наміри Ернестинської лінії, яка викликала знов відповідь зі сторони Альбертинської лінії. Ернестинська брошура написана після Рошера зле і неясно, бомбастичним стилем і переповнена викрутами, чого й треба було сподіватися по поглядах, яких вона боронила. Однак для нас цікава вона тим, що містить в собі головні принципи меркантильної системи — більше як на сто літ перед опублікуванням книжки Мона, а 46 років перед „Шістьма книгами про державу“ Бодена. Альбертинські брошури розвивають на думку

Рошера такі здорові погляди на услів'я і признаки народного багатства, на суть грошей і торгівлі, на права і обов'язки правительств в економічному згляді, що він кладе незвісного автора на рівні з Ралеем та иньшими англійськими „кольоніяльними теоретиками“ з кінця XVI. і початку XVII. століття.

В зв'язи з грошевою квестією стрічаємо велике ім'я Коперніка. Свій твір „Вказівки про монетарну систему“ („De monetae cudendae ratione“, 1526 р.; перший раз друковано в 1846 р.) написав він на приказ короля Жигмонта I. Твір той подає принципи, після котрих належить поліпшити оборотові средства в пруських провінціях Польщі. Він стоїть за монетарною єдністю в цілій державі при строгій ненарушимості монетної якості і за утворенем скарбу, який виключно покривав би кошти битя монети.

Творцем новітньої політичної економії вважається деяким Antonio Serra, що вродився в Коренції в Калябрії. Свою „Коротку розвідку про причини, які можуть придбати много золота і срібла державам, що не мають копалень“ („Breve trattato delle cause che possono fare abbondare li regni d'oro e d'argento dove non sono miniere“, 1613 р.) написав він в тюрмі, в яку потрапив завдяки своїй участі в заговорі Кампанеллі для звільнення Неаполя від іспанського ярма і для створення республіканського правительства. Отсей твір, на який довго ніхто не звертав уваги, подає слідуєчого століття до загальної відомості Galani. Вже сам заголовок говорить, що автор признається до принципів меркантильної системи. І дійсно подає він в упорядкованій і логічній формі

головні науки тої системи. З великим натиском боронить він погляду, що промислови, як жерелу народного багатства, належить ся першенство перед хліборобством, приводячи на доказ добробут Генуї, Фльоренції і Венеції в противенстві до тяжкого положення Неаполя. З більши зрозумінем, як многі меркантилісти, вказує він на те, що для багатства важні не лише хороші внішні услів'я, але також енергічний, пильний і підприємчивий характер населення, тай тривке правительство і добрі закони.

Перше систематичне зіставлене нашої науки на французькій мові дав нам Монхретен де Ватвіль (Montchrèstien de Watteville чи Vasteville*) в своїм творі про політичну економію „*Traité de l'économie politique*“, виданім 1615 р. Рошер замічає, що сей заголовок, ужитий перший раз в науці, свідчить про важний поступ, бо-ж навіть Бекон під „економією“ розумів лише науку про домашнє господарство. Про загальні стремління і цілі в тім часі свідчить факт, що сей твір мимо свого многообіцюючого заголовка не займаєть ся зовсім хліборобством, а лише ремеслом, морською плавбою і торгівлею. Монхретен повний тогочасного одушевлення для заграничної торгівлі і кольоній. Він домагаєть ся надзору князів над економічною діяльністю їх підданих і критикує ту занадто велику свободу, яку правительства Іспанії, Португалії і Голяндії, по його думці на власну шкоду,

*) Montchrèstien, що викликав в 1621 р. заговор в Нормандії, погіб разом з кількома своїми товаришами з рук Clayde Turgot de Les Towailles, котрий належав до шляхотської родини, з якої походив звідний Turgot.

лишили торгівлі. Його книжку можна уважати зіставленням меркантилістичних пріципів для ужитку Французів.

Подібну діяльність розвинув в Англії Тома Мон (Mun). В обох його творах „Про торгівлю Англії зі Східними Індіями“ („A discourse of trade from England unto the East Indes“, 2-ге видане 1621 р.), а особливо в посмертнім творі „Скарб Англії в заграничній торгівлі“ („Englands treasure by foreign trade“, 1664 р.) знаходимо вперше ясне і систематичне зіставлення науки про торговельний білянс, як також про средства, які на думку автора могли б забезпечити Англії корисний білянс. Головною метою економічної політики держави вважає він устроєння вивозу промислових продуктів, торгівлі, морської плавби і ціла в той спосіб, аби все те приносило державі гроші з заграниці. З другої сторони противить ся він забороні вивозу благородних металів в заміну за заграничні товари, доказуючи згідно зі своїми загальними принципами, що ті товари можна опісля далі вивезти і через те зискати більше грошей, як видано на них. Перший вивіз грошей називає він посївом, остаточне одержане висшої суми — жнивом*). Зрозумів він також, що коли в краю занадто багато грошей знаходить ся в обігу, то се має шкідливий вплив, бо через те йдуть в гору ціни, і товари в порівнянню з заграницею тратять на покупності. Все таки єсть він за заснованем і удержанем державного скарбу**).

*) Про науки Мона: див. „Народне богатство“ Сміта, кн. 4., розд. 1.

**) Письменники меньшого значіння того самого напрямку: Sir Tomas Culperer, A tract against the high rate

Одним із найвизначнійших між уміркованими меркантилістами був Чайльд (Sir Josiah Child), Його твори: „Brief observations concerning trade and the interest of money (Короткі замітки про торгівлю і грошовий процент) 1668 р. і „A new discourse of trade“ (Нова розвідка про торгівлю) 1668 р. і 1690 р. Як і інші письменники, подає він своїм землякам за гідний до наслідування примір Голландії. Особливий натиск кладе на значіне низької процентової стопи для народного багатства і добробуту, називаючи її тим для торгівлі і хліборобства, чим єсть душа для тіла, і „причиною причиною (causa causans) всіх інших причин багатства голландського народу“. Низьку процентову стопу не вважає він залежною від певних умовин, які треба полишити їх власному розвитку, але для її привернення і удержання признає потрібною інтервенцію публичної власти. Як прихильник науки про торговельний білянс замічає він, що нарід не може все продавати чужинцям, не купуючи в них нічого; також не признає він безусловної шкоди з вивозу благородних металів. Як усі меркантилісти, єсть він за густим населенем.

of usury (Розвідка против високої процентової стопи) 1623 р., і „Useful remark of high interest“ (Пожиточні замітки про високий процент) 1641 р.; Sir Dudley Digges, Defence of trade (Оборона торгівлі) 1615 р.; G. Malynes, Consuetudo vel lex mercatoria (Звичай або право купецьке) 1622 р.; E. Misselden, Circle of commerce (Круговорот торгівлі) 1623 р.; Samuel Fortrey Englands interest and improvement (Добробут і поступ Англії) 1663 р. і 1673 р.; John Pollexfen. England and India inconsistent in their manufactures (Неможливість єдності в промисловій діяльності Англії й Індії) 1697 р.

Право торговельних зносин з колоніями признає він виключно матерному краєви і стоїть — з деякими обмеженнями — за творенем упривілейованих торговельних товариств. Навігаційні акти оцінює він о много прихильніше з політичного, як з економічного становища, в чім зближаєть ся до поглядів Адама Сміта. В своїх поглядах був він свого рода еклектиком, однак годі його, як се робить дехто, вважати предтечею свободно-торговельної школи XVIII. столітя.

На сїм місці заслуговують на згадку ще два иньші еклектики, в котрих вірні погляди перемішані з меркантилістичними пересудами, Темпл (Sir William Temple) і Девнент (Charles Davenant). Перший у своїх „Увагах про Злучені Нідерлянди“ („Observations upon the united provinces of the Netherlands“, 1672 p.) і в своїй „Студії про торговлю Ірляндії“ („Essay on the trade of Ireland“, 1673 p.) розвиває много замітних думок про економічні принципи, як також про ролю праці і ощадности при витворюванню народного богатства. Однак помилки теорії про торговельний білянс заразили і його. Як Ралей і Чайльд, взиває й він своїх земляків брати собі примір з голяндської економічної політики; отся його рада оперта впрочім на помічаннях, які він мав нагоду зробити підчас свого довшого побуту в Голяндії в характері англійського амбасадора. Таксамо на еклектичній становищі стоїть Девнент у своїх творах: „Essay on the probable ways of making the people gainers in the balance of trade“ (Студія про правдоподібні способи придбання корисного торговельного білянсу для нації) 1699 p. і т. д. З деякими вірними поглядами на гроші

і багатство мішає він меркантилістичні понятя про торгівлю і поручає правительству з одного боку обмеження для зносу з колоніями, жадаючи з другого боку з таким самим натиском свободи внутрішньої виміни.

Попри меркантильну систему, що в XVII століттю переважно репрезентувала економічну науку і панувала неподільно в області практичної державної управи, зростала поступенно ідея иншого і навіть ворожого їй характеру, котрій і судилось зайняти її місце. Отсі нові ідеї зродили ся в Англії, хоч у слідуємій століттю опанували вони публичну опінію Франції і завоювали французьку політику. Перший їх виступ у сім краю, як також їх пізнійше поглиблене, примінене і розширене по цілій Європі через твори французьких письменників треба завдячувати тим обставинам, наслідком котрих загальна негативна наука в області обичаїв і політики, без сумніву англійського походження, знайшла головню у Франції прийняте і розійшла ся відти по цілім образованім сьвіті. В Англії проявляє ся той рух економічної думки головню в індивідуальній критиці пануючих теорій, опертій на вірнійшій аналізі фактів і понять. За те ві Франції був він перенятий могучим соціальним чутєм, став ся віроісповіданєм для партії, оживив своїм духом протест проти існуючого ладу і горяче домагав фактичних реформ.

В теорії знаменними признаками нового напряму було слідуєче: Погляд меркантилістів, по крайній мірі скрайних, що народне багатство залежить від накопичення благородних металів, показав ся на основі досьвіду невірним; дійсні жерела народнього багатства, се

дари природи і людська праця. Значіне, прикладане аж до пересади до зносин з заграницею, треба звести до властивої міри, а звернути більше увагу на хліборобство і на услівя його успішного розвитку. Що торкаєть ся до практичної політики, то поставлено тверджене, що не т. зв. корисний біляне повинен бути правдивою метою стремлїнь нації чи державного мужа, а сотворене таких условин, аби загал населеня міг в як найбільшій мірі вдовольати всім вимогам і заживати всіх приємностей житя. Однак більше, як усїм иньшим, відріжняєть ся нова система від старої тим, що весь апарат заборон, охоронних цлових тариф, вивозових премій, монополїв і упривілеваних корпорацій, сотворений європейськими правительствами нїби то на користь промислу і торгвлі, скритиковано більше як запору чим підпомогу і осуджено, а єдино потрібною признано свободу економічної діяльности. Отсї думки проявляють ся очевидно лиш поступенно, і найперші їх речники в економічній літературі розуміють їх в загалї недостаточно і боронять лиш повдержливо. Та все таки їх значіне росте постійно; ними переймають ся все дужше і дужше найбільші уми, а число їх прихильників між образованою публікою що-раз більшає.

Деякі принагідно порозкидувані риси політично-економічного пляну, згідного з новими стремлїнями, знаходять ся в творах Гоббса „De cive“ (Про горожанина) і „Leviathan“. Одначе властивий обсяг діяльности сего великого мислителя, се загальне філософічне поле. Звівши в-перве всю негатиwну науку в одну систему, дає він сильний товчок до знищеня

існуючого суспільного ладу, яке, як побачимо, мало потягнути з собою важні наслідки так в економічних, як і в чисто політичних справах.

Письменником не такого великого значіння, але наділеним бистроумністю і ясним розумом, був Петті (Sir William Petty), автор більшого числа розвідок, в котрих стрічають ся зерна здорової економічної теорії. Провідна думка його творів така, що „праця, се батько і чинний принцип, а земля — мати богатства“. Населенє ділить він на дві класи, продуктивну і непродуктивну, після того, чи хто займається витворюванєм позиточних продуктів, чи ні. Вартість предмета вважає він, випереджуючи слова Рікарда, залежною від скількості праці, потрібної для його витворення. Він стремить ся винайти загально важну скалю вартости і приймає за одиницю пересічну скількість найдешевшої поживи, потрібної для чоловіка на один день. Суть земельної ренти розуміє він як надвишку в ціні земельних плодів понад кошти їх продукції. Він осуджує всяку пробу публичної власти установити найвищу процентову стопу і загалом противний усякій правительственній інтервенції в хід економічної діяльності. Він тямить, що край для веденя виміни потребує певної скількості гроший, котрих часом може мати за багато; також осуджує заборону вивозу гроший. На його погляд лиш один із благородних металів повинен бути підставою оборотових средств, а другий повинен знаходити ся в обігу як звичайний товар, Імя Петті особливо звязане з поступом у статистиці, котрою він багато займав ся і називав її політичною арифметикою. З результата-

ми докладних дослідів у руці поборював горячо погляд, буцім би добробут Англії обнижав ся, що доказував автор „Сплячої Британії“ („*Britannia languens*, 1680 p.), Fortrey, Roger Coke і иньші.

Найосновнійше і з найбільшим натиском боронив свобідно-торговельну науку перед заборонною системою, яка через англійську революцію набрала нових сил, Норт (Sir Dudley North) у своїм творі про торгівлю („*Discourses upon trade*“, 1691 p.). Він вказує, що багатство незалежне від золота і срібла, бо його жерело, се людська економічна діяльність, обернена на управу рілі або на промисл. Благородні метали творять на його думку лише складову часть народного багатства і як такі сповняють важну місію. Край може мати гроший або за багато, або за мало. Число гроший, потрібне для торговельних цілий, змінюється з обставинами; їх приплив і відплив упорядковують ся сам собою. Приписувати торговельний застій недостатці гроший було-б хибно. Його може викликати або пересит домашнього ринку, або заворушення в заграничній торгівлі, або зменшення консумційної здібности, викликане зубожінням. Вивіз гроший способом торговельного руху не зменшав, а збільшав національне багатство, бо-ж торгівля не єсть нічим иньшим, як виміною надвишок. Відношене націй до світа в економічних справах як-раз таке, як відношене міст до держави або родин до міста. Норт кладе більшу вагу на внутрішню торгівлю, чим його попередники. Його погляд на процент від капіталу такий, що він залежить, як і ціна кожного иньшого товару, від відношення між подачею і попитом, що низька про-

центова' стопа має свою причину в зрості капіталу і не дасть ся установити самовільними розпорядженнями, як сего хотіли-б Чайльд і інші. Розбираючи питане свободної торгівлі признає він, що одиниці часто свою особисту користь уважають мірилом добра і зла і задля власної користи не допускають інших до виконання рівного права куповання і продавання. Але першенство, дане одному підприємству, шкодило би цілості. Жадне підприємство не лишаєть ся без пожитку для загалу; коли-б так було, то таке підприємство залишено-б. Коли процвітає промисл, то росте також добробут загалу, що бере в нїм участь. Ціни мусять витворювати ся самі собою і не можна їх назначати законом, а кожда насильна інтервенція в тім напрямі приносить замісь наміреного пожитку лише шкоду. Не державним управилюванем багатіють народи, але миром, пильністю, свободою і нічим не гальмованою економічною діяльністю. Пізнійше побачимо, як близько стоять ті погляди Норта до думок, висловлених 80 літ пізнійше в великім творі Адама Сміта*).

По думці Рошера Льюк, Петті і Норт творять „триумвірат“ визначних англійських економістів того періода, що дав основу до нової теорії, раціональнійшої, чим меркантилістична. Тимчасом на сей погляд що-до заслуг Льюка можна згодити ся лише зі значними застереженнями. Його твори чисто економічного характеру слідуєчі: „Considerations of the lo-

*) Ежен Дер твердить (Eug. Daire, Oeuvres de Turgot, 1, 322), що „Юм і Токкер, се два перші письменники, які в Англії стали висше наук меркантильної теорії“.

wering of interest and raising the value of money" (Замітки про обниження процентової стопи і про підвищене вартости гроший) 1691 р. і „Further considerations" (Дальші замітки) 1695. Хоче Ляйбніц про ті розвідки сказав, що про сю тему не можна сказати нічого більше звязкого і розумного, то годі сю оцінку прийняти без застережень. Обсервацийний дар і терпелива аналіза довели Льюка до деяких справедливих висновків, і треба признати, що він як найострійше виступав против погіршення монети, рекомендованого в тім часі деякими визначними і впливовими одиницями, — але він робить також помилки, які доказують, що він не внеманципував ся зовсім від поглядів меркантилістів. Грошам як таким приписує він за велике значінє. Говорить він виразно, що богатство лежить у множинстві золота і срібла; се — замічає він — треба так розуміти, що треба мати більше благородних металів, як прочий сьвіт або наші сусіди. „Край без копалень може розбогатіти лише двома способами: підбоями або торгівлею“. І тому він прихильник науки про торговельний білянс. Він доказує, що процентової стопи не можна означити законом так само, як ціни найму дому чи корабля і виступає против провкту Чайльда що-до законодавчої інтервенції. Обниження процентової стопи, замітне тоді загально в Європі, приписував він хибно зростови золота і срібла, викликаному відкритєм американських копалень. До густого населеня привязує він занадто абсолютне значінє, годячи ся в тій точці з Петтім. Робітнича плата повинна на його думку покривати конечні потреби робітника. Зі зростом ціни віктуалів мусить у відповідній про-

порції зростати й робітнича плата, або треба спеціально заопікувати ся робучим населенем, щоб воно не попало в нужду. Обнижене земельної ренти вважав він певним знаком обниження народнього богатства. „Як-би податки не були розложені і хто-б їх не платив, — в краю, де головне жерело доходів — земля, тяжать вон головно на ній“. В сих словах бачимо предтечу „одинокого податку“ фізіократів. Які-б там не були заслуги Льюка на економічним полі, — його головне значінє так як і Гобба, лежить в загальних філософічних і політичних прінципах, які мали могутчий вплив на французьку і — можна сказати — на європейську думку, збудивши дух протесту против самовільної власти і положивши підвалини під теорію, розвинену в „Суспільній умові“ Ж. Ж. Руссо*).

Коло половини XVII. столітя появили ся і в Нідерляндах стремління, які вели до нових

*) Англійські письменники меншої ваги, що пішли за новим економічним напрямом: Lewis Roberts, *Treasure of traffick* (Скарб торгівлі) 1641 р.; Rice Vaughan *Discourse of coin and coinage* (Розвідка про монети і їх суть) 1675 р.; Nicholas Birbon, *Discourse concerning coining the new money lighter* (Розвідка про вибиванє нових грошей меншої вартости) 1696 р., — тут виказано деякі помилки Льюка); автор анонімно виданої книги: „*Considerations on the East-India trade*“ (Замітки про східно-індійську торгівлю) 1701 р. — З актуальних питань того часу викликало найбільше полемічних творів банкове питанє, яким найбільше займали ся S. Lamb, W. Potter, F. Cradocke, M. Lewis, M. Godfrey, R. Murray, H. Chamberlen і W. Paterson, основатель англійського банку (1694 р.). Також підмога бідних була темою літературних праць, якими займали ся: Locke, Sir Matew Hale, R. Haines, T. Firmin и иньші.

економічних поглядів. Dirck Graswinkel (1600 — 1668) домагався свободи для збіжової торгівлі і був противний в загальній всьому законним обмеженням економічної діяльності. Pieter de la Court (1618—1685) обговорює практичні kwestії своєї вітчизни і свого часу в подібній дусі. Він домагається повної свободи горожан, свободи купувати і продавати, продукувати і консумувати, учитись і навчати, і остро критикує систему промислових корпорацій. Був він літературним товаришем Johan-a de Witt-a, і його головний твір: „Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en Westfriesland“ (Вказівки спасенних політичних принципів голандської республіки супротив Західної Фризії) 1669 р. *) приписувано звичайно сему державному мужеві, хоч сей був автором лиш кількох розділів того твору. Твір сей більше звисний у французьким перекладі, який вийшов 1709 р. під заголовком: „Memoires de Jean de Witt“. Jan de la Court (1622 — 1660), брат Pieter-a, писав в тім самім напрямі. Твори Salmasius-a (1639, 1640) мали незвичайне значіння в полеміці про конечність і управління проценту від грошових позичок.

*) Давніший твір P. de la Court-a: „Interest van Holland ofte Gronden von Hollands-Welwaren“ 1662 г. був у XVII. століттю дуже розширений. Маємо один переклад того твору на англійську і три на німецьку мову.

П'ЯТИЙ РОЗДІЛ.

ТРЕТЯ НОВОЧАСНА ФАЗА.

Система природної свободи.

Протягом третьої фази наступили ві внутрішній організації промислового світа слідуючі зміни: 1) точніший поділ між банковими справами і загальним торговельним рухом, зв'язаний з розширенням банкового круга ділання, яке наступило особливо завдяки системі публичного кредиту; 2) величній розвиток уживання машин у продукції. Це останнє не було ще в першій половині XVIII. століття так дуже помітне. В уживанню машин слідна тенденція, піднести гідність робучої класи, освободжуючи її від понижуючої і томлячої фізичної праці, однак на ділі розширено пропасть між робітниками і їх роботодавцями-капіталістами. Тут стало ясно, що кінцевим услівем для остаточного упорядкування економічної діяльності єсть ідейна реформа.

В відношенню економічної діяльності до держави помітимо в сій фазі дивний оборот. В попередній фазі дізнавала економічна діяльність систематичної підпори правительств, які хотіли при її помочі досягнути мілітарну пере-

вагу, головну ціль своєї політики. Тепер навпаки підчинився мілітарний дух економічному: війська і дипломатія правительств пішли на службу торговельного руху. Війни, що заповнили велику частку XVIII. століття, були викликані головно торговельними інтересами і мали на цілі або задержати чи розширити засновані в попередній фазі колонії, або виключити супірничі нації від економічних користей, сполучених з посіданням таких колоній. Така переміна хоч на жаль причиняла ся до ворожнечі і зависти між народами, становить фактичний і важний поступ, вказуючи на економічну діяльність як на одинокую тривку практичну задачу новочасної суспільности.

Коли пануюча власть таким своїм поведінням причиняла ся до зросту нових сил, в Англії і Франції збудило ся їм недовіре, викликане стремлінням до перевороту, властивим на перший бід новому рухові. Отсе недовіре проявило ся противділанем правительства ві внутрішній політиці. В Франції в другій половині пановання Людвіка XIV. триюмфувала реакція під шкідливим впливом нані de Maintenon. В Англії після умови з 1668 р., силою котрої правительство оперло ся на подвійній підставі аристократичної влади і офіційної ортодоксії, державна політика була не так політикою реакції, як політикою застою; всю вагу кладено на здобутки на економічній полі, щоб ними заспокоїти середні класи і відвернути їх від стремління до економічних реформ. В обох краях духовий розвиток дізнав на якийсь час замітної перерви. Рошер і інші завважили, що особливо на полі економічних дослідів перші три десятиліття XVIII. століття

становлять період загального застою, в котрім місце давньої творчости заняв переважно еклектицизм. Однак швидко рух мав відновити ся, лише з відмінним і грізнішим характером. Заперечуюча наука, що повстала в Англії і там приняла означену форму, розширила ся і стала доступною для народа в Франції, де ще перед рішачим вибухом було ясно, що одинокий можливий вихід, се основна суспільна переміна. Односторонні погляди Вольтєра і Руссо перли до насильного перевороту, мало піклуючись про умовини нової системи, яка мала-б заступати стару. За те більше всесторонна і органічна школа, якої найздібнішим представителем був Дідро, гляділа далше, поза свободу, за основною реорганізацією. Їх стремління до нової будови проявляєть ся в пляні „Енциклопедії“, яка однак могла мати лише тимчасовий успіх, бо не було в ній всесторонньої і тривкої умової системи, а сама вона, будучи сільним твором умів, що дуже часто не могли погодити ся між собою, могла повеличати ся лише зверхною єдністю. Найблизше до сеї звісної школи стояли фізіократи, що, як і її члени, хоч і домагали ся повної зміни існуючого ладу, проте радо уникали державного краху при помочи захоплення в руки королівської власти, або вважали се средство лиш конечним услівем для заведення нового, лучшого уряду. Та хоч вони й ріжнились такими поглядами від чисто революційних сект, то все таки їх методи і основні погляди були заперечуючі, опираючи ся в своїй сути на природнім праві. Сему розвиткови ві Франції ми присвятимо більше уваги, о скільки ходить о його особливе відношенє до економічних наук, а відтак зай-

мемо ся рухами в иньших європейських краях, які дадуть ся завважати перед виступом Адама Сміта або по крайній мірі не стояли під його впливом.

ЧАС ПЕРЕД АДАМОМ СМІТОМ.

Франція.

Свобідніші і раціональніші погляди, проголошені англійськими мислителями нового часу, знайшли зараз з початком XVIII. століття відгомін у Франції, де ясновидючі і сильніші уми були приготовані на їх прийняте тяжкими нещастями, які навів на сей край пересадний меркантилізм, стоячий на службі політичної честолюбности. Нужда сільського населення, гнетучий та нерівно розложений податковий тягар і нездоровий стан публичних фінансів викликали загальне невдоволене і заставили різних визначних письменників виступити з натиском против кольбертівської політики та домагаться повного перестрою.

Найвизначнішим між ними був Буагільбер (Pierre Boisguillebert, ум. 1714 р.), що все своє життя присвятив полемічній діяльності. В своїх статистичних творах: „Détail de la France sous le règne présent“ (Подробиці про Францію під теперішнім правительством) 1697 р., „Factum de la France“ („Пропамятне письмо про Францію) 1707 р. — малює він повурими красками темні сторони віку Людовіка XIV. В своїх теоретичних творах: „Traité de la nature et du commerce des grains“ (Розвідка про збіжжя і збіжжєву торгівлю), „Dissertation sur la nature

des richesses, de l'argent et des tributs" (Дисертація про суть багатства, грошей і податків), "Essai sur la rareté de l'argent" (Студія про недостачу грошей) — виступає він горячим, навіть пристрасним противником меркантилістичної школи. Скрізь підчеркує він факт, що народного багатства не становить золото і срібло, лише позиточні річі, між котрими перше місце займають хліборобські продукти. Він говорить навіть про „злочинні гроші“, що замієь бути невідником торгівлі, як се належить ся, стали її тираном. „Чисто французького“ Сюллі кладе він о много вище від „італізауючого“ Кольберта і осуджує всяке самовільне управлїнюване заграничного і краєвого торговельного руху, особливо збіжевої торгівлі. Народне багатство не залежить від правительств, а їх інтервенція приносить більше шкоди, як пожитку. Природних законів економічного ладу не можна нарушати або обходити безкарно. Інтереси різних суспільних клас під свободною системою суть ідентичні, а інтереси одиниць сходять ся з інтересами держави. Подібна спільність існує між ріжними народами; з огляду на економічні зносини стоять вони в такім відношеню до сьвіта, як поодинокі міста до народа, а наслідком їх свободного руху буде не лише багатство, але також спокій і згода. Буагільбер ділить людей на дві класи: одні нічого не роблять, а вживають усього, другі ж працюють від ранку до ночі, а часто не мають чим заспокоїти навіть найконечніших потреб. Для сих послїдних домагаєть ся він попираня на кожнім кроці. Тут віє дух симпатії для народа, яка виповнює суспільну атмосферу XVIII. столїтя. З особливим натиском підносить він

домагання на поли хліборобства, занедбаного ві Франції без причини, і жадає для його удосконалення податкової реформи. Посередний податок хоче він заступити доходним і радить повернути данину *in natura*, щоб таким чином забезпечити рівний розклад тягарів і виключити всяку самоволю. В нього стрічаємо деякі інтересні погляди загального характеру. Так прстоїть він близько до справедливого розуміння хліборобської ренти і вказує на порядок, в якому повстають людські потреби, а власне потреби конечности, приемності, вигоди, достатку і роскоші; при упадку багатства замічається відворотний порядок. Маловажний тон, в якому про Буагільбера говорить Вольтер („*Siècle de Louis XIV*“). — Вік Людовика XIV, Розділ 30) рішучо неоправданий. В нього єсть великий економічний талант, а в його творах знаходимо зерна великих правд. Та проте його вплив на сучасних — так теоретичний, як і практичний — невеликий.

Той самий напрям, який знаходимо у Буагільбера, заступає також маршалок Вобан (1633—1707) у своїх економічних творах. На особливу увагу заслуговує його твір „*Projet d'un dixme royal*“ (Проект королівської десятини) 1707 р., проскрібований властями, що позбавив свого автора королівської ласки, та за те збільшив славу його імені в пам'яті будучих поколінь. Його зворушує глибоко нужденний стан робучих клас Франції за його днів. З великим натиском зазначає він, що метою правительства повинен бути добробут усіх станів у державі, бо всі мають право на однакову прихильність і підпору. Так часто погорджувана і попевірю-

вана низька кляса, се підстава суспільної організації. Праця забезпечує всім багатство, а хліборобство, се найважніший рід праці. Найважніше услів успішної економічної діяльності, се свобода. Всі непотрібні або надмірні обмеження промислового чи торговельного руху мусять зникнути. Особливо виступав він против нерівного розкладу податків та против свобод і привілеїв висших станів. Він домагався знесення всіх існуючих данин — з виїмком деяких консумційних податків — і заведення на їх місце одинокого доходного і земельного податку, який треба розложити між усіх кляс без різниці. Отсей податок називав він „королівською десятиною“ (*dixme royale*); хлібороб після його пляну давав би *in natura* десятину з усіх своїх плодів, а промисловець і торговець десятину своїх грошових доходів.

Благородний і чоловіколюбний ум Фенельсна заставив його домагатися свободи торговельних зносин з иншими народами і голосити науку, що фактична перевага одної держави над другою залежить вправді від чисельности, але також від моральности, просвіти і продуктивности населення. Його „*Telemaque*“, у котрім отсі погляди виложені в притягаючій формі, знайшов прийняте і читачів між усіма станами і клясами і причинив ся чимало до розширення таких поглядів.

По сих письменниках замічається на полі економічних наук у Франції велика порожнеча, перервана лиш „Політичними замітками про фінанси і торгівлю“ („*Reflexions politiques sur les finances et le commerce*“, 1738 р. Діто Dutot), ученика Лью'а, і пів-меркантилістичними „Полі-

тичними студіями про торгівлю“ („Essais politiques sur le commerce“, 1731 р.) Мелю (Mélou), доки на кінець не стрітимось із великим іменем Монтескіє. Його твір „Esprit des lois“ (Дух законів) 1748 р., о скільки говорить ся в ній про економічні справи, написаний в цілості зі становища ворожого меркантильній системі, що особливо проявляєть ся при обговорюванню грошової теми, хоч у замітках про колонії та в деяких інших поглядах попадає Монтескіє в блуди меркантильної системи. Його безсмертна заслуга не в яким-будь особливим досліді, але в переконуючій умотивованню теорії, що суспільні явища, як і фізичні, кермуть ся природними законами. По ній не стрічаємо ві Франції жадного значнійшого письменника-економіста аж до виступу фізіократів, що становить важний період в історії науки.

Провідниками фізіократичної школи суть Кене (François Quesnay, 1694—1759) і Гурне (Jean Claude Marie Vincent de Gournay, 1712—1759). Прінципи сеї школи опублікував уже 1755 р. в „Розвідці про торгівлю в загалі“ („Essais sur la nature du commerce en général“) Кантільон (Richard Cantillon), французський купець ірландського походження, про котрого подає нам точніші звістки Дівонс*), що вважає його дійсним основателем політичної економії. Однак аж у руках Кене та Гурне**) прибрали ті прінципи

*) St. Jevons, Richard Cantillon and the Nationality of political Economy (Рішар Кантільон і народність політичної економії) в „Contemporary Review“, січень 1881 р. — Згадку про Кантільона знаходимо також в „Народнім багатстві“. Сміта. кн. I, розд. 8.

*) Гурне поручав з натиском приятелям книжку Кантільона, як „знаменитий твір, на котрий не звертають уваги“ див. Memoires de Morellet., I, 38.

систематичну форму і стали віроісповіданем злученої групи теоретиків, що старалися провести їх в життя. Члени тої групи називали себе „економістами“, але краще, бо недвозначно, називати їх „фізіократами“, іменем, яке винайшов їх товариш Діпон із Немура.

Отсе ім'я, що має виразити провідну думку школи, містить в собі о много більше, як підчинення явищ суспільного, а особливо економічного світа під постійні норми рівночасного існування і чергування. Єсть се позитивна теорія, що становить основу кожної правдивої науки. Тимчасом природний закон, на який покликала ся та секта в своїй назві, се щось зовсім відмінне. Теологічну догму, після котрої всіми рухами вселенної руководить божя мудрість і доброта для сотворення як найбільшої суми щастя, перемінли метафізики на поняття згідних і спасених законів, які випереджують людський устрій і дають взорець, після якого мають люди жити. Отсю ідею, яку Бокль уважає винаходом Готтзона, дала нам римська теорія права як вислід грецької філософії*). Принята новим заперечуючим напрямом від Гоббса до Руссо, була вона могутим зброєю в боротьбі против існуючого ладу, котрому противставлено природний лад, що від його взірцевого образу дійсність на жалю далеко відійшла. Відповідно до різнородности понять і обставин знайшла отся наука різне примінене. Одні звертали її против тогочасних штучних обичаїв, другі против існуючого політичного

*) Див. Cliffe Leslie, *Essays in political and moral Philosophy*, стор. 151.

устрою. Фізіократи послуговувалися нею особливо для критики економічної діяльності європейських правительств.

Під політичним зглядом в загальні зміст/сеї науки такий: Суспільність складається з числа одиниць, що мають ті самі природні права. Хоч і не всі вони однаково здібні (що твердять деякі прихильники заперечуючого напрямку), то все таки кождий з них найліпше розуміє свої інтереси і покликаний природою до їх береження. Суспільна злука, се на ділі умова між тими одиницями, що має на цілі ограничене природної свободи одиниць, о скільки та свобода суперечна з правами інших. Правительство єсть необхідним, отже потрібним злом, а правительственна власть, покликана до життя волею народа, повинна бути ограничена в своїй діяльності до міри, конче потрібної для запевнення виконювання тої умови. Під економічним зглядом признає вона право одиниці до природного уживання в такій мірі, в якій одиниця власною працею може собі те уживання здобути. Проте праця повинна бути забезпечена від перешкод та ограничень, а посідане її плодів повинно бути запевнене, т. є. власність повинна бути сьвята. Кождому горожанини мусить бути вільно як найбільше використовувати свою робучу силу, і через те потрібна свобода виміни й неограничене супірництво на ринку, а не повинні бути надавані монополі і привілеї.

В звязи з сим продовжують фізіократи економічну аналізу таким способом: Дійсно „продуктивними“ суть лиш ті роботи, що збільшують скількість сирих матеріялів, потрібних для людського ужитку, а правдивий щорічний зріст суспільного богатства становить надвишка

суми хліборобських продуктів (з виключенням мінералів) над кошти їх добування. Від висоти сего „чистого доходу“ (produit net) залежить і добробут суспільності і можливість її поступу в цивілізації. Ремесник надає материялам, узятим із землі, лиш нову форму; висшу вартість, яку має предмет, перейшовши через руки ремесника, становить лиш скількість віктуалів та інших матерій, з'ужитих підчас і для виконання предмета. Торговельні функції, се лише проста передача існуючого вже багатства з рук до рук; зиск, добуваний при тім торговельною клясою, іде на кошт нації, і тому було-б пожаданим, аби його висота була по змозі як найменша. Все таки заняття ремесника і купця, як також заняття вищих фахів і особиста служба всякого рода, „пожиточні“, але при тім вони „безплідні“, бо оплачують ся не з фонду, сотвореного ними самими, лише з надвишки доходу хліборобства. Повна свобода торгівлі не лише, як ми се бачили, оснований на природнім законі, але вона пожадана також з тої причини, що завдяки їй може досягнути свій найвищий степень „чистий дохід“, від якого залежить багатство всіх і загальний поступ. „Свобода торгівлі, свобода руху“ (laissez-faire, laissez-passer) — ось-що повинно бути кличем правительств. Державні доходи, що повинні бути побирані загалом від того „чистого доходу“, повинні бути стягані в найбільше безпосередний і простий спосіб, т. є. в одиницях формі земельного податку.

Теорія, що продуктивне лиш хліборобство, повстала з перепутання „вартости“ і „матерії та сили“. Як се доказав Сміт і інші, приписуване ремеслу і торгівлі „безплідности“ опи-

ралось на помилці, а з сею теорією провалився також опертий на ній проєкт одинокого земельного податку. Коли вплив фізіократичної школи залежав загалом від сих особливих поглядів, неподільюваних навіть декотрими з її членів, то лише в дуже малій мірі. В дійсності їх наука руйнувала головню старі погляди.

В більше систематичній формі продовжала вона боротьбу за свободу економічної діяльності, боротьбу, якої початки були вже в Англії й у Франції. Історична задача фізіократів полягала в своїй сути на основнім критикованню методів, яких держалися європейські правительства в економічній діяльності. На ділі така критика була можлива в як найширшій обемі. Кольбертівська політика, яка могла принести лиш хвилеві користи, розширила ся з неоправданою силою. Вплив правительства втискав ся в найменші подробиці економічного життя, кожда промислова подія, кождий торговельний акт був утруднений законними обмеженнями. Та можна було предвидіти з гори, що реформатори, рідні духом заперечуючої філософії, занадто сильно підчеркнуть недостачі існуючої системи. І без сумніву занадто строго скритиковували вони економічну діяльність держави, так з огляду на її принципіальне управлене, як також з огляду на її історичні виступи, а полишили занадто багато простору доктрині „свобідного руху“ (*laissez-faire*). Та се лиш побічна обставина, що стояла в конечній звязи з близькими відносинами фізіократів до революційного руху, якого крилом були вони в дійсності. Серед розгару того руху перейшло в звичай, покликувати ся в справах властивої політики на первісну су-

спільну умову, на всемогутність народа і на інші принципи, опрокинені вже тепер, які лиш надавались до успішного веденя боротьби. Таксамо в крузі економічних інтересів уживано з хвилиним успіхом для знищення існуючого ладу такого озупья, як доктрина про природне право купна і продажі, про розумну користолубність як одинокую вказівку в обопільних зносинах людей, про те, що кожний член суспільности найліпше розуміє свій правдивий інтерес і боронить його, про згідність тих інтересів одиниць з публичним добробутом, — хоч усі ті тези не можуть остоятись перед безпристрасною критикою. Стремлінням фізіократичної школи було без сумніву оправданє духа індивідуалізму і безправительственного стану. На який острый засуд сучасних економістів не заслуговувало-б таке стремління, — тоді було воно оправнаде, а навіть необхідне. Тепер стоїть воно на перешкодї новій будові наших днів, але тоді прискорювало процес суспільного розкладу, що був на жаль конечним услівем нової суспільної організації.

Значіння отсих виводів, о скільки вони відносять ся до революційних стремлінь фізіократичної школи, не ослабляє ні крихти та обставина, що правительственною формою, якій давав першенство Кене і декотрі з його найблизших прихильників, був так названий ними законний деспотизм, що мав з'єдинити в собі законодатну і виконуючу власть. Причина сего та, що просвічена центральна власть могла швидше й успішнійше перевести в житє їх політику, як збори, на котрих були-б репрезентовані різні відмінні погляди, і котрі були-б ограничені й задержувані в своїй ді-

яльності конституційними приписами. Як звісно, неограничену власть корони хотів використати Тіріо, щоб увести в життя декотрі зі своїх мійр для освободження промислу, однак його план не повів ся в наслідок недостаточної підпори зі сторони слабохарактерного Людвіка XVI. Як представляли собі фізіократи візірцеве правительство, видно з ради, яку давав Кене престолонаслідникови, щоб він, ставши королем, „нічого не робив, лиш лишив правління законам“, при чім очевидно було прийнято, що закони сходять ся з природним правом. Симпатії школи для хліборобства відповідали домінуючому потягови до всього „природного“ і до первісної простоти; отсе почуване проявляло ся в тодішній Франції в найрізжнороднійших формах, особливо в звязи з революційним духом, а найголоснійшим його виразом був Руссо. Почуване те стрічаємо в фізіократичних письменників разом зі справедливим обуренем на ту нужду, в яку попало сільське населенє Франції завдяки соромній байдужности вищих верстов сусільности; потрясаючий образ сеї нужди, який змалював Лябрієр, лишає незатерте вражінє. Члени фізіократичної групи були без сумніву люди на-скрізь чесні і переняті щирим змаганем до загального добра, а особливо до материяльного піднесеня робучих клас. Кене був прибічним лікарем Людвіка XV. і мешкав постійно в версальській палаті, але навіть серед того розпусного двора заховав він моральну чистоту і виповідав отверто все, що вважав справедливим. Анї один державний муж не йшов на службу своїй вітчизні з одноцільнійшими переконаннями і з серйознійшими

зстремліннями, як Тірго, головний репрезентант школи під практичним зглядом.

Свою систему виложив Кене в сліду-ючих публікаціях*): Дві статі про „аренду“ (fermiers) і про збіжжє (grains) в „Енциклопедії“ Дідрота і д' Алямбера (1756, 1757); розвідка про природне право в „Фізіократії“ Діпона з Немура (1768 р.); „Maximes générales de gouvernement économique d'un royaume agricole“ (Загальні принципи для економічної управи хліборобської держави) 1758 р. і рівно-часно видане „Tableau économique avec son explication, ou Extrait des 'Economies Royales de Sully“ зі звісним моттом: „Pauvres paysans, pauvre royaume; pauvre royaume, puvre roi“ (бідні хлібороби — бідна держава, бідна держава — бідний король); „Dialogue sur le commerce et les travaux des artisans“ (Діяльбог про тор-говлю і працю ремісника) та інші коротші розвідки. „Tableau économique“ можна вважати найважнішою публікацією школи, хоч сей твір задля нецікавого способу писання і абст-рактної форми не звернув на себе загальної уваги. За те по думці Кенесвих прихиль-ників може він рівнати ся з найвизначнішими продуктами людської мудрости. Старший Міра-бо називає його в устущі, наведенім Адамом Смітом**), винаходом, який побіч винаходу письма і гроший найбільше причинив ся до тривкості державного організму. „Tableau“

*) Повну збірку творів Кене видав Онкен в 1888 р. п. з. „Oeuvres économiques et philosophiques de Quesnay“.

**) „Народне богатство“, кн. 4., розд. 9.

стараєть ся при помочи певних формул означити дороги, на яких продукти хліборобства, вважаного одиноким жерелом богатства, в стані повної свободи були-б поділені між ріжними класами суспільности. Отсеї класи ділять ся на продуктивні, т. є. земельних властителів і хліборобів, і непродуктивні, зложені з ремісників і купців. На дальших формулах показує „Tableau“ способи поділу, практиковані системою правительственного ограничення і нормованя, і вказує на злі наслідки, що спадають на загальне наслідком ріжних степенів нарушеня природного порядку. По теорії Кене для збільшеня „чистого доходу“ треба передовсім спільних заходів практичного економіста і державного мужа; він доходить також до висновка, потвердженого, хоч не зовсім з таких самих причин, пізнійше Смітом, що інтерес земельного властителя „тісно і нероздільно звязаний з загальними інтересами суспільности“ *).

Де Гурне вважаєть ся, як згадано, одним із основателів фізіократичної школи, а навіть погляди Кене розвивались мабуть під його впливом. З виїмком перекладів з Коль прера і Чайльда**) писав він лише пропамятні письма, звернені до міністрів, які не доходили до загалу. За те його погляди виложені ясно в творі „Eloge“, який його звісний приятель Тірго присвятив його памяти. Коли Кене

*) A. Smith, „Народне богатство, кн. 1., розд. 11.

**) Де Гурне був без сумніву під сильним англійським впливом, про що пише („Mémoires“ I. 38) Morellet: „Він читав добрі англійські книжки з обсягу економії, як Petty, Davenant, Gee, Child і т. д.“.

провів свою молодість на селі, маючи нагоду вчасно познайомити ся з хліборобством, то Де Гурне одержав купецьке виховане і покинув контору, щоб обняти місце торговельного інтенданта. Таким чином підходили вони до студіювання політичної економії з різних сторін, і та ріжнородність першої часті їх життя обясняє по часті ріжницю їх поглядів. Де Гурне змягчив твердість Кенезової системи і зближив її більше до правди, опрокидуючи в ній те, що Сміт називав її „головною помилкою“, т. є. теорію про безплідність промислу і торгівлі. Він старав ся передовсім промостити дорогу принципам економічної свободи, який висловив фразою: „Laisser faire et laisser passer“, уживаною від тоді так часто для означення доброго і злого...

Одним із найдавніших і найвірнійших прихильників фізіократичного напрямку, а також горячим і невтомним його пропагатором був Віктор Мірабо, котрого прямий і незалежний, хоч трохи дивний і химерний характер звісний англійській публіці зі статті Карляйля про його славного сина. Вже перед виступом Кене виявляв він деякі фізіократичні погляди, однак признав у ній свого духового батька і переняв ся по найбільшій часті його переконаннями. Головна ріжниця між ними обома та, що Мірабо був за малою хліборобською господаркою (*petite culture*) в противенстві до великої, якій віддав першенство його учитель — задля того, що вона дає коли не найбільший загальний дохід, то все таки найбільший чистий дохід. Головні твори Мірабо слідуєчі: „*Ami des hommes, ou traité sur la population*“ (Приятель людей, або розвідка про населеня) 1756.

— 1760 р., німецький переклад 1795 р.; „Théorie de l'impôt (Податкова теорія) 1760 р.; „Philosophie rurale, ou économie générale et politique de l'agriculture (Хліборобська філософія або загальна і політична економія хліборобства) 1763 р., німецький переклад Віхмана 1797—98 р. Послідній твір, се перше повне зіставлене фізіократичної системи. Другим її горячим і постійним оборонцем був Діпон де Nemours (1739 — 1817), звісний зі слідуєчих творів: „De l'exportation et de l'importation des grains“ (Про вивіз і ввіз збіжжя) 1764 р., „De l'origine et des progrès d'une science nouvelle“ (Про початок і поступ нової науки) 1767 р., „Du commerce de la compagnie des Indes“ (Про торговельний рух східно-індійського товариства) 1767 р. На особливу увагу заслуговує його просторий твір: „Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain“ (Фізіократія, або природна конституція найкориснішої для людського роду державної управи) 1768 р. Назва сего твору, як уже згадано, дала ім'я цілій школі. Інше формальне зіставлене тої системи, назване Адамом Смітом „найяснішим і найзв'язкішим справозданєм“, дав нам Мерсіє де ля Рів'єр (Mercier de la Rivière) в творі: „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques (Природний і конечний устрій державного організму) 1767 р. Назва сего твору цікава тим, що передає ідею природного права. Так Mercier de la Rivière, як також Dupont de Nemours стараються студіювати людські устрої не лише з економічного, але також з політичного і загально-суспільного боку, але мимо сего ширшого розмаху їх погляди в головних рисах ограничу-

ють ся звичайно на економічне поле: по крайній мірі переважають в їх студиях матеріальні згляди. На се вказав впрочім в наївний спосіб сам de la Rivière, кажучи: „Власність, забезпечене, свобода — сі три поняття обнимають весь суспільний устрій. Право власности — дерево, а всі урядження суспільности — се його галузь“.

Найвизначнішим членом сеї групи був безперечно Тірго (Anne Robert Jacques Turgot, 1727—1781). Не тут місце розписувати ся про його славу практичну діяльність, — найперше в характері інтенданта Лімोजа, а опісля через короткий час на становищі міністра фінансів, — ані про обставини, задля яких усунено його з того уряду, що спроварило невдачу його планів для ратованя Франції. Його політично-економічні погляди виложені ві вступях до розпоряджень і приписів, які він видавав, у листах і принагідних письмах, а особливо в його „Замітках про поветанє і розділ богатства“ („Réflexions sur la formation et la distribution des richesses“, 1766 p.). Єсть се щільне, але незвичайно ясне і притягаюче зіставленє принципів політичної економії, проголошених фізіократами. Тут знаходились так хибні, як і здорові погляди школи. Однак поодинокі предмети, особливо змінні форми хліборобства, різні приміненя капіталу і оправданє проценту обговорені тут загалом і справедливо і переконуючо, спосіб представлюваня понять і ясне упорядкованє цілости суть на всякий случай прикметами Тірго. Розвідка та, що в невеликім обемі дав несподівано багато змісту, знайде все місце між класичними науковими творами.

Фізіократичний напрям не досягнув ніколи значного безпосереднього впливу на маси, навіть у своїй вітчизні хоч притягав до себе много з найповажніших талантів. Його члени, які говорили в своїх творах про сухі предмети безцвітним, а часто й тяжким стилем, не могли знайти признання в публички, що вимагала від тих, хто брався говорити публично, передовсім притягаючого способу писання. В полеміці Морелле, прихильника сеї школи, з Іаліяні*) показало ся найлучше, як легко бистроумний дотеп і зручна вимова можуть відносити побіду над звязким, що правда, але тяжким науковим стилем. Програмові тези фізіократів, по части дійсно хибні, вважали многі фантастичними і висьмівали в тогочасній літературі. Так пр. „одинокій податок“ висьміяв Вольтєр у своїм творі: „L'homme aux quarante écus“ (Чоловік з 40 талярами), зверне ім передовсім против Mercier de la Rivière. Справедливо закинено групі фізіократів односторонність. На їх думку, — як се замічає Адам Сміт у згадці про Кене, — може держава процвітати лиш під одною формою

*) Про діяльноти Іаліяні див. стор. 97. Швидко по появі тої книжки писав Тірто до панни Lespinasse: „На мою думку можна йому дати добру відправу, але до сего треба багато зручності. Економісти занадто добродушні, щоб виступати против такого вишколеного говоруна. Що до о. Морелле, то не думаю, аби він надавав ся до сего“. — Твір Морелле заборонив генеральний контролор Терре, через що став він доступним для публички аж 1774 р., хоч був надрукований в 1770 р., незабаром по виході книжки Іаліяні. — Адам Сміт називає Морелле „визначним французьким письменником, великим знавцем економічних справ“ (Кн. V. розд. 1).

правління, під тою, яку вони поручають, а їх науку можна все і всюди примінити в практичному життю*). В своїх теоріях не узглядняли вони національних різниць**) ані різних степенів суспільного розвитку. Як політики не брали в увагу в рахунок перешкод, які кладе просвіченій державній управі несвідомість, пересуд і партійний інтерес. Можливо, що до невдачі Тірто, як припускає Грім, причинилась по часті занадто непохитна строгість його політики та його нехиль до всякого вирівнювання суперечних інтересів. Однак певне його невдача причинилась до захитання віри в його принципи, про котрі тепер говорено, що вони не вдержали життєвої проби.

Фізіократична система втратила швидко характер живучої сили, вплинувши ледви до певного степеня на політику конституанти і знайшовши декуди слабкий відгомін за границею. Однак лучша її частина не пропала для людскости, вона ввійшла в тривкішу і повнішу будову Адама Сміта.

І Т А Л І Я.

В першій половині XVIII. століття розвинула ся в Італії, як в иньших краях Європи,

*) В листі до Морелле з 1769 р. називає їх Юм „товариством з найбуїнішою фантазією і найсмілішими плянами, яке лиш можливе на світі“. Тут навмисно мабуть недобачає він близьких зносин Морелле з ними.

**) Тірто писав до панни Lespinasse в 1770 р.: „Хто не може забути про істнуванє окремих держав з різнородними порядками, той ніколи не зможе обговорити як слід питання з політичної економії“.

лиш мала рухливість на поли економічних наук. Та як раз в тім часі виступив дійсно визначний чоловік, архидиякон Антоніо Бандіні (1677—1760), автор твору: „Discorso sulla Maremma Sienese“, написаного ще 1737 р., та опублікованого аж в 1775 р. Гвір сей мав на цілі економічне піднесенє Маремми, що через занепад рільництва попала в оплакане положенє. Як часткову по крайній мірі причину того занепаду подає Бандіні пануючу тоді нужденну фіскальну систему, а його книжка дала товчок до важних реформ у Тоскані, де його ім'я було окружене глибокою пошаною. Теккіо і інші італійські письменники, а також Рошер твердять, що він випередив деякі провідні думки фізіократів, однак ся його заслуга заквестіонована. В другій половині століття бачимо в Італії замітне відродженє економічних студій, що треба приписати по часті лучшому правліню в північних державах.

Сей рух пішов найперше шляхом меркантилістичної школи. Так пр. меркантилістичні стремління мають рішучу перевагу в „Розвідцї про податки і гроші і про державну управу суспільности“ („Trattati dei tributi e delle monete e del governo politico della società“, 1743 р.) Антонія Броджія і в статї „Про торгівлю“ („Dissertazione sopra il commercio“, 1750 р.) Джіроляма Белльоні, якої успіх і слава о много перевищили дійсну заслугу.

Найвизначнішим письменником, що заступав в XVIII. столітї в Італії меркантилістичну теорію, був Неаполітанець Антоніо Дженовезі (1712—1769). Глибоко вражений пригнітаючим духовим і моральним станом своїх земляків, стремів він до відродженя філософії і зрефор-

мовання системи виховання, що вважав першим услівем поступу і добробуту. Аби охоронити його від переслідувань, що грожали йому за його поступові погляди з теологічної сторони, Бартольомео Інтієрі, до котрого вернемо пізнійше, говорячи про Італіані, оснував умисно для Дженовезі в р. 1755 катедру торгівлі і механіки, при чім було поставлено услівє, що ніколи не обійме її монах. Була се перша професура політичної економії в Європі; друга повстала в Штокгольмі 1758 р., а третю засновано десять лїт пізнійше в Льомбардії для Бекарії. Плодом діяльности Дженовезі на тій катедрі були „Виклади про торгівлю і політичну економію“ („Lezioni di commercio, ossia di economia civile“ 1769 р., — німецький переклад Віхмана 1772—76 р.), перше систематичне обробленє всего даного материялу, яке появило ся в Італії. Взірцем до наслідування для Італії ставив він Англію; його симпатії до сеї країни доходили, як каже Теккіо, до ентузіязму. Вправді не може він підняти ся понад хибну економічну систему, пануючу тоді в Англії, але все таки виказує кілька грубших помилок у напрямі, який заступає. Він боронить свободи збіжевої торгівлі і виступає против правительственного унормованя проценту від позичок. В дусї свого часу вказує він як на перешкоду народнього добробуту на деякі середновічні останки, як пр. заборона продажі посіlostей мертвої руки.

Другим визначним прихильником меркантилістичної школи був Фердинанд де Італіані. Ще перед 21. роком життя опублікував він твір про гроші („Della moneta libri cinque“, 1750 р.), котрого основні точки мали йому подиктувати два досвідчені практичні діячі, маркіз Рінучіні

і висше згаданий Bartolomeo Intieri. Свою славу завдячує він творови про торгівлю збіжжєм („Dialogues sur le commerce des bles“, — німецький переклад Баркгаузена 1777 р. і анонімного перекладача 1802 р.), написаному по французьки і виданому 1770 р. в Парижі, де він був тоді секретарем при посольстві. Легкий і принадний стиль книжки, бючий живим ключем дотеп так одушевили Вольтєра, що він висказався про сей твір, що мабуть Плятон і Молїер на спілку могли би щось подібного написати*). „Автор — пише Теккіо — обговорює свою суху тему в той самий спосіб, в який Фонтенель обговорював замотані докази Декарта або Альгаротті сьвітову систему Ньютона“. Повід до сего твору дало питанє про свободну торгівлю збіжжєм, що стояла тоді на деннім порядку, а особливо політика королївського розпорядження з 1764 р., яке доти дозволяло на вивіз збіжжя, доки ціна не досягла означеної висоти. Виводи Галїяні зводять ся до того, що найліпшою системою в торгівлі збіжжєм єсть не держати ся ніякої системи, бо кожний край мусить в сїй справі заняти становище, відповідне до своїх відносин. З точки погляду науки такий висновок сильно недомагає і нічого не говорить, однак фізіократи, против котрих він виступав, ставили про сю справу, як і про иньші, такі правила, які для серіозної державної управи були занадто строгі, і се мабуть дійсна його заслуга, що він виступив против їх односторонньої розвязки практичних

*) Подібно говорив Ірім: „Се Плятон з полетом і рухами гумориста“. Дідро назвав сю книжку „взірцем диллоїв, що гідний заняти місце побіч листів Паскаля“.

питань. В своїм творі попав він однак в деякі найтяжші помилки меркантилістів; так пр. твердигь, — що впрочім говорив і Вольтер, а навіть Веррі, — що один край не може зискати без сграти другого, а в своїм давнійшій творі (про гроші) загнав ся навіть так далеко, що взяв в оборону правительство з його погіршенем монети.

Поміж італійськими економістами, що стояли під найбільшим впливом духа часу і найтіснійше були звязані з загальним рухом, який гнав народи західної Європи на зустріч новому суспільному устроєви, займає визначне місце Чезаре Беккарія (1738—1794), найбільше звисний зі свого твору „Про злочини і кари“ („*Dei delitti e delle pene*“ 1764 р.), завдяки якому став він по словам Вольтера добродієм цілої Європи, і який мав бути переведений на 22 мови. Цариця Катерина запрошувала його на сталий побут до Петербурга, а щоби привязати його до вітчизни, заснувало спеціально для нього австрійське правительство в Ломбардії катедру політичної економії. „*Elementi di economia pubblica*“ („Основи публичної економії“), — се плід його учительської діяльності. Твір сей написаний в рр. 1769—1771, а опублікований аж 1804 р., нескінчений. Всю область своєї науки ділить він на хліборобство, промисл, торгівлю, оподатковане і управу. Основно обробив він лише дві перші часті, а двох послідніх зовсім ні, бо покликане до участі в нарадах державної ради відтягнуло його від праці. До певної міри стояв він під впливом фізіократичних ідей, і на його погляд одинокою дійсно продуктивною формою діяльності єсть хліборобство, а промисл і ремесло вважає він непро-

дуктивним. Він виступав против усяких монополів і привілеїв, як також против цехів у торгівлі і промислі. Загалом боронив він горячо свободи економічної діяльності в краю, хоч що-до заграничної торгівлі був за різними охоронними средствами. В kwestії торгівлі збіжжя не був він прихильником безумовної свободи, як і Галляні. Його зіставлене основ політичної економії коротке і прозоре. Часто робить він ві вірцевій формі найважніші висновки про даний предмет, не розвиваючи їх однак так докладно, як би се було пожадане для лекшого зрозуміння і сильнішої аргументації. Так пр. про нерухомий капітал (*capitali fondatori*), відмінний від подвижного (*annui*), дає він що-до його приміненя в хліборобстві в збитій формі ті самі в дійсности поясненя, які оголосив менше-більше в тім часі Тірто. Таксамо в kwestії про поділ праці і про причини різних скаль плати в різних занятях стоїть він близько до Адама Сміта, однак не дає в змалюванню подробиць тої повноти, що так притягає в „Народнім богатстві“.

Петро Веррі (1728—1797), близький і до смертний приятель Беккарії, був через 25 літ шефом льомбардської адміністрації і на сїм становищі перевів много економічних та инших реформ. У своїх „Замітках про ограничуючі закони, з особливим узглядненем торгівлі збіжжя“ („*Riflessioni sulle leggi vincolanti, principalmente nel commercio degranati*“), написаних 1769 р., а виданих 1796 р., обговорює він kwestію упорядкування торгівлі збіжжя так з історичного становища, як також в світлі теоретичних принципів, і доходить до висновка, що

свобода, се найлучше средство против голоду і надмірної непостійности цїн. В загалі він противник державної інтервенції в краєвім руху, цехів і проб ограничення цїни або установа процентової стопи. Та краєвий промисл рад би він охороняти розумними тарифами. Отсі погляди виложені в його „Замітках про політичну економію“ (*Meditazioni sull' economia politica* 1771 р., — німецький переклад Шміда 1785 р.) — підручник, що стрів ся з прихильним прийнятем і був переведений на різні чужі мови. Основним його принципом єсть збільшене репродукції, — на мові Сміта називаєть ся се збільшенем „річного продукта землі і праці“ нації, — і кожду міру, кожде уряджене оцінює він після того, чи вони додатно чи умно впливають на те збільшене. В противенстві до Беккарії дає він першенство малій господарції (*petite culture*) перед великою (*grande culture*), бо вона дає більший загальний дохід. При обговорюваню податкової системи не годить ся він на фізіократичний проєкт одинокого земельного податку*).

Карлі (Giovanni R. Carli, 1720 – 1795), що як урядник брав також участь в переводженю

*) В своїх „Основах політичної економії“ (кн. 1., розд 1.) уважає Міль заслугою свого батька, що він перший пояснив, що „все, що чоловік робить і може зробити з матерією“, полягає „на відділюваню одного предмета від другого або додаваню одного до другого“. Дивним дивом називає се Міль „основним принципом політичної економії“. Однак те саме виповів уже Веррі в своїх „Замітках про політичну економію“ словами: „Льогічна аналіза поняття репродукції покаже нам, що одинокими її складовими частинами — ділене і додаване предметів“.

реформ в австрійській Ломбардії, написав крім глибоко наукових розвідок про теорію гроший твір „*Ragionamenti sopra i bilanci economici delle nazioni*“ (Погляди про економічні білянси народів), в котрім виступав против погляду, що держава поносить в заграничнім руху зиск або страту відповідно до т. зв. торговельного білянсу. В листі до Помпео Нері „Про свободу торгівлі збіжжєм“ („*Sul libero commercio de' grani*“ 1771 р.) зближаєсь він до поглядів Італіані, вважаючи квестію неограниченої торгівлі збіжжєм не так справою науки, як адміністрації, справою, що відповідно до різнородних місцевих відносин мусить бути ріжно трактована. Він опрокидує фізіократичну науку про виключну продуктивність хліборобства, доказуючи в принадний спосіб потребу різних економічних клас серед суспільности і виказуючи той благородний вплив, який має промисел на управу рілї.

Джамбаттіста Васко (1733 — 1796) писав різні розвідки на теми, задавані університетами і володарями, в яких виступав против цехів і заходів правительства назначити постійні ціни на віктуяли та ограничити процент від позичок. Боронячи системи дрібної (хлопської) посїлости, проєктує він назначити законом *maximum* і *minimum* землї, яке має право посїдати горожанин. Для зарадження шкідливому накопиченю маєтку радить він знести свободу завіщання і завести рівний поділ спадку між дітьми небіщика.

Філянджієрі (Gaetano Filangieri 1752 — 1788) один із тих італійських письменників XVIII столїтя, що їх імена звісні в цілій Европі, присвятив економічним справам другу книгу своєї „*Тео-*

рії законодавства“ (*Scienza della legislazione*, 5 томів, 1780 - 1785 р.; німецький переклад Лінка 1784—1793 р.). Повний стремління до поліпшення тодішнього положення і горячої любови вітчизни, уживав він свої пориваючої вимови для розкривання всіх тогочасних нужд. Хоч не знаючи Адама Сміта, жадав він неограниченої свободи торгівлі, знесення середньовічних порядків, що лиш стоять на перешкоді продукції і добробуту народу, і осуджує кольоніяльну систему, якої тоді придержувались Англія, Іспанія і Голландія. Він пророкує, як перед ним Райналь, Тірто і Дженовезі, що вся Америка діждеться незалежності, а се пророцтво багато причинилось до подиву, що ним привитав його книжку Вен'ямин Франклін. Більше пропагатор, як винахідник ідей, ширив він нераз хибні погляди інших; так пр. похваляв він „одинокий податок“ фізіократів. Та загалом заступав він найпостувійші політичні і соціальні стремління свого віку, і хоч що-до характеру і стилю становив він сильне протиставлення Беккарії, то разом з ним чесно працював для національного і загального поступу.

Людовіко Річчі (1742—1799), автор талановитого твору про реформу добродійних закладів міста Модени (*Sulla riforma degli istituti pii della città di Modena*, 1787 р.), обговорює тему підпомагання бідних і добродійних закладів з такої загальної точки погляду, що се надає його творови загальний і постійний інтерес. Докладно змальовує він злі наслідки безоглядної помочи, що потягає за собою збільшене тої нужди, яку має усувати, і понижає моральність населення. Особливо розбирає він надужиття по шпиталях для поліжниць та по

домах для підкинутих дїтей. Його погляди в багатьох близькі до Мальтусових; так пр. єсть він противником якої-будь державної опіки над бідними, яких на його думку найлучше лишити добровільній приватній добродїйности.

Фердінаndo Паолеті (1717—1801), се визначний сьвященик, одушевлений для загального добра, що багато причинив ся до розширення просьвіти між сїльським населенєм Тоскани і старав ся облегчити його податкові тягарі. Він листував ся з Мірабо, автором „Приятеля людий“, і — здаєть ся — хилив ся до фізіократичної науки, по крайній мірі в її загальних принципах. Його твори слїдуючі: „Pensieri sopra l'agricoltura (Думки про хлїборобство) 1769 р. і „I veri mezzi di render felici le società“ (Правдиві средства до людського щастя) 1772 р.; в єім послїднім висказуєсь він за свободою торговлї збіжем.

Твір графа Франческо Меніотті: „Il Colbertismo“ (Кольбертизм; — німецький переклад Уцшнайдера 1794 р.) 1791 р., що ще й тепер стоїть читання, се могучий протест против пересадної політики заборон і охоронних тариф. Меніотті написав також розвідку про торговельний рух Римлян („Del commercio de' Romani“ 1791 р.), звернену головно против пересад Ієта (Huet) в його „Історії торговлї і морської плавби в старині“ („Histoire du commerce et de la navigation des anciens“ 1716 р.). Головна вартість сеї розвідки та, що в ній підчеркнена велика різниця між цивілізацією старинною і новочасною.

Наконець належить ся згадка одному італійському мислителеви, незвичайно оригінальному, а навіть ексцентричному, котрому не

легко знайти пару між його ровесниками, хоч подібні погляди виявили деякі письменники європейського континенту ХІХ. століття. Бєть се Джаммарія Ортес (1713—1790), що ставив ся ворожо до вільнодумних стремлїнь свого часу, а також не прихилив ся до меркантильної системи, опрокидуючи теорію торговельного білянсу і домагаючись свободи руху. Його суспільний і економічний ідеал лежить у середніх віках. Він заступаєть ся за удержанє церковного маєтку, виступає противником безнастанно зростаючої сили гроший і чуж середновічну нехїть до проценту від позичок. Він висловляє дивний погляд, що богатство державних органїзмів стоїть все і всюди в постійнім відношеню до їх населеня, при чім населенє залежне від богатства. Проте бідність мусить товаришити богатству, а маючі, набуваючи богатства, зискують лиш те, що тратять бідні. Заходи коло поліпшеня долї народа доти будуть даремні, доки будуть обернені на збільшенє суми народнього богатства. Зміна народнього богатства не в людській силї, але зміна його подїлу можлива. Правдиве средство против бідности, се уміркованє жадоби наживи у богачів і спекулянтів. В окремім творі студіює Ортес квестію населеня. Зріст населеня називає він „геометричним“, але доходить до пізнаня, що як розмноженю звїрат низшого типу кладе границю їх взаїмне нищенє, так розмноженю людського роду повинен класти границю „розум“, — „розумна повдержність“, про яку Мальтус наробив пізнїйше стілько шуму. Целїбат уважає він таксамо потрібним і корисним, як і подружє. Він висловлює також те, що пізнїйше стало звїсне як „закон

опадającego доходу хліборобської праці". Про розширення своїх творів дбав він мало, і тому були вони майже зовсім незвідними, доки Кустоді не видав їх у своїй збірці італійських економістів, де вони звернули велику увагу своїми прикметами бистроумности, сполученої з дивацтвом, що характеризує ум їх автора.

Іспанія.

Новочасний дух, що наповнив повітря всієї Європи, повіяв також в Іспанії.

В першій половині XVIII століття написав Джеронімо Устаріц свою „Теорию і Практику торгівлі і морської плавання“ („Teorica y practica del comercio y marina“ 1724 р., надруковано 1740 р.; — англійський переклад Джона Кіппакса 1751 р., французький Форбонне 1753 р.), де доводить меркантилістичні принципи до крайніх границь.

Найлучшим речником духа реформи другої половини століття був Педро Родріґес граф Кампоманес (1723—1802). З великим жаром віддавав ся він тим самим студиям, а до певної міри вів і ту саму політику, що його славний ровесник Тіґро, однак не дійшов до такої поступової точки погляду. Він був автором слідуєчих творів: „Respuesta fiscal sobre abolir la tasa y establecer el comercio de granos“ (Фіскальні замітки про знесення такс і урегулирование торгівлі збіжжям) 1764 р.; „Discurso sobre el fomento de industria popular“ (Розвідка про заохоту до промислової діяльності) 1774 р., — німецький переклад Геріца 1778 р.; „Discurso sobre la education de los

artesanos y su fomento" (Розвідка про виховане ремісників через загальну народню просвіту) 1775 р. Сими творами, що дійсно заслужили на похвалу Робертсона*), і своєю діяльністю на становищі міністра старався він вибороти свободу торгівлі збіжем, усунути ті середньовічні пережитки, що стояли на перешкоді промислового розвитку, поставити на як найвищий ступінь промислову діяльність і освободити хліборобство від тих не в міру важких тягарів, під якими воно стогнало. Видів він, що Іспанію мимо культурного правління Карла III. все ще їсть зло, викликане сліпою вірою народа в американські копальні золота, а щоб запобігти сему, старався о ширені погляду, що правдивих жерел добробуту і могутости вітчизни треба шукати не в Америці, а в власній економічній діяльності Як влучно зазначає Конт**), стремління до суспільних перемін оберталося так в Італії, як і в Іспанії головню коло економічних реформ, бо гнет тамошніх правительств не допускав вільнодумности на поли філософії і загальних державних наук в такій широкій мірі, як се було в Франції. Годить ся додати, що в Італії крім того спомини великої економічної минувшости північних італійських міст були поводом, що найбільше уваги звернено на економічну сторону державної політики а законодавства.

*) Robertson, History of America, стор. 193.

**) Aug. Comte, Philosophie positive, кн. V., стор. 579.

Німецьчина.

В Італії і Англії політична економія зачала ся — як ми се бачили — від розбираня практичних питань, що відносили ся головню до гроший або до заграничної торгівлі. В Німеччині повстала вона — як доказує Рошер — з т. зв. камералістичної науки. Незабаром по середних віках повстала в найбільшій часті німецьких країв власть, звана камерою (самега, *die Kammer*), до якої належала управа державних домен і надзір над правами корони (регаліями). На взір такої інституції в Бургундії заложив цісар Максиміліян надворні камери в Інсбруку (1498 р.) і в Відні (1501 р.). Отсим інституціям приділено не лише фінанси і податки, але й справи економічної політики. Для їх членів треба було особливого образования, і в сій цілі засновано на університетах катедри камералістики, де викладано відповідний теоретичний матеріал. Одну часть сеї науки становив науковий матеріал внішньої природи, як лісництво, гірництво, загальні відомости про промисл і т. п., друга часть займалась услівями народнього добробуту в його залежности від людських обставин і уряджень, і з неї взяла свій перший початок німецька наука політичної економії.

В жаднім иньшійм краю не мали меркантилістичні погляди сильнійшої опори, як у Німеччині, хоч в часі, про котрий говоримо, система торговельного білянсу нїде нїде не була меньше розширена в практиці, як власне тут. Усі визначнійші економісти XVIII. столітя — Борніц, Безольд, Кльок, Бехер, Горнек, Зекендорф,

Шредер — стояли на спільнім ґрунті меркантилістичної науки. Те саме можна загальною сказати про письменників з першої половини XVIII століття, особливо про Юсті (умер 1771 р.), автора першого систематичного підручника політичної економії, написаного по німецьки, що задля своїх педагогічних прикмет був дуже розширений і мав сильний вплив на публичну опінію. Лиш у Цінке (1692—1769) стрічаємося з принагідними признаками існування світогляду, відмінного від пануючої системи, що вказує на економічну свободу. Однак значіне тих письменників, коли не брати їх з національного становища, невелике, бо на загальний рух європейської науки не мали вони ніякого впливу.

Фізіократична система стрітила в Німеччині доволі прихильне прийняте. Баденський марґраф Карль Фрідріх написав для своїх синів по французьки „Нарис принципів політичної економії“ (*Abrégé des principes d'économie politique* 1772 р., — німецький переклад Зісса 1784 р.), де виявляє погляди в дусі тої системи. Однак наукове значіне сего твору невелике. Того самого напрямку держать ся Шлєтґвайн (1731—1802) і Мовільон (1743—1794). На сїм місці заслуговує також на згадку Теодор Шмальц (1764—1831), званий звичайно „остатнім з фізіократів“, хоч се почасти против історичного порядку. Він порівнує кольбертизм з системою Птолемея, а фізіократизм з системою Коперніка. Адам Сміт, се для нього Тихон Браге політичної економії. Був се чоловік визначних здібностей, що не міг оперти ся силі фізіократичних правд, та не міг також внемандикувати ся від старих пересудів, а з другого

боку був жадний слави винахідника і посередника різних систем. Хоча Сміт був тоді в моді, Шмаль не сумнівав ся ні крихітки, що одиноким правдивою єсть наука Кене, яка мусить незабаром усюди віднести перемогу*).

Безпосередньо перед виступом Сміта пробував в Австрії Зонненфельс (1733—1817), перший визначніший економіст сього краю, представити меркантильну систему в змінений і яснійшій формі, як се чинили в Англії Стюарт, а в Італії Дженовезі. Його твір „Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanz“ (Основи поліції, торгівлі і фінансів) 1765 р. (8-е видане 1822 р.) мав вплив на погляди і державну політику його вітчизни навіть в значній частині XIX. століття.

Найбільшим німецьким економістом XVIII. століття був — на думку Рошера Юстус Мезер (1720—1794), автор „Патріотичних фантазій“ (Justus Möser, Patriotische Phantasien 1774—1786 р.), уривків, які все таки Гете назвав „правдивою цілістю“. В своїй молодості стояв Гете під сильним впливом Мезера і в своїм творі „Dichtung und Wahrheit“ (Видумка і правда“, — книга XIII) величає його дух, ум і характер, а також його основне розуміння всього, що творить ся в суспільності. Коли інші занимали ся висшими і більше випадючими в очи публичними справами й урядженнями, Мезер розсліджував і описував щоденне життя свого народу і ті тисячні дрібниці, що складають ся на народне

* Roscher, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, стр. 498.

житв-буте. Що-до простоти, полету і свіжости його творів порівнюють його з Франкліном. Його погляди зближені до поглядів Італійця Ортеза. Він противник усього духа „просвіти“ і свободного та раціоналістичного напрям, що його незабаром висловив Сміт у своїм творі. Він не лише консервативний, але й ретроградний, симпатизує з середовічними інституціями, як пр. з цехами і як Карляйль в наших часах, воліть навіть кріпацтво, чим таку свободу, яку має новочасний наємний невільник. На зріст могутости, гроший, на промисловий рух на велику скалю і на високо розвинений поділ праці дивить ся він ворожо. Виступає також против необмежености приватної земельної власности і рад би воскресити систему обмежень таку, яка на користь держави, громади і родини налягала на середовічне майткове право. Своім дивним і гризучим стилем ганить він часто не без успіху доктрінерську вузкоглядність своїх ровесників, виповідає різні нежидані думки, а передовсім кидає правдиве світло на економічні явища і загальні суспільні відносини в середних віках.

Адам Сміт, його безпосередні попередники і його наступники.

А н г л і я.

Застою, замітного на полі економічних студій в Англії в першій часті XVIII. столітя, не перервала перед 1735 р. ніяка визначнійша публікація. В тім році висловив єпископ Берклі

(Berkeley) у своїм „Querist“ з великою силою і остротою погляди, противні выводам меркантилістичної школи про суть народного багатства і про задачу грошей, хоч не обійшлося тут і без важних помилок. Та незабаром побачимо більш рішучий поступ. Коли фізіократи в Франції будували на свій лад остаточну систему політичної економії, один шотландський мислитель першої міри старався в коротких, але незвичайно ясних розвідках розібрати деякі основні поняття цієї науки. Все, написане на англійській мові про цю справу перед ним, держалося майже без винятку границь безпосереднього практичного життя. Виравді Льюк при економічних дослідках дотикається також загальної системи новітньої критичної філософії, але робить це лише в обмежений і неозначений спосіб. За те Юм (Hume, 1711—1776) заступав найпоступовішу форму цієї філософії, а його виступ на полі політичної економії вказує на те, що тут проявилася тенденція, сполучити її з найширшим і найосновнішим знанням людської природи і загальної історії людського роду. Найбільше статей належних сюди появилося 1742 р. в книжці п. з. „Political discourses“ („Політичні розвідки“ — німецький переклад Крауса 1800 р. а Нідермілера 1776 р.), а слідуєчого року вийшла збірка п. з. „Essays and treatises on several subjects“ („Студії і статі про різні предмети“). З тих розвідок найважливіші про торгівлю, про гроші, про процент і про торговельний білянс. Однак сих розвідок не можна відділювати від інших, бо хоч в менших статях не бачимо зовнішньої зв'язи, то всі вони зв'язані глибокою

провідною думкою, і тому в дійсності творять щось в роді системи політичної економії. Свідчать вони ясно про тонку бистроумність автора, що попри ширину своїх поглядів виявляє також свою безпристрасність і свої соціальні симпатії, які становлять одну з найкращих його прикмет. При тім визначають ся вони легким, природним стилем і показують незвичайний дар ясного писання.

В своїй статі про гроші опрокидає Юм меркантилістичну помилку, яка довела до перемішання „грошей“ з „богатством“. „Люди і продукти — говорить він — становлять правдиву силу суспільности. Всяка правдива сила і всяке правдиве богатство полягають на скількості праці народа. Гроші, се лише олива, завдяки котрій механізм зносин лекше порушається. Доказує він, що з краевого становища, відмінного від становища інтернаціонального, скількість грошей, принята як стала сума для даного краю, не має ніякого значіння, та за те надвишка, т. є. більша сума, чим сего вимагає інтернаціональна виміна товарів, може бути шкідливою, бо підганяє ціни в гору і прогонює чужинців із краевого ринку. В одному місці заганняється він аж до такого вислову, що вартість грошей полягає на уяві і умові. Отся теза не може остоятись, а впрочім і не можна так дуже класти її йому за вину, бо він не опирає на ній ніяких дальших виводів. Дуже бистроумні деякі його замітки (які впрочім оспорує Дж. Ст. Міль) про заохочуючий вплив зросту грошей на краєвий промисл, та сей вплив триває лиш доти, доки та надвишка не зросте так, щоб змінити цілу скалю цін. Дальше доказує він, що пустий страх, аби гроші, пере-

везені до чужих країв, не пропали для даної промислової суспільности, і що при свободній системі розділ благородних металів наступає з природи річи відповідно до вимогів торгівлі. „Коротко кажучи, правительство має всі причини — опікувати ся своїм населенем і його промислом, але гроші може без усякого страху і зависти лишити доли всіх людських річий“.

Незвичайно важна його розвідка про процентову стопу. Він вказує на хибність загального погляду, буцім то вона залежить від скількості грошей у краю, і доказує, що низька процентова стопа повстає наслідком „збільшеної пильности, ощадности і розцвіту промислу та торгівлі“, єсть неначе барометром цвітучого стану народа. Мимоходом можна замітити, що в статї на сю тему підносить він головну прикмету людської природи, яку економісти занадто часто заперечували: „безнастанне і ненаситне стремління духа до діяльности“, з чого слідує, що нуда (ennui) попирає до діла.

Що-до торгівлі, то він вказує на її природну підставу, означену як „територіяльний поділ праці“, і доказує, що добробут одної нації швидше причиняєть ся до добробуту її сусідів, аніж спинає його. „Не лиш як чоловік, — говорить оін, — але також як англійський підданий молю ся за розцвіт торгівлі Німеччини, Іспанії, Італії, а навіть Франції“. Він осуджує „безчисленні перегороди, перешкоди і данини, що їх наклали на торгівлю всі європейські нації, а вже жадна в висшій мірі, як Англія“. В справі охорони краєвого промислу не стоїть він на яснім становищі свободної торгівлі;

так пр. поручає цю на німецьке полотно як средство до попирання краєвого промислу, а також податок на горівку, щоб таким чином побільшити відбут рому, а тим самим підперти західно-індійські кольонії Англії. Не без підстави завважено в нього деякі сліди меркантилізму і те, що він репрезентант тої фази поглядів, в котрій ще не завершився перехід від старих ідей до нових.

Його обі розвідки про податок і про публичний кредит можемо тут згадати лиш мимоходом. В першій поборює він між иньшим „одинокий податок“ фізіократів, у другій критикує „новочасне дивне твердження, буцім то публичні довги, без огляду на їх причину, позиточні по своїй суті“, і опрокидує, може занадто односторонно, новочасний погляд, що гроші потрібні для публичних підприємств треба роздобувати позичкою, а тим сими тягарі теперішнього покоління звалювати на наступників.

З характеристичних прикмет Юма найбільше значіння для історії економічних студій мають отсі: 1) Здібність представляти економічні факти в звязи зі всіми важними проявами суспільного і державного життя; 2) стремління, ввести в студіюване тих фактів історичний метод. Незвичайно вміло пояснює він взаємний вплив ріжних галузей економічної діяльності, як також вплив поступу в способах продукції і в торговельнім руху на загальну цивілізацію; дальше з'ображає впадаючі в око різниці між старинною, а новочасною системою життя (особливо в статі про населене старинних держав п. з. „On the populousness

of ancient nations"). В своїх студиях не поминає він майже ні-одного явища, на яким можна-б оперти які-будь висновки, і його відношення до відповідного степеня суспільного розвитку. Юм без сумніву мав незвичайний вплив на Адама Сміта. Сей називає його в своїм „Народнім багатстві“ „найславнішим філософом і істориком біжучого століття“, а його характер цїнять так високо, що коли по смерті Юма скінчила ся їх довголітня приязнь, писав про нього: „Він так зближив ся до ідеалу наскрізь мудрого і чесного чоловіка, як лиш се можливе при людській слабости“.

Визначне місце між безпосередними попередниками Адама Сміта займає Джозія Токкер (Josiah Tucker), декан із Ільоусестра (умер 1799 р.). Найбільша часть його творів трактує майже виключно про біжучі квестиї, і тому не мають вони постійної вартости, хоч визначають ся ученістю і бистроумністю. В деяких із них вказував він на хибну політику обмежень, накладаних на ірляндську торговлю, був за злукою Ірляндії з Англією і за признанем незалежности Злучених Держав Америки. З його поглядів на полі політичної економії найважніші ті, що відносять ся до світового руху. Він горячо боронить теорії про свободну торговлю, опираючи її на тім, що між націями не мусить істнувати різниця, але радше спільність інтересів, а льокальні різниці з природи річи ведуть до виміни. Однак з меркантилізму не міг він зовсім виеманципувати ся; так поручав премії за вивіз, а для збільшення населеня рекомендував податок від безженности. Діпон (Dupont), а пізнійше Блянкі (Blanqui)

вважають Токкера сторонником фізіократів; коли однак на брати на увагу спільних йому й їм поглядів на свободну торгівлю, то причин до сего буде мало. Статтю Токкера про потребу закона про натуралізацію чужосторонніх протестантів („The expediency of a law for the naturalisation of foreign protestants“) видав Tiro в французькій перекладі п. з. „Questions importantes sur le commerce“ (Важні питання торговельного руху) 1755 р.

В 1767 р. видав Стюерт (Sir James Steuart) твір про основи політичної економії п. з. „Inquiry into the principles of political economy“ (німецький переклад 1769—1772 р.). Се найнещасливіша книжка. Подає вона найповніший і найлучше упорядкований перегляд науки з умірковано меркантилістичного становища, який до того часу появився в Англії. Стюерт був чоловік незвичайно здібний і приготував до своєї задачі довгими, серйозними студіями. Однак часи меркантилістичних теорій були вже пережились, а система природної свободи зискала вже духову перевагу, що вказувало на її недалекий політичний тріумф. Дев'ять літ пізніше пустив Сміт у світ своє „Народне багатство“ („Wealth of Nations“), книгу, що перевищала твір Стюерта і приковуючим стилем і науковою основністю. Через те твір Стюерта був схиблений у своїй основі і не мав ніколи ніякого ані теоретичного ані практичного впливу. Сміт ані не наводить його, ані ніяк не згадує про нього. Сміт був знайомий зі Стюертом, а що його приятель — як говорить — ліпше йому подобалася, чим його книжка, то мабуть навмисно уникав усякої полеміки

з ним*). Німецькі економісти присвятили Стюертові більше уваги, чим англійські письменники і признають йому велику заслугу, особливо для теорії вартости і для теми про населенє. Вони вказують також, що він в дусі найлучших новочасних дослідів зобразив особливі признаки, якими різнять ся від себе економічні форми, властиві різним націям і різним суспільним степеням розвитку.

Тепер приходимо до великого імени Адама Сміта (1723 – 1790). Тут незвичайно важна річ — добре пізнати його становище і належно оцінити його заслуги. Вважати його творцем політичної економії, як се чинить дехто, булоб суперечне зі всіми фактами. Тема суспільного богатства займала все увагу філософічних умів до певного степеня, який в нових часах усе зростав. Студії на сю тему привiali безперечно навіть систематичний характер, а зі збірки уривкових розвідок про різні питання народнього життя виросла зорганізована наукова цілість, що особливо видно в творі Тірто „*Réflexions*“. На ділі застав Сміт науку на досить значнім степені розвитку, і як-раз завдяки сему міг він сотворити класичний твір і позбавити значіня більшість своїх попередників. Та хоч усі праці попередних століть з поля політичної економії стелили йому дорогу, то все таки не могли зробити його твору зайвим. Його

*) В листі до Польшнея (1772 р.) Сміт говорить: „Про книжку сер Джемса Стюерта я тої самої думки, що й Ви. Хоч я ніколи не згадую про неї, то все таки думаю, що хибні погляди, висловлені в ній, будуть ясно і виразно опрокинені в моім творі“.

виступ в давнійших часах, без тих попередніх праць, був би незрозумілий, але на підвалинах поставлених иншими міг він дальше будувати своїм цінним і тривким матеріалом.

Навіть ті, що не вважають Сміта творцем нашої науки, отже не поповняють сеї помилки, кладуть занадто широку гранцю між ним з одного, і між Кене та його прихильниками з другого боку. На їх думку історія новочасної політичної економії повстала в той спосіб, що родять ся і панують по черзі три теорії: меркантилістична, фізіократична і теорія Сміта. Дві послідні різнять ся між собою в деяких дуже важних точках. Та їх схожість на всякий случай більше принципіяльна, як їх різниці, що розумів і сам Сміт; і коли ми на сі дві теорії дивимось як на історичні сили, то мусимо пізнати, що мета їх однакова. Обі перли суспільність до знесеня міродатної доси економічної політики європейських правительств, а їх аргументація против тої політики оперта в своїй сути на однакових даних. Критика Сміта більше наукова і ширша, і тому для нього була можлива вірнійша аналіза деяких економічних явищ, чим для фізіократів. Особливо знищив він помилку, в яку вони попали, що-до непродуктивности торгівлі і промислу. Їх школа зникла з наукового поля не лише задля політичної невдачі, яку потерпіла в особі Тірго, але також тому, що „Народне багатство“ — як уже згадано — переняло все, що ціннійше, з їх науки і з більшим успіхом продовжало роботу знищення, до якої вони дали почин.

Історія політично-економічної думки в нових часах аж до третього десятиліття ХІХ. ві-

ку складаєть ся, строго взявши, з двох частий. Перший степень виповнює меркантильна система, яка — як ми се показали — представляла більше практичну політику, чим спекулятивну теорію, і зазначила ся в життю наглим зростом суспільних відносин, під котрих вплив попали уми, невправні в науковім розумованю. Другий степень займає поступенний розвиток, а опісля панованє иньшої системи, опертої на ідеї права одиниці до необмеженого простору для зреалізованя своїх економічних стремлїнь. З сею системою, яку найлучше назвати „системою природної свободи“, повинні ми звязати і память фізіократів і Сміта, при чім ми не говоримо, що їх заслуги рівняють ся його заслугам.

На шотляндських університетах виклади політичної економії були сполучені з викладами філософії. Сміт поділив, як звісно, весь матеріал, який мав обговорити в своїх публичних викладах, на чотири части: першу творила природна теологія, другу моральність, третю наука права, а в четвертій „розбирав він ті політичні інституції, що засновані для певних цілей, повинні служити для збільшеня богатства, могучости і добробуту держави“. В звіснім уступі теорії моральних почувань („Theory of moral sentiments“ 1759 p.) говорить ся про дві послїдні галузи науки, що вони творять одну теоретичну цілість. Там обіцює нам автор другу розвідку, котрої предметом будуть „загальні прінципи права і державної управи та ріжні еволюції, які довершали ся в ріжних віках і в ріжних періодах суспільного розвитку не лише в області права, але також в області поліції, фінансів, військо-

вості і всего, що лише може бути предметом права". З сего видно, як мало було звичаєм Сміта відділювати в своїх студиях економічні явища суспільности від усіх иньших, що робив він лише для тимчасових цїлій. Про висше згадані слова сказано, і то не без рації, що вони містять в собі „гідне подиву, як на свій час, віщоване загальної, так статичної як і динамічної соціології, віщоване, яке будить іще більший подив, коли від виконавців літературної спадщини Сміта довідуємо ся, що він носив ся з пляном одноцїльної історії свободних штук і красної літератури, яка до наведених уже галузей суспільних наук мала додати „перегляд духового поступу суспільности“. Хоч сі широкі пляни ніколи не були здійснені, — що впрочім в тих часах не було-б навіть зовсім можливе, — то все таки не лишились вони без наслідків, бо хоч властивою темою „Народнього богатства“ були економічні явища, то Сміт вмістив у сей твір не-одно, що належить до иньших сторін суспільного життя. Через те стягнув він навіть на себе догану деяких своїх наступників, що з педантичною обмеженістю стоять за строгим відокремленем політичної економії.

Богато толків викликало питанє, якого наукового метода держав ся Сміт у своїм великім творі. Дехто думає, що його метод чисто дедуктивний, і сеї думки найгорячіше боронить Бокль, котрий твердить, що індуктивний метод не був звісний у Шотляндії, а індуктивна філософія не мала на шотляндських мислителів ніякого впливу. І хоча Сміт кілька найлучших літ молодости перебув в Англії, де

неподільно панував індуктивний метод, хоч знав докладно загальну філософічну літературу, то Бокль усе таки думає, що він вибрав дедуктивний метод, а то тому, що в Шотляндії був він правилом; хоч коли Бокль уважає його одиноко властивим, а навіть одиноко можливим методом для політичної економії, то чейже се було-б важнішою причиною. Що індуктивний метод не мав ніякого впливу на шотляндських філософів, се в кождім разі не зовсім вірно; ми зараз побачимо, що Монтескіє, котрий в сути держав ся індуктивного метода, за днів Сміта його земляки читали з особливою пильністю і високо цїнили. Що-до самого Сміта, то можна на певно сказати, що нахил до дедуктивности не був домінуючою признакою його способу думання, а так само його великою прикметою не була „диялектична зручність“, як се йому приписує Бокль. Що найбільше збуджує наш подив у його книжці, се його широка і бистра обсервация суспільних фактів і нахил, який бачимо в нього всюди — стояти при тих фактах і вияснити їх значіне, а не робити висновки з абстрактних прінципів на підставі ряду розумовань. Завдяки сій його прикметі ми при читаню його книжки знаходимо ся безнастанно при сильній сьвідомости, що остаємо в постійнім контактї з дійсним житєм.

Впрочім певна річ, що Сміт досить часто уживає дедуктивного метода, який зовсім оправданий тоді, коли преміссами, що від них виходить дедукция, суть звисні загальні факти людської природи або прикмети предметів внішнього сьвіта. Чи сей метод значно посуває нас на перед, про се можна сумнівати ся, однак його управнєня не можна оспорювати. Та у

Сміта стрічаємо також другий, хибний рід дедукції, що — як се доказав Кляйф Леслі — мав злий вплив на його філософію. Тут премісами являють ся не факти, стверджені обсервацією, але ті самі напів-теологічні, напів-метафізичні апіористичні припущення, що відносять ся до урівненого гармонійного і добродійного природного ладу, з якими стрічаємось у фізіократів і які, як ми бачили, втілили ся в імені тої секти. По поняттям Сміта постарала ся природа о суспільний добробут наслідком тої прикмети людської істоти, що кожного пре до поліпшення свого положення. Одиниця має на оці лиш свою особисту користь, але „невидима рука“ так править нею, що вона без своєї свідомости причиняєсь до загального добра. Людські закони хибляють ціли, коли під покривкою охорони публичного добра противділяють силі тої прикмети. Коли-ж усунемо всі системи поцирання і обмеження, то „ясна і проста система природної свободи стане сама собою на міцні підвалини“. Отсю теорію не представляє Сміт властивим фундаментом своїх економічних наук, але в дійсності єсть вона укритою підвалиною, на якій вони оперті. Та хоч такі принципи, що ворушили ся в глибині його душі, відводили його від правдивого розуміння річий, то не були в силі означити вповні його метода. Його вроджений наклін до розслідування всего в таким стані, в яким воно знаходить ся, зберіг його від похибок, в які попав дехто з його насступників. Вирочім, як се підніс Леслі, вплив Монтескіє причинив ся чи-мало до поборення теоретичних поглядів, витворених наукою про природні права. Хоч сей великий мислитель і не міг зрозуміти історичного метода, що в його часах

дійсно надавав ся до суспільних наук, то все таки опирав ся він у своїх студиях на індукції. Його накопичуване фактів, узятих із різних фаз цивілізації і не пропущених через філософичну критику, остало вправді, як се замітив Конт, безплідним або по крайній мірі не могло суспільні студії посунути поза точку, на якій він їх застав, але його заслуга, як уже згадано, в пізнанню, що всі суспільні явища підчинені законам природи, а не в відкриттю тих законів. Та се ограничення філософи з часів Сміта пересліпали. Їх незвичайно притягала його система — зводити суспільні факти до особливих фізичних або моральних відносин серед суспільности, серед якої вони проявили ся. І так Леслі вказав, що лорд Кемс (Kaimes), Дельрімпл (Dalrymple) і Мілер (Millar), — ровесники Сміта, а остатній його вихованець — були під впливом Монтескіє, а міг би був іще навести визначне ім'я Фергіюссона, якого глибока пошана і подив для великого Француза так сильно видна в його „Історії горожанської суспільности“ („History of Civil society“*). Звісно також,

*) „Коли подумаю про те, що написав президент Монтескіє, то стидаю ся способу мого обговорювання людських справ. Однак і мене пруть до діла мої думки і мої симпатії, а може я й лучше зможу в моїх выводах примінити ся до понять щоденних людей, бо стою ближе до них... Можу читачеві вказати на те, що написав про сей предмет той учений державний муж і симпатичний мораліст“. (Часть I, розд. 10.) — Юм називає Монтескіє „славним письменником“, що „збудував систему політичних наук, в якій високих і ясних думок незвичайно много, а якій не бракує також основности“. („Principles of morals“, розд. 3. і замітки).

що навіть сам Сміт приготував в пізнійших літах коментарий до твору Монтеск'є „*Espirit des lois*“ („Дух законів“*).

Таким чином підлягав Сміт впливови двох різних систем, яких не можна злучити в одно. Одна виходила з природного кодексу, установленого для добра людського роду, і вела до оптимістичного поняття економічного устрою, збудованого на просвіщенім егоїзмі, — а друга, індуктивна, старала ся різні обставини, в яких находила ся людськість, представити як результати відносин чи уряджень, які в даний момент мали фактичну силу. Проте стрічаємо в його великім творі з'єднання обох тих систем: з одного боку індуктивний дослід, а з другого апіорне розумоване, оперте на гіпотезі „природи“. Сей послідний хибний метод дійшов у деяких його наступників до високого розвитку, коли тимчасом дух індукції, який у Сміта грав угодкову ролю, відсувано що-раз більше на задній план, в чім доходжено аж до неговання потреби або користи того метода в студиях політичної економії.

Творови Сміта закидувано між иньшим, що його лучність така свободна, а його упорядко-

*) „*Moniteur universel*“ з 11. марта 1790 р. подав ось яку замітку: „Доносять, що славнозвісний д. Сміт, званий з доброго боку зі свого твору про причини народного богатства, готуєть критичну оцінку „Духа законів“, яка незабаром буде віддана до друку. Се плід довголітної праці, а звісно, чого можна сподівати ся від мислителя такої міри, як Сміт. Його книга творить-ме епоху в історії політики і філософії, — так по крайній мірі думають учені, що читали уривки з неї і говорять про них з одушевленням, яке дає причину до найбільших ожидань“.

ване таке недостаточне, що його треба-б радше вважати рядом монографій. Се очевидно пере-сада. Вправді зміст книжки не втиснений в мертві форми, а також нема тут зверхніх прикрас в роді розділів і підрозділів, — се впрочім без сумніву причиняло ся до її почитности між звичайними людьми, неспеціалістами, для котрих вона була первісно призначена. Але вона творить правдиву і неперервану цілість, можливу лише при суцільнім способі мислення і при загальній недостатці суперечностей, які свідчать про недостаточне духове перетравлене предмету.

Сміт виходить від думки, що річна праця нації єсть жерелом, з которого та заспокоює свої конечні потреби і свої приємности. Праці не вважає він очевидно самотнім продукційним чинником, а через натиск, який кладе на неї ві вступі, хотів, здаєть ся, зазначити різницю між собою з одною, а між меркантилістами і фізіократами з другої сторони. Видатність праці залежить в високій мірі від її поділу, і тому найперше розбирає він з незрівнаним талантом сей принцип, обставини, на яких він опертий, його примінене, що в промислі буває більше чим у хліборобстві, в наслідок чого в дорозі економічного розвитку остає воно релятивно по заду*). Початком поділу праці вважає він наклін людської природи „до виміни одної річи на другу“. Далше показує він, що конечним услівем такого поділу єсть певне нагромаджене капіталу, а степені його розвитку

*) Про злі сторони високо розвинутого поділу праці не згадує Сміт на тім місці нічого. Однак див. кн. 5., розд. 1.

залежить від величини ринку. Коли поділ праці приняв сталі форми, то тоді вже кождий член суспільности змушений послугувати ся помічю иньших при заспокоюваню своіх потреб. Тепер родить ся потреба средства виміни, і входять в уживаня гроші. В наслідок виміни товарів за товари або за гроші повстає понятє вартости. В сім слові містять ся оба значіння: користі і купної сили; можна їх назвати вартістю ужитковою і вимінною. Після короткої згадки про першу переходить Сміт до студіюваня другої. Чим — питає він — мірить ся вартість? Чим означаєть ся скількість одної річи, яку дістаємо за другу? „Праця — відповідає він — єсть дійсною мірою вимінної вартости всіх товарів“. „Однакова скількість праці має все і всюди для робітника однакову вартість“*). „Отже праця, не змінюючи ся ніколи в своїй вартости, єсть єдиною оконечною і дійсною мірою, після якої можна все і всюди цінити і порівнувати вартість усіх товарів. Вона єсть правдивою ціною тих товарів, а гроші — се лиш номінальна ціна“. Та в торговельних зносінах людей гроші становлять і міру вартости і помічне средство виміни. Для сеї ціли найвідповіднійші благородні метали, бо за середньодовгий період часу їх вартість лиш незначно змінюєть ся; для довшого часу лучшою мірою порівняня єсть збіжє. Для означеня вимінної вартости якого будь предмету в найдавнішій

*) Отсей виказ, що по докладнім розборі не має ніякого означеного зрозумілого зміслу, се влучний примір, як метафізичний спосіб думаня затемнює економічні понятя. Що значить „скількість праці“, коли не означити роду праці? А що значить фраза про „однакову вартість?“

стадії суспільного розвитку треба взяти на увагу лиш скількість праці, потрібну для його витворення ; в новітніших часах ціна вже скомплікована і складається в найбільше випадках з трьох елементів : з робітничої плати, зиску з капіталу і ренти. Робітнича плата, се нагорода за виконану працю. Зиск з капіталу повстає, коли особа вживає капіталу, який знаходиться в її руках, на те, аби дати занятє другим і доставити їм матеріялу й удержання — в тій цілі, щоб мати зиск із продуктів їх праці. Рента повстає, коли земля якого будь краю переходить на приватну власність. „Земельні власники, як і всі инші люди, хотять навіть там збирати, де ніколи не сіяли, і жадають ренти навіть за природні плоди землі“. В кожній розвиненій суспільності становлять ті три елементи в різнородній формі ціну найбільшої частини всіх товарів. В кожній суспільності або в кожній околиці існує звичайна або пересічна стопа плати і зиску з капіталу для кожного з різних занять праці і капіталу, стопа, що нормується законами, про які буде мова пізніше ; так само існує звичайна або пересічна стопа ренти. Ті стопи можуть бути названі „природними“ лише для часу і місцевості, в котрих вони переважають ; природною ціною товару єсть те, що вистає на покриття земельної ренти*), робітничої плати і зиску з капіталу, потрібного для доставлення товару на ринок. Таким чином ринкова ціна може пере-

*) На сім місці спосіб вислову Сміта неясний, як се покажесть ся пізніше при обговорюваню т. зв. рентної теорії Рікардо.

висшити отсю сталу суму або апасти понизше неї, бо вона означаєть ся відношенем між скількістю доставленою на ринок, а попитом зі сторони тих, що хотять заплатити природну ціну. До природної ціни як до точки тяготіння стремить безнастанно ринкова ціна, управильнена конкуренцією. Та на деякі товари заведено продукційний монополъ, чи на підставі льокальних привілеїв; їх ціна все найвисша, яку лиш можна осягнути, коли тимчасом природна ціна иньших товарів творить найнижшій степень, який можна осягнути протягом довшого часу. Ті три складові часті або чинники ціни змінюють ся разом з суспільними відносинами. Висота плати означаєть ся через „взаїмну боротьбу“, т. є. через боротьбу суперечних інтересів підприємця і робітника. Найнижша плата обусловлена тим, що вона по крайній мірі мусить вистати на удержане мужа і жінки, а звичайно й на виховане їх дітей. Відступлене від сеї плати залежить від обставин краю і від впливаючого з них попиту за робучими силами; отже ціни високі, коли народне богатство зростає, а низькі, коли воно хилить ся до упадку. Ті самі обставини впливають на зміну зиску з капіталу, однак в протилежнім напрямі: зріст капіталу, що підвищує плату, причиняєть ся в наслідок взаїмної конкуренції капіталістів до упадку зиску. „Загальні добрі і злі сторони ріжнородного приміненя праці і капіталу мусять бути в тій самій місцевості або зовсім рівні або постійно зміряти до рівноваги“. Коли-б хто з якоїсь галузі промислу тягнув більші зиски, як иньші з иньших галузей, то люди зараз накинуть ся на ту галузь і швидко

привернуть загальну рівновагу. Грошева сума плати і зиску з капіталу в різних фазах різна. Причина сего лежить або в певних обставинах, завдяки яким одна галузь діяльності находити в очах людей меншу чи більшу пошану, або в національній політиці, „що ніде не полишає річам повної свободи“. Тут дає Сміт знамените пояснене причин, котрі викликають ту нерівність плати і зиску з капіталу. Сей уступ, се блискучий примір його метода — докладно розбирати ті черти людської природи, які не так ярко виступають на перший плян, і той вплив, який і вони і суспільні порядки мають на події з поля політичної економії. Опісля розбирається рента, послідну з трьох складових частий ціни. Рента, се монополярна ціна, рівна не тій сумі, яку земельний власитель мав би охоту взяти, але тій, яку арендар може дати. „Лиш ті земельні плоди можна звичайно вивезти на ринок, що їх звичайна ціна вистає на зворот капіталу, потрібного для їх виплекання, а крім того дає звичайний зиск. Коли звичайна ціна перевищує ту суму, то надwyżка йде на користь земельної ренти: коли ж ні, то хоч товар іде на ринок, земельний власитель не матиме ренти. Висша або низша ціна залежна від попиту“. „Таким чином становить рента складову часть товарової ціни, лише в иньший спосіб, як плата і зиск з капіталу. Високий або низький зиск з капіталу і висока або низька плата суть причинами високих або низьких цін: висока або низька рента єсть знов їх впливом“.

Рента, плата і зиск з капіталу, будучи чинниками ціни, суть також складовими частями доходу. Земельні власители, робітники

і капіталісти, се ті три великі стани кожної цивілізованої суспільності, що з їх доходів походять доходи всіх інших станів. Інтереси тих трьох класів стоять в ріжнім відношенню до інтересів усеї суспільності. Інтереси земельного власителя сходять ся все з загальними інтересами: все що пожиточне або шкідливе для одного, має таке саме значіння і для інших. Таксамо стоїть справа з інтересами робітника: плата висока, коли народне багатство зростає, а низька, коли воно в застою або в упадку. „Інтереси третього стану не все стоять в такій самій звязи з загальними інтересами суспільності, як се ми бачили у тамтих двох станів;..... до певного степеня вони все різнять ся від публичних інтересів і бувають суперечні з ними“.

„Суть, нагромадження і збільшення капіталу“ — отсе предмет другої книги. Весь капітал, який хто-будь має, складаєть ся з двох частий: одна призначена для безпосередної консумції, а друга приносить дохід своєму власителю. Ся послідня, „капітал“ в вузшій змислі (як продукційне средство) даєть ся поділити на дві класи: на капітал „стоячий“ і „обіговий“. Перша з них приносить зиск, не переходячи в чужі руки. Друга складаєть ся з дібр, позисканих будовою або плеканєм, перетворених або куплених, які з зиском продаєть ся і заступаєть ся іншими добрами; сей рід капіталу опускає безнастанно свого власителя, щоб знов до нього повернути. Весь продуктивний капітал суспільності розпадаєть ся на ті дві головні часті. Стоячий капітал суспільності складаєть ся головню 1) з машин, 2) з будинків, що приносять дохід,

3) з хліборобської культури, 4) з набутих пожиточних здібностей усіх членів суспільности (се називає дехто „особистим капіталом“). Обіговий капітал суспільности складається також з чотирох частин, а іменно: 1) з грошей, 2) з віктуалів в посіданю торговців, 3) з сирих материялів і ремесничих знарядів, 4) з готових товарів в посіданю ремесника або купця. Тепер доходимо до різниці між сирим а чистим доходом нації. Перший, се плід землі і праці краю, а другий, се решта, яка остає, коли від першого відтягнути видатки для удержання стоячого капіталу і ту часть капіталу обігового, яку становлять гроші. Гроші, „шруба економічного круговороту“, суть зовсім відмінні від дібр, які попадають в обіг за їх посередництвом. Єсть се дорогий знаряд, що при його посередництві дістає всякий усе, що хоче. Видатки, потрібні найперше для витвореня, а опісля для удержання грошей, треба відтягнути від чистого доходу суспільности. Виходячи з сего погляду вказує Сміт на велику користь, яку мала би суспільність із заступлення металевих грошей паперовими, і тут стрічаємо замітне порівняне уживання золотих і срібних грошей з битим шляхом, а паперових грошей із шляхом воздушним.

Слїдуючий розбір нагромадження капіталу веде Сміта до розріжнювання праці продуктивної і непродуктивної. Перша вложена або втілена в окремий предмет або в річ, яку можна продати, друга здійснюється в иньший спосіб. За примір першої нехай послужить робота ремесника, за примір другої робота домашньої прислуги. Отже між роботою, яка має на ціли продукцію товарів або побільшенє їх вартости, а між роботою

домашньої прислуги потягнена широка гранична лівія: перша — продуктивна, друга непродуктивна. „Продуктивний“ зовсім не значить те саме, що „пожиточний“. Заняття урядника, вояка, духовного, юриста, лікаря — всі вони в розуміню Сміта непродуктивні. Продуктивний капітал дає занятє лише продуктивним робітникам; непродуктивні робітники, як також усі ті, що загалом нічого не роблять, удержуються з доходів. В поступаючій економічній суспільності та часть річного продукту, що має бути ужита як продуктивний капітал, стоїть у прогресивнім відношеню до тої часті, що призначена безпосередно на дохід в формі ренти або зиску з капіталу. Ощадність, се жерело зросту капіталу. Збільшуючи фонди, призначені на удержанє продуктивних рук, вправляє вона в рух додаткову скількість економічної діяльності, що знов збільшує вартість річного продукту. Консумція заощаженої протягом року суми відбуваєть ся так само правильно, як і консумція суми виданої, лиш дістає ся вона иньшій класї людей, продуктивним робітникам, а не лїнюхам і робітникам непродуктивним. Перші з них побіч зиску репродукують також вартість своєї власної консумції. Марнотратник, нарушаючи свій капітал, зменьшує, о скілько се в його силах, суму продуктивної роботи, а тим самим і богатство краю; але се підлягає зміні, коли він купує за свої гроші товари, вироблені в краю, отже відмінні від заграничних. Таким чином кождий марнотратник, се ворог загального добра; кождий ощадний чоловік, се публичний добродій. Одинокий спосіб для побільшеня річного продукту землі і праці, се збільшенє числа продуктивних робітників

або їх продуктивних сил. Одно і друге потребує додатку до капіталу, чи на удержане нових робітників, чи на справлене кращих машин або заведення кращого поділу праці. При т. зв. грошових позичках потребує позичаючий властиво не гроший, а їх вартості; фактично дає йому віритель право на певну частку річного продукту землі і праці краю. З цілим продуктивним капіталом краю росте також та його частка, з котрої власителі хотять побирати дохід, не наражаючи ся на труднощі, які принесло-б безпосереднє особисте уживанє капіталу. А що через те зростає й капітал, призначений на позички, то обнижаєть ся і процент — „не лише з загальних причин, які звичайно обнижують ринкову ціну предметів, коли їх скількість зростає“, але також тому, що зі зростом капіталу „стає що-раз тяжше умістити додатковий капітал в зисковім підприємстві“. Наслідком сего настає конкуренція між поодинокими капіталами і обнижене зиску з капіталу, що мусить зменшити ціну, яку можна дістати за уживанє капіталу, т. є. процентову стопу. Давнійше хибно думали, від чого не устеріг ся навіть Льюк і Монтеск'є, що правдивою причиною низької процентової стопи в Європі був упадок вартості благородних металів, який наступив після відкриття американських копалень. Однак хибність сего погляду, що його поборював уже Юм, легко доказати. „В деяких краях процент від гроший заборонений законом. Та що при помочі гроший можна всюди дещо досягнути, то всюди треба за їх уживанє дещо заплатити“, що впрочім і робить ся. Заборона, збільшаючи ризико вірителя, погіршає лиш лихву. Законна

процентова стопа не повинна бути о много більшою, як найнижша стопа на ринку, бо тоді лекше дістати позичку ощадним людям, як марнотратникам і проктовичам, які при висшій законній стопі процентовій мали-б першенство, бо-ж лиш вони мали-б відвагу давати той висший процент*).

Що-до різних родів льокації капіталу, то скількість продуктивної праці, яку можна пустити в рух однаковою сумою, незвичайно різнородна, відповідно до того, де ту суму вкладаєть ся, чи 1) в хліборобську культуру, гірництво або риболовство, чи 2) в промисл, чи 3) в велику або 4) малу торгівлю. В хліборобстві „працює природа в спільці з чоловіком“, і тут репродукуєть ся не лиш капітал аренда з його зиском, але також рента земельного властителя. Таким чином хліборобство, се найкориснійша для суспільности льокація капіталу. Потім іде промисл, а за ним велика торгівля — найперше торгівля краєва, опісля загранична товарова торгівля, а наконєць торгівля перевозова. Всі ті льокації капіталу не лише корисні, але й потрібні, і їх заведєть ся в відповідній мірі, коли лиш полишити се діяльности приватного підприємства.

Сї перші дві книги містять Смітову наукову систему економії в загальних нарисах. Ми передали її так точно, як се лиш було можна при потрібній короткості, бо від сего сформулована теорії вийшла англійська класична школа, а також наукові студії новіших часів в різних краях обертали ся в високій мірі

*.) Порівнай уступ про Бентама стор. 147.

довкола нього. З деякими критиками його наступників і їх змінами його науки познайомимо ся пізнійше.

Критичні філософи XVIII. столітя легко важили часто історичний зміст, який не належав до конечної збруї для їх головної суспільної задачі. Однак деякі з найвизначнійших поміж ними, особливо в Шотляндії, проявили незвичайні здібности і потяг до історичних дослідів. До таких належав Сміт. Кніс і нинішні справедливо звертають увагу на мистецькі нариси того рода в його „Народнім багатстві“. Найдовший і найдокладніший із них займає третю книгу; тут говорить ся про дорогу, яку перейшли нації новочасної Європи в поступенім розвитку ріжних форм економічної діяльности. Ся книга служить найлучшим приміром, як теоретичними премісами можуть бути затемнені результати історичних дослідів. Сміт взірцево змальовує європейський економічний рух і приписує його відповідним суспільним причинам, але згідно з абсолютичними теоріями, на які хорув його філософія, виступає против нього, бо він обертає до гори ногами „природний лад річей“. Найперш: хліборобство, потім промисл, а наконець загранична торгівля; порядок відмінний від сего вважає він „неприродним і регресом“. Юм, з яснійшим позитивним умом, бачить лиш факти, котрі реєструє і підтягає під загальний закон. „Се насильство — говорить він — і то в найбільше випадках непрактичне, — змушувати робітника мучити ся, щоб земля давала більше доходу, як треба для удержання його самого і його родини. Дайте йому ремісло і товари, а він старатиметь ся по добрій волі“. „Запитаймо ся історії, а поба-

чимо, що у найбільше націй загранична торгівля випередила яке-будь утончене краєвого ремесла і викликала краєвий люксус“.

Четверта книга посвячена головно докладній і вичерпуючій критиці меркантильної системи, яка ту систему оконечно виперла з наукового поля і зискала могучий вплив на економічне законодавство. Коли нині боронить ся охоронні цла, то звичайно з иньших причин, як ті, що їх подавано перед Смітом. По його думці надія на привернене свободи заграничної торгівлі в Великій Британії „так само марна, як дожидане заснованя Океанії або Утопії в тім краю“. А однак сю ціль вповні осягнено, і то головно завдяки його праці. І справедливо появила ся в наших часах думка, що свободна торгівля була-б знайшла у иньших народів більш загальне принятє, коли-б терпеливого студіюваня Сміта не заступлено догматизмом. Усе таки не висказуєть ся він про сей предмет без ніяких ogranicень, але взагалі стоїть за свободою, де ходить о вимінні інтереси всякого рода, при котрих головну ролю грають чисто економічні причини. Державні інтереси узглядняє він так само, як і економічні, а навігаційні акти вважає „трохи чи не наймудрійшими зі всіх законів Англії, що відносять ся до торговельного руху“, мотивуючи свою думку тим, що „здібність оборони має о много більше значінє, як добробут“. Будучи противником заборони вивозу вовни, проєктуює він оподаткованє сего вивозу, замічаючи, що воно для інтересів властителів овець меньше шкідливе від заборони, а рівночасно дає краєвому фабрикантови „достаточну перевагу“ над заграничним. Тут він мабуть найбільше від-

стунає від своєї доктрини, хочаби без сумніву уступкою на річ публичної opinio осягнути практичний успіх. Чи мудро через політику відплати добивати ся знесення високих тариф і заборон, наложених чужими правительствами, се залежить на його думку від правдоподібності, чи такою політикою осягнеть ся свою ціль; однак він сам не скривав своєї погорди до уживання таких средств. Коли яка-будь галузь промислу розширила ся значно завдяки високим цдам, то на його думку вже з самої людяности повинно ся допускати її до свободної конкуренції лиш поступенно і обережно, хоч з другої сторони думає, що звичайно перецінують ся лихо, яке може повстати завдяки наглому знесенню цда. Сміт говорить також про випадок, в яким Дж. Ст. Міль згодив би ся на охоронне цдо, а іменно, коли яка-будь галузь промислу находить в краю сприяючі услівя для свого розвитку, а перевага заграничних продуцентів спиняє її розвиток. На сей виїмок Сміт не годить ся, однак його аргументи не можуть переконати*). З сим його становищем тяжко погодити його одобрене уділювання часових монополій акційним товариствам, що завязують ся для таких ризиковних підприємств,

*) Тут усе треба мати на увазі, що коли держава примінює охорону в тім роді, то се в практиці може бути тричи вебезпечним. По-перше держава може підпирати такі галузи промислу, які ніколи не змогли-б самостійно розвинути здорової діяльности в краю. По-друге таке підпиранє може продовжити ся поза час, до якого воно може бути позиточним. А по-третє таким чином можна дуже легко збудити духа виключности в цілях відплати по иньших краях.

„що користь із них пізнійше вийде на добро загальної“*).

Меньше абсолютне становище супротив інтервенції правительства займає Сміт, доходячи в своїй п'ятій книзі до обговорення „видатків володаря або держави“. Тут признає він, що до задач держави належить закладати і удержувати такі публичні інституції і роботи, які, хоч позиточні для суспільности, не могли-б одиницям або малим групам одиниць звернути коштів, і тому не повинно ся їх на них вкладати. В чисто історичнім дусі замічає він, що сповнюване тих державних функцій вимагає в різних періодах розвитку суспільности дуже різних видатків. Побіч інституцій і робіт в цілях державної оборони, судівництва і улекшення комунікації в суспільности звертає він увагу на інституції і роботи, потрібні для народньої просвіти. На його думку загал не лише має право улекшувати і підпирати присвоєне найістотніших елементів виховання між молодістю, але може навіть зробити се обовязком майже для всего народа. Щоб змусити до виконення сего обовязку, проєктує він піддавати кожного іспитови, „заки буде йому вільно уживати свобод цеху або вести своє ремесло в селі чи в місті“. На його думку можна завести такий самий примусовий іспит навіть з висших, труднійших наук, що було-б услівем для сповнювання якого-будь свободного фаху, як також для кандидатури на висший публичний

*) Професор Бастебль звернув увагу автора на цікавий факт, що і проєкт вивозового цла на вовну і оправдане часового монополю для акційних товариств стрічають ся в перше в виданю з 1784 р.

уряд. Кошти закладів для науки релігії і народньої просвіти можна після него по справедливості покривати з маьтку всеї суспільности, хоч очевидно волів би він, щоб їх покривати з добровільних датків тих, що такі заклади вважають для себе потрібними. В загалї не-одна здорова, притягаюча і заохочуюча думка знаходьть ся в тій його пятій книзі, в якій слїдно такий політичний інстинкт і таку ширину по-нять, що в порівнянню з менчестерським напрямом виходить він дуже симпатичним. Однак — коли вільно так виразити ся з огляду на пошану, належну такому чоловікови, — бачимо тут слїди т. зв. філїстерства, низького розуміння задач штуки й поезиї, чого причина лежить по части мабуть в особистій недосконалости, хоч таке розумінє стрічаєть ся дуже часто навіть у більших умів його віка. Так само бачимо тут признаки якоїсь байдужности до висших цїлій і тринкого значіння релігії. Без сумніву треба се приписати впливам віка, в котрім критичний дух творив конче потрібне діло, а творючи, легко можна було хвилеве помішати з вічним.

Смітову оцінку фізіократичної системи, яка становить часть четвертої книги, ми поминали, щоб приглянути ся в цілости його поглядам на задачі правительства. Підчас побуту в Франциї в 1756 р. пізнав він Кене, Тірто та иньших членів їх групи і — як признав ся Доґальдови Стюертови. — був би присьвятив своє „Народнє богатство“ патріярхови школи, коли-б той лиш був жив до того часу. Система Кене з усіми своїми недостатками підходить на його думку „з усього того, що до сеї пори опубліковано про політичну економію, мабуть

йому самому не зовсім ясно, до якого степеня найблизше до правди. Та мабуть його власні теорії сходять ся з теоріями фізіократів. Діпон із Немура обвиняв його, що він не признав, як се слід було, Кене своїм духовим батьком. Протів сего обвинення виставляють факт, що Сміт уже в 1753 р. як професор виложив теоретичну цілість економії в таких самих головних нарисах, які виказує і його великий твір. Такий погляд висказує дійсно Стюерт і хоч не наводить ніяких доказів, то його правдивість не виключена. Коли-ж так, то походжене наук Сміта треба виводити радше від Юма, як від французької школи. Головну помилку тої школи, а іменно, що хліборобська праця одиноко продуктивна, критикує він в четвертій книзі, хоч та його критика не все переконуюча. В його творі стрічаємо де-не-де сліди впливу хибного сьвітогляду фізіократів. Так пр. на його думку в хліборобстві працює природа в спілці з чоловіком, а в промисловій продукції природа не робить нічого, а чоловік усе; так само його поділ на працю продуктивну і непродуктивну викликаний безсумніву уживанем такої термінології у фізіократів, і трудно його погодити з його признанем того, що тепер називається „особистим капіталом“. До того самого жерела відносять Мак Коллок (M. Culloch) і инші — погляд Сміта, який вони вважають очевидною помилкою, що „зиск одиниці не все дає правдиве сьвідощтво, що ріжні занятя приносили-б користь і загалови“. Однак сей погляд, як се доказав ясно проф. Нічользен (Nicholson*), зовсім оправданий. Що форма, яку

*) Див. його вступ („Introductory Essay“) до його видання „Народнього богатства“,

приймає уживане капіталу для зиску, не може бути байдужна для робітничої класи як цілості, се признає навіть Рікардо, а Кернс (Cairnes), як побачимо, опер на сїм деякі з найдалше йдучих висновків у своїх „Провідних думках“ („Leading Principles“).

Над Смітовою теорією оподаткування, що виложена в пятій книзі, не потребуємо довше розводити ся. Звісні правила, виставлені ним як приписи для істотного змісту доброї системи, знайшли загальне признанє. Послїдніми часами піддав їх строгій критиці проф. Уокер (Walker), однак з його висновків можуть остояти ся лиш деякі. Сміт, здасть ся, подїляє погляд, що датки одиниці на публичні видатки можна вважати заплаатою за услуги, яких одиниця дізнає від держави; отже висота датків мусить відповідати тим услугам. Коли його погляд був такий, чого велять догадуватись деякі його поясненя, то на тій точці він приціпіально помиляв ся.

Ми не наразимо ся на закид непотрібного забігання в перед, коли на сїм місці скажемо дещо про те, в який спосіб публична опінія, невдоволена помилками деяких наступників Смітових, відвертала ся від учеників до учителя. Належна оцїнка факту, що він був свободний від перекручених тенденцій Рікарда і своїх наступників, зродила думку, що ми мусимо вернути до Сміта і від нього зачати на ново виводити економічні теорії. Та не вважаючи на його безперечну перевагу і при повнім признаню для великих заслуг, які він положив своїм безсмертним твором, ми не повинні забувати, що, як уже згадано, твір той був усе таки продуктом — вправді незвичайно визначним — заперечуючої філософії XVIII столїтя,

яка в своїй основі опирала ся в великій мірі на метафізичнім ґрунті. Ум Сміта був головно опанований ділом критики, так пекучим за його днів, а його головною задачею було скритикувати і повалити пануючу тоді економічну систему і представити цілковиту нездібність існуючих європейських правительств до провodu економічного руху. Огся його задача стрітила ся і з'єднала ся з загальним ділом знищення, доконаним тими мислителями, що надали характер XVIII. столітю. За ним промовляв те, що він помагав приготувати нову духову і житєву систему не лише тою руйнуючою діяльністю, але також цінними елементами до приготування органічної системи думок і життя. В своїй спеціальности не лише розбів він много помилок і пересудів і промостив дорогу правді, але також лишив нам тривку спадщину в бистроумній аналізі економічних фактів і понять, в мудрих практичних радах і в прозорих поясненнях усякого рода, яких в його творі подостатком. Належачи до найлучшого філософічного напрямку свого часу, а іменно до того, що з ним звязані імена Юма і Дідро, стремів він передовсім до занятя позитивного становища. Однак не осягнув тої цілі, бо оконечне обговоренє економічного життя суспільности, відповідаюче всім вимогам, мусить опирати ся на иньші, тривкійші підстави, чим ті, на яких оперта його знаменита будова.

Справедливо замічено, що слова: „По їх плодах пізнаєте їх“ здійснюють ся особливо на філософічних теоріях. І без сумніву початків хибних методів, як також невірних або пересадних наук наступників Сміта треба шукати в його власнім творі, хоч його здоровий ум

і його наклін до фактичності не давав йому розвивати своїх принципів до крайних консеквенцій. Закиди, які робить Гільдебранд і інші всему історичному розвитку теорії, прозваної Нїмцям „Смітіянїзмом“, відносять критики не лише до його школи в загалї, але також, хоч і в меншій мірі, до нього самого. Найважнїйші з тих закидів слїдуючі: По-перше Смітове понятє суспільної економії по суті індивідуалїстичне, в чім сходиться він з загальним характером заперечуючої філософії свого віку. Отся філософія в своїй найяснїйшій формі заперечувала навіть природне істнуванє безкорисних почувань, а чутє для чужих інтересів поясняла як другорядний чинник самолюбства. Та Сміт як і Юм опрокидає ті пересадні погляди, і тому твердять, що він в „Народнім богатстві“ навмисно, хоч і мовчки, не взяв під увагу альтруїзму в людській природі і прийняв льогічно істнуванє „економічного чоловіка“, яким правлять чисто самолюбні мотиви. Будь як будь усе таки в загалї стоїть він на становищі одиниці, яку вважає чисто самолюбною силою, що рівномірно працює для свого зиску без огляду на добро інших або загалу. По-друге оправдує він се особисте становище з його консеквенціями, стоячи на тій оптимістичній точці погляду, що о загальне добро найлучше подбаєть ся через свободну гру індивідуальних стремлїнь, коли лиш закон заборонить членови суспільности вмішувати ся в особисті інтереси другого. Згідно з заперечуючим напрямом він приймає, — хоч поодинокі уступи в його творі не годять ся з ним, — що кожний свої інтереси знає найлучше і найлучше вміє їх заступати, та що економічний зиск одиниці сходиться ся з зиском суспільним. До послїд-

ного висновку ведуть його — як ми бачили — мимоволі його апіористичні теологічні ідеї та метафізичне допущення природної системи, природного права і природної свободи. По-тре т е отсе зводжене кожної kwestії до kwestії особистого зиску доводить його до занадто виключного розрізнювання вимінної вартости від богатства в властивім змислі. Се вправді улекшує механічну роботу виводів, але за те надає поверхний характер економічним студіям, відділяючи їх від біології й фізики, виключаючи питаня про дійсну економічну користь, не даючи місця для критики продукції і доводячи — як се робять Дж. Ст. Міль, — до заперечення всякої економічної теорії про консумцію, т. є. про уживаня богатства. По-ч е т в е р т е, критикуючи існуючу економічну політику, занадто він ідеалізує безправительственный стан і занадто осуджує всяку соціальну інтервенцію задля упорядкування економічного життя. По-п я т е не бере він на увагу морального призначення людського роду ані не вважає богатства средством до досягнення вищих цілей життя, чим не без справедливости стягає на себе закид матеріалізму в ширшій значіно́ сего слова. А по-ш е с т е носить його система занадто абсолютний характер. Він не оцінює як слід факту, що — говорячи з Гільдебрандом — чоловік як член суспільности єсть дитиною цивілізації і продуктом історії, і не пізнає достаточного, що різні степені суспільного розвитку треба о стілько узглядняти, о скілько вони потягають за собою зміну економічних відносин і вимагають зміни економічної діяльности або навіть викликають зміну в сути тої діяльности. Мабуть ві всіх вичисле-

них точках, а певне в деяких із них, особливо-ж у останній дав Сміт для критики більше поля, як найбільша частина пізніших англійських економістів. Однак на наш погляд треба признати, що причина тих хибних напрямів лежить в загальних принципах, виставлених Смітом.

Компетентні критики привязували до появи книжки Сміта великі надії, як се видно з висказів Феріюзона в його „Історії горожанської суспільности“ *). Що заслуги сего твору знайшли належне признанє, про се свідчить факт, що протягом 15 літ після його появи треба було 6 видань**). Почавши від 1783 р.

*) „Незабаром дістане мабуть публіка в руки теорію політичної економії, яка сьміло може рівнати ся зі всім, що коли будь появило ся про сю галузь науки“. (Часть III., розд. 4).

**) Пять видань „Народного богатства“ появило ся ще за життя автора: друге 1779 р., третє 1784 р., четверте 1786 р. і п'яте 1789 р. Після третього видання не змінив Сміт у тексті більше нічого. З видань, у яких були додатки інших економістів, найважливішої отсі: Виданє Плейфера (Playfair) з увагами 1805 р.; Давіда Бюченена (Buchanan) з увагами 1814 р.; Мак Коллоха (J. R. M' Culloch) з біографією автора, вступом, увагами і доповнюючими розвідками, 1828 р. (се виданє появило ся з численними додатками 1839 р., а з того часу появило ся частійше з дальшими додатками); Уекфільда, автора „Англії й Америки“ (Edward Gibbon Wakefield) з коментарієм, котрий одначе уриваєть ся з другою книгою, 1835—1839 р.; Роджерса (James E. Thorold Rogers), професора політичної економії в Оксфордї, з біографічним вступом і старанним виправленем усіх цитатів Сміта 1869 р. (друге виданє 1880 р.); Нічолсона (J. S. Nicholson), професора в Единбурзі, з поданєм жерел для вивченя різних предметів, порушених в тексті, 1884 р. Крім того годить ся згадати про старанно зладжений витяг (Abridgment) Емертона (W. P. Emerton), друге виданє 1881 р., що опираєть ся на давнійший твір Джойса (Jeremiah Joyce) п. з. „Analysis“ (друге виданє 1821 р.).

згадувано його що-раз частійше в парламенті. Пітт мав дуже переняти ся його змістом, так що Сміт мав висловити ся, що міністер розуміє його книжку таксамо, як і він сам. Потім говорив в 1797 р., що Сміт переконав живучу генерацію, і панувати-ме над будучими*).

Найдавніші критики Сміта, се Бентам і Льюдердель, котрі, хоч загалом сходять ся з ним, то в деяких точках різнять ся від нього. Бентам (Jeremy Bentham) був автором короткої розвідки п. з. „A manual of political economy“ (Підручник політичної економії) і різних економічних статей, з котрих найзамітніша його „Оборона лихви“ (Defence of usury“ 1787 р.). В ній (у 13-ім листі) знаходимо докладну критичну оцінку вище наведеного уступу з „Народнього богатства“, в котрім Сміт домагаєть ся такої законної максимальної процентової стопи, яка лиш мало перевищала би найнижшу стопу ринку, щоб таким чином кращі капітали вчинити доступними ощадним людям, а не лиш марнотратникам і проєктовичам. Говорять, що сам Сміт признав Бентамови в тій справі рацию. На всякий случай проявляє Бентам у своїх виводах значні здібности**); адже без сумніву найсправедливіше полишити серед розвиненої промислової суспільности угоді між довжником і вірителем

*) Pulteney, Parliamentary History, кн. 33, стор. 778.

**) Годить ся пригадати, що Тіро ще 1769 р. боровив з неменьшою здібністю тої самої теорії в своїм „Mémoire sur les prêts d'argent“.

назначене процентової стопи, при чім закон інтервенціював би лиш на випадок обману.

Головне значінє Бентама не в економії. А про те з одного боку те, що звисне під назвою „Бентамізму“, було по думці Комта*) без сумніву вислідом політичної економії, особливо системи природної свободи; а з другого боку причинив ся він до хвилевої переваги тої системи, розширивши принцип інтересу одиниці і метод виходячої з того інтересу дедукції на всю область суспільної і моральної науки. Отсе спорідненє політичної економії з ідеалом Бентама проявляєть ся в групі мислителїв, яка згуртувала ся довкола нього. Дж. Ст. Міль характеризує їх зовсім невластиво „глибокими“, одначе усе таки мали вони доволї бистроумности і льогічних здібностей і проявляли стремлїне до позитивної суспільної науки, хоч заснувати її перешкаджала їм так недостача правдивого наукового образования, як також їх абсолютний спосіб думаня.

Льорд Льюдердель (Lauderdale) в книзі про суть і повстанє народнього богатства („Iniuiiry qnto the nature and origin of public wealth“ 1804 p., німецький переклад 1809 p.), яку все ще стоїть прочитати, вказав на деякі дійсно слабші сторони в виводах Сміта про вартість і міру вартости та про продуктивність праці. Також роз'яснив він дальше ріжні річи, як пр. правдивий спосіб оцінюваня народнього доходу і вплив поділу богатства на продукцію богатства.

*) Lettres d' A. Comte à J. S. Mill, стр. 4.

Сміт стоїть як-раз на початку великої економічної революції. Продукційний і кому-нікаційний світ, у котрім він жив, був по словам Кляйфа Леслі „дуже молодий“ і зглядно обмежений; „він згадує лиш про одним-одну парову машину Ньюкомена, а про бавовняний промисл говорить лиш раз, і то мимоходом“. „В часі від 1760 р. до 1770 р. — говорить Е. Маршаль — Ребок почав топити залізо при помочи вугля, Брайндлі сполучив при помочи каналів зростаючі центри економічної діяльності з морем, Веджвуд відкрив дешевий а добрий спосіб виробу глиняної посуду, Гартрівс винайшов прядільню „Дженні“, Аркрайт перевів в жите винаходи Ваетта і Гая прядсти при помочи веретін, уживаючи до їх порушування води, Ватт винайшов конденсаційну парову машину. Трохи згодом появила ся прядільня „мель Кромтона і механічний ткацький варстат Картрайта“. Отсей скорий розвиток викликав велике розширення промислу, але не лишив ся також без деяких лихих наслідків. Коли-б сі послідні звісні були Смітови, то він мабуть не був би так безумовно вірив в добродійства, зроблені лиш освободженем стремлїнь, і не був би з такою силою вказував на шкідливість старих уряджень, які в свій час давали по части охорону праці. Рівночасно з тими недостатками нової економічної системи зродив ся соціялізм як неминучий і потрібний вираз протесту робучих клас і стремлїня до лучшего ладу, а те, що тепер називаємо „соціальним питанєм“, та невмолима задача новочасного жита, заняла з того часу тривке місце. З отсим питанєм познайомив у-перве з успіхом публичну опінію Англії Мальтус (Thomas

Malthus 1766 — 1834), однак не під впливом революційних стремлень, лише в інтересі консервативної політики.

Перше видання книжки про соціальну квестію появило ся 1798 р. без підпису автора п. з. „An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other writers“ („Студія про закон населення в його відношеннях до будучого уформовання суспільности, з увагами про погляди Годвіна, Кондорсе та иньших письменників“). Сей твір повстав із деяких приватних спорів автора зі своїм батьком Данилом Мальтусом, приятелем Руссо і одушевленим прихильником науки про людський поступ, проголошеної Кондорсе враз з иньшими французькими мислителями та їх англійськими учениками. Найвизначнішим між послідними був Годвін (William Godwin), котрого „Розвідка про політичну справедливість“ („Enquiry concerning political justice“) появила ся 1793 р. Погляди, виложені в сїм творі, виловив автор ще раз у творі „Enquirer“ („Дослїдувач“) 1797 р., а розділ сего твору п. з. „Скупість і марнотратство“ викликала згадані непорозуміння між батьком і сином. Поміж ними стало „загальне питанє про будуче уформованє суспільности“, при чім Мальтус-батько боронив наук Годвіна, а Мальтус-син критикував їх. Сей послідний „засїв лише з наміром, розвинути свої думки на папери яснійше, як се на його погляд було можливе в розмові“, і з того вийшла студія про населенє.

Суспільний ідеал Годвіна опирав ся на думці, що причина соціальних недостатків, се

недосконалість людських уряджень. Богатства, достаточного для всіх на світі єсть більше, як треба, лиш воно розділене нерівно, бо один має за багато, а другий за мало або зовсім нічого. Поділіть богатство так, як поділена праця, що його витворює, а кождий зможе собі тоді стілько придбати, кілько треба для простого способу життя. Тоді лишиться ся доволі часу для морального і духового удосконалювання. Людською діяльністю правити-ме розум. Правительство і примус усякого рода не будуть потрібні. Під мирним пануванням правди швидко розшириться ся досконалість і щастє на землі. Сим ентузіастичним картинам будучности протиставить Мальтус факти потреби поживи і властиве людському родови стремління, множити ся аж до границь достаточного задоволення тої потреби. При загальнім матеріяльнім добротуті отсе стремління, здержуване в дійснім житю трудностями в здобування удержання, здійснилось би без ніяких обмежень. За збільшеним числом населення швидко прийшла би нужда, швидко не стало би вільного часу; давнійша боротьба за існування знов розпочалась би і невірність знов запанувала б. То ж коли ідеальна система Годвіна могла би здійснити ся, то сама сила закона про населення вистала б, щоб її повалити.

Студія Мальтуса була очевидно написана в полемічних цілях. Був се принагідний полемічний твір, звернений против утопій дня, а не систематична розвідка з чисто науковим інтересом. Як полеміка мав сей твір також рішучий успіх; упорати ся з Годвіновим ідеалом рівності не було зовсім трудно. Ще 1761 р. опублікував др. Уоллес (Robert Wallace) твір

п. з. „Various prospects of mankind, nature and providence“ („Ріжні уваги про людський рід, природу і провидінє“), яким користував ся Мальтус при писаню своєї студії. Автор сего твору, висказавши ся про масткову спільність як про средство против суспільних недостатків, признає, що такій організації суспільности стоїть в дорозі фатальна перешкода, „за великий зріст населеня, що тоді наступив би“. Опрокинути пересади Кондорсе не було Мальтусови також трудно. Сей визначний чоловік написав серед бурі Французької революції, укритий своїми приятелями, „Нариси історичного розвитку людського духа“ (*Esquisse d'un tableau historique de l'esprit humain*“, німецький переклад Поссельта 1796 р.). Провідна думка сеї книжки робить її появу пам'ятним явищем в історії повстання суспільної науки. Виберім деякі з нарисів Тірго*), то знайдемо там у-перве ідею опертої на історію науки суспільної динаміки. На тій підставі признав Конт автора своїм найвизначнішим безпосереднім попередником. Одна в виконаню свого знаменито заложеного пляну Кондорсе зійшов на манівці. Його заперечуюча метафізика не дає йому оцінити як слід минувшости, а на кінци свого твору розпливаєть ся він в неясних виводах про здібність людського роду до досконалення і в безосновних ожиданиях неограниченого продовження людського життя. Благородна сторона в помислах Кондорсе не вра-

*) В його видчиті п. з. „Sur les progrès successifs de l'esprit humain“ („Постепенний поступ людського духа“), який він мав у Сорбонні 1750 р.

жала Мальтуса ні крихти; так само не цінить він могучости його думок; та за те вмів коротко справити ся зі звідними надіями того письменника. Його здоровий, хоч трохи обмежений і прозаїчний ум умів по крайній мірі відкривати утопії і представляти їх в правдивім світлі.

Плян упорядкованої і обширної розвідки про населення засїв пізнійше в голові Мальтуса. Студія, в якій займав ся він гіпотетичною будучністю, заставила його розслідувати впливи його принципу на минувший і теперішній стан суспільности. Піддавши ті впливи історичному розслідуванню, старав ся для фактичного стану річний поробити такі висновки, які відповідали-б досвідови. Наслідком сего наступила така зміна в суті і складі його студії, що по його власним словам повстав „новий твір“. Та зміненна книжка вийшла 1803 р. п. з. „An essay on the principle of population, or a view of its past and present effects on human happiness; with an enquiry into our prospects respecting the future removal or mitigation of the evils which it occasions“ („Студія про закон населення або перегляд його давніших і теперішніх впливів на людське щастя; wraz з дослідом про наші вигляди на будуче уникнене або зменшене впливаючого з сего лиха“; німецький переклад Гетевіша 1807 р., Штепеля 1879 р.).

В первісній формі студії не було мови про інші перешкоди в зрості населення, як лиш про викликані злочином або нуждою. Тепер наводить автор нову перепону, т. зв. „моральну повдержність“. Отсе дає йому змогу „злагодити деякі з найприкрійших висновків“,

до яких він дійшов перед тим. Книга появилася за життя автора в п'ятих виданнях*), а в кожному із них знаходяться різні додатки і правки. Видане з 1817 р. останнє, переглянене ним в цілості, і подає текст так, як він і опісля був друкований.

Хоч його твір багатий на широкі висновки і хоч викликав стільки відзивів, як майже жаден інший перед тим, то все таки нелегко винайти тут те, що він дійсно цінного вніс в нашу науку, а не менше трудно також представити собі ясно, які практичні, незвісні ще доси приписи опер він на своїх принципах. Огся двояка неозначеність виступила ясно в його звісній переписці з Сен'юром, з котрої можна з певністю заключити, що його теорія не так нова змістом, як способом вислову. Як він сам нам розказує, після видання своєї першої студії, якої головний зміст узяв від Юма, Уоллеса, Сміта і Прайса, займався він докладніше тим предметом і прийшов до переконання, що „про те саме встало далеко більше матеріалу, як він думав“. Тему сю „оброблювали деякі французькі економісти, як принагідно Монтеск'є, і англійські письменники, д-р Франклін, Джемс, Сгюарт, Атгюр Юнг (Young) і Таунсенд (Townsend) в такий спосіб, що треба дійсно дивуватися, що ті праці не звернули на себе в більшій степені публичної уваги“. „Та про те — на його думку — осталося ще много роботи. Зросту населення не протиставлено поживі з достаточним нати-

*) Вони означені роками 1803, 1806, 1807, 1817, 1826.

ском і потрібню точністю", а ріжним родам вирівняння між числом населення і средствами поживи присвячено лиш мало уваги. Першу із згаданих тут недотач — недотачу точного означення відношеня між зростом населення і средствами поживи — Мальтус уважав без сумніву усуненою через свою тезу, що „населене зростає в геометричній, а пожива в арифметичній прогресії". Одначе хибність сеї тези достаточнo доказана, бо-ж нема такої різниці між законами, після котрих з одної сторони зростає населене, а з другої ті органічні істоти, що служать за поживу. Дж. Ст. Міль невдоволений критиками Мальтусової формули, — котру він не без причини вважає лише „принатідною увагою", — бо-ж вона хоч хибна, то веде до пізнання правди. Однак се конче потрібно представляти ніби науку в правдивім світлі і підстави яких-будь поглядів піддавати строгій критиці. Де висше згаданої формули не можна приміняти, там часто уживається иньших, неясних висловів, як пр. „населене проявляє тенденцію до швидшого розмножування, чим пожива", — вислов, в котрім і про населене і про поживу говорить ся так. як коли-б вони обое повставали самі з себе, а котрий задля двозначности слова „тенденція" можна навіть погодити з тезою Сеніора, що пожива проявляє тенденцію до швидшого розмноження, чим населене. А тим часом усе мусіло бути звисним, що населене мабуть (хоч не конче) зростає зі всяким зростом скількости средств до житя, а часами може робити великий натиск на число, відповідне тій скількости, або навіть на якийсь час перевишити його. Також ніколи не улягало сумнівови, що війна, недуга, бідність —

дві послідні, се часто наслідки проступків — се причини, що задержують зріст населеня. Спосіб, в який чергують ся достаток, збільшене числа населеня, недостаток, збільшена смертність в природній економії без інтервенції розуму, представив докладно вже Таунсенд (Josef Townsend) у своїй розвідці про закони бідности („Dissertation on the poor laws“ 1786 p.), яка була звісна також Мальтусови. Крім того ясна річ, що розможене населеня може здержати або страх одиниці перед бідністю, або її почуте обовязку супроти можливих наступників, що й мало певне значінє в усіх цивілізованих суспільностях. Лиш коли такі загально-звісні правди одінесть ся в технічні назви „позитивних“ та „запобігаючих перепон“, то се робить вражінє чогось нового і глибоко обдуманого; а в тих назвах містить ся хиба все, що Мальтус возвістив людському родови. З великою пильністю зіставлений апарат історичних і статистичних даних про різні краї земної кулі, який стрічаємо в зміненій формі студії, хоч дає много цікавого, не приносить ніяких виводів загального значіння, які вже перед тим не були-б добре знані. Проте не углядняє студії Мальтуса ні Джемс Міль, ні иньші, що опирають свої теорії на даних загального характера. Як уже згадано, весь історичний дослід був фактично аж пізнійшою думкою Мальтуса, котрий проголосив свій основний прінцип, заки ще ввійшов в нього.

І так те, що шумно називають Мальтусовою теорією про населенє, не єсть ані великим відкритєм, як се думають одні, ані шкідливою новиною, як се говорять другі, лиш формальним виразом ясних, хоч нераз незамічених фактів.

Претенсiональному тонови, яким економiсти часто говорять про неї, ми противні тому, бо задля нього можна забути, що весь материял, обнятий тою теорiєю, оброблений доси лиш дуже недокладно, що причини, якi викликають і змiну сили полового iнстинкту і змiну плiдности, ще ждуть на точні розслiди*).

Найбiльше значiння надає населеню як полiтично-економiчному чинникови закон про упадаючий дохiд землi (про що пiзнiйше буде мова), кладучи людям перед очі, хоч гiпотетично, що-раз бiльшi трудношти в здобуванню средств до життя для всiх членiв суспiльности. І на правду сполучене Мальтусових iдей з науками Рікарда, особливо — як побачимо далше — висновки послiднього, виведені з рентової теорiї, яких вправдi Мальтус не присвоїв собі, дали повiд, що населене в того часу грав iстотну ролю в дослiдах про рiзнородні економiчні питання.

Мальтус без сумнiву положив велику заслугу, звернувши таким рiшучим способом загальну увагу на предмет, не оцiнений як слiд до того часу нi теоретично нi практично. Однак і він і його прихильники пересолити в величинi і пекучости пiднесеного ними небезпеченства**).

В їх очах одніська суспiльна недосконалiсть набрала таких величезних розмiрiв, що затьмила все небо і грозила свiтови знищенням. Се треба приписати головно тiй обста-

*) Про те питання порiвнай виводи Герберта Спенсера в його „Прiнцiпах бiологiї“, 6. часть, 12. і 13. роздiл.

**) Сам Мальтус говорить: „Можливо, що лук, натягнений занадто в одну сторону, натягнув я занадто в друку, щоб його спростувати“.

винї, що Мальтус при першїм обробленю питання не звернув зовсїм уваги на значний перепиняючий вплив моральної повдержности. З істнованя сили, яка, коли б могла ділати без перешкоди, дала-б певні результати, ще не виходить, що ті результати на основі досьвіду існують або загалом можливі. Тїло, кинене рукою, під виключним впливом сили киненя порушало-б ся базнастанно в простій лїнії; одначе не було б раціонально для перешкодженя такому результатови хапати ся спеціальних мїр, а не брати під увагу факту, що такому результатови достаточчо запобігають иньші сили, які ділають рівночасно. А такі иньші сили існують і в нашім випадку. Коли енергїю закона про населенє (принявши, що вона всюди однакова) мірити прогресивю, в якій зростає число населеня серед сприяючих обставин, то сила менше сприяючих обставин, витворена здоровим розумом або альтруїзмом, мірить ся певне ріжницею між тою максимальною прогресивю і прогресиями, що — як учить обсервация, панують в найбільше європейських краях. При раціональній системі суспільних уряджень приміняєть ся число населеня до існуючих средств до житя також гавдяки відчутому натискови обставин і боязни перед соціяльним пониженєм, і то в мїрі досить зближеній до пожаданої. Та коли фактичний результат має зблизити ся до пожаданого, то на се треба ширеня народньої просьвити і поважних моральних привычок. Та на всякий випадок не неясне потяте натиску національного населеня на средства до житя, а лиш обовязок одиниці супроти своїх існуючих і можливих наступ-

ників може в дійсности мати відповідний вплив на людське поступуванє.

Одиноке жаданє, яке підносить Мальтус, се — здержати ся так довго від подружжя, доки средства, потрібні для сім'ї, ще не здобуті або по всякій правдоподібности не можуть бути ще скоро здобуті. Ідея полової повдержности в подружнім житю, яку описля пропагував Дж. Ст. Міль і иньші, для нього зовсім чужа. Він жадає навіть, аби для кожної семої і дальшої дитини в сім'ї признавала держава якийсь даток, мотивуючи се тим, що при заключуваню подружжя ніхто не знає, кільки буде мати дітей, отже така підмога в непередвиждених клопотах не потягне за собою збільшеня подружних звязків. Обовязок економічної розваги при заключуваню подружжя ясний, одначе годі класти занадто велику вагу на запевненє екзистенції серед робучих кляс, а також не треба забувати, що вік, відповідний для женитьби в даній клясі, залежить від пересічної довготи життя тої кляси. Завчасні подружжя лучають ся на всякий случай не рідко, а що вони крім материяльної шкоди приносять іще й иньші, то против них можна би примінити серед усіх станів навіть законні міри з успіхом, коли-б для горожанської повнолітности вимагано довшого віку. З другого боку Мальтусиянці занадто легкодушно говорять про примусову безженність, а не бачать, що се лиш страшна конечність. Вони недоцінюють вартости домашнього життя як школи горожанських чеснот, а також замало цїнять соціяльне значінє (навіть без огляду на особисте щастє) взаїмного образования почувань, яке впливає з відносин двох полів в дібранім подружнім звязку.

Мальтус доводить дальше, що держава не повинна прямувати до розмноження населення штучними средствами, а особливо не повинна видавати законів про бідність, а ті, що вже існують, треба знести. Першої частини сего погляду не можна на нашу думку примінити в кожній суспільній фазі. Бо-ж не може бути сумніву, що пр. в старім Римі, де народня діяльність була занята головно безнастанними підбоями, або в иньших часах, коли довга війна загрожує незалежності чи безпеченству народа, державний муж вповні має право уживати для помочи таких средств, які відраджує Мальтус. З огляду на новочасні економічні суспільности має він загалом рацию, хоч попіранне еміграції в нових державах рівне властиво заохоті до розмножування населення. Квестия законів про бідних насуває иньші виводи. Англійська система того часу була вправді недостаточна, одначе до певного степеня вирівнювала вона иньші недостатки наших суспільних уряджень, а всі стремління, щоб її поліпшити, служили загальному добру. Ледви можна говорити, щоб теперішня система була тривка. Занадто вона механічна і за мало робить ріжниць; в деяких випадках занадто повільна, проявляє однак за велику строгість супротив заслужуючих на підмогу бідаків, що стали жертвою лихої долі, а її постанови що-до молодих нуждарів дають повід до поважної критики. Однак було-б завчасно її знести; єсть се одна з інституцій, яку лучше задержати, аж істноване робучих кляс буде в цілости основнійше і з більшим співчутєм розсліджене. Критична оцінка становища Мальтуса супротив підпомоги бідним така, що він за багато доказує, а опісля

сам лякаєть ся наслідків своєї власної лєогіки. З його аргументації виходить, — що також виразно сказане в звиснім уступі його первісної студії, — що хто привів на світ діти, не стараючись о їх удержанє, повинен бути полишений для покараня природї: „Се лиш нужденна претенсія домагати ся, щоб відобрати різку з її руки“ і унеможливити дїяльність законів, що суть законами божими, які „засудили його враз з сімєю на нужду.“ Його теорія довела його до таких висновків, одначе як християнський духовний не міг він оправдати науки, по якій ми повинні відказати бідному братови своєї помочи. Се замотує його в таку прінципiальну противорічність, що він признає рацию, коли вже не обовязок помочи в нужді в таких випадках, в яких все таки мусить уважати ту поміч шкідливою для суспільности. Бокль, на котрім слідний вплив неодної з пересад економістів, виводить лєогічні висновки, які оминув Мальтус. Він доказує, що одинока причина, якою можна оправдати підпомогу бідним, се егоїзм, бо ми притлумили-б наші почування, коли-б були глухі на просьби нуждарів.

Прихильне приняте, з яким стрітили ся погляди Мальтуса в певних кругах, завдячують вони без сумніву по части вражіню, пожаданому в висших кругах суспільности, що вони старають ся освободити багатших і могучих від одвічальности за положене робучих кляс, доказуючи, що ті головно повинні нарікати на себе, а не на байдужність своїх настоятелів або на урядження краю. Крім того його наука в інтерпретації деяких його прихильників знеохочувала всякі стремління до суспільного поступу. І так Чельмерс (Chalmers) переходить

по черзі всі пляни, провазовані звичайно для поліпшення економічного стану населення, і з поважною міною опрокидує всі на купу, доказуючи, що збільшене життєвих вигод викликало-б розмножене населення. отже пізнійший стан річий був би гірший від попередного.

Блиск, яким в новіших часах окружена теорія Дарвіна, і її розширене упали до певної міри також на Мальтуса. Сам Дарвін, виказуючи походжене своєї гіпотези, вказує на фразу „боротьба за істнованє“, якої ужив Мальтус в приміненю до суспільної конкуренції. На думку Дарвіна дійшов чоловік до свого теперішнього високого становища при помочи боротьби за істнованє, викликаної швидким розмноженєм людського роду, одначе вплив тої причини ублагороднення людей заступили в новіших стадиях суспільного життя в великій мірі моральні впливи. Про те приписує він тій причині навіть для новіших стадий таку вагу, що без огляду на терпіня одиниць, які повстають завдяки боротьбі за істнованє, хотів би, аби уникано всякого значного зменшення природного зросту населення, який уважає він звичайним.

В деяких сферах проявило ся в найновіших часах стремління, примінити теорію про „перевагу найсильніших“ також до людської суспільности, наслідком чого грізніші черти Мальтусової теорії виступили яснійше на перший плян. Пропатовано думку, що все, що не може удержати ся, мусить зникнути, і що сего не треба змінювати. Відразливість сего погляду усунена ширшим зрозумінєм впливу гуманности яко сили, що нормує житеві і соціальні обставини. Як людська перевага над звичай-

рячим світом в загальї стала ся силою, котра свідомо держить в руках підчинені роди і рішає про їх долю, так само людська опіка на соціальнім поли може виступити в обороні слабого, правильнюючи обдумано те, що в пньшім випадку було-б лише боротьбою сил, які з егоїстичних причин мірять ся з собою*).

Давід Рікардо (Ricardo, 1772 – 1823) належить властиво до школи Сміта, котрого науку присвоює собі в головнім, але рівночасно пробує розвинути її дальше і поправити в деяких подробицях. Одначе його метод дуже ріжнить ся від Смітового. Сей послідний стараєть ся все держати ся житєвої дійсности, яку застав, представляти річи такими, які вони суть. Як се замітив Юм при першій читаню його великого твору, всі його теорії підперті примірами і пояснені цікавими фактами. Зовсім инакше поступав Рікардо. Він живе в світі абстракцій. Виходячи з менше або більше самовільних преміс, виводить із них дедуктивним способом свої висновки і проголошує їх за правду, не звертаючи уваги на те, що прийняті відносини не відповідають по часті дійсности, ані не порівнюючи своїх висновків з досвідом.

*) Обговорена „Студия про населенє“ і „Розвідка про суть і розвиток ренти“ („Inquiry into the Nature and Progress of Rent“ 1815 р.), про котру буде згадка пізнійше, се найважнійші праці Мальтуса по економії. Крім того написав він „Principles of political economy“ (Основи політичної економії, 1820 р.), „Definitions in political economy“ (Дефініції в політичній економії, 1827 р.) і иньші менші розвідки. Про ті менше важні твори Мальтуса як також про біографічні подробиці див. James Bonar, Maltus and his work“ (1885 р.), котрий видав (1883 р.) також листи Рікарда до Мальтуса.

Коли хоче пояснити свої теорії, то робить се на принятих випадках; улюблена його тема, представляти двох диких, що заключають умову, і приглядати ся, як вони поступати-муть. Пояснення властивого метода політичної економії він не дає, — можливо, що він не студіював його систематично, а може й не був здібний до таких студій, — за теоретичну оборону його метода взяли ся проте аж Дж. Ст. Міль і Кернс. Одначе його примір не лишив ся без значного впливу, бо був міродатним для практики його наступників. Для теоретика з високими стремліннями було щось незвичайно притягаюче в тій гордій логіці, яка в руках Рікарда немов ішла в супір що до певности і ширини з математичними доказами, і в тих звязках, повних виразу формулах, що так добре надавали ся до аргументації і давали швидко, хоч частійше позірну чим дійсну розвязку тяжких проблемів. Що в основних поглядах Сміта було невірне і односторонне, те в великій мірі було справлене його приктичним умом і сильно розвиненим чутєм для дійсности; але в абстрактних теоріях Рікарда та його прихильників усе те виступає в цілій своїй наготі, і то ще в переборщеній формі.

Небезпеки Рікардового метода збільшала ще незвичайна неточність його висловів. Сенїор називає його „найбільш некоректним письменником, який коли-будь дійшов до значіння на філософічнім поли“. Найгорячіші його прихильники признають, що він в уживаню слів хитаєть ся; звичайно зводять його помилки до переплутання уживаного значіння слова з яким-будь особливим, яке він сам видумав.

Найточніший виклад його системи маємо в його „Основах політичної економії і оподаткування“ („Principles of political economy and taxation“ 1817 р.; німецький переклад Баумштарка, 2. видане 1877 р.). Твір сей не дає повного викладу всієї науки; єсть то радше свободіно пов'язаний ряд розвідок про вартість і ціну, земельну ренту, плату і зиск з капіталу, податки, торгівлю, гроші і банки. Хоча зв'язь поодиноких частий дуже слаба, то всюди виринають ті самі провідні думки, що характеризують цілість.

Найважнійша проблема, якої розв'язкою займаєть ся він у сім творі, се поділ т. є. відповідна участь земельного власителя, капіталіста і робітника ві всіх продуктах краю. Годить ся замітити, що він стараєть ся особливо розслідити зміни, які з поступом суспільности настали в поодиноких участях. Таким чином письменник найменше історичний проявляє свідомість кінцевої потреби теорії економічної динаміки, — теорії, якої він зі своєї точки погляду ніяк не міг дати.

Принцип, який він кладе на першій місці і який дійсно єсть ключем до всего, звучить, що вимінна вартість якого-будь товару, вироблюваного в довільній кількості, означаєть ся при свободній конкуренції кількістю праці, потрібної для продукції того товару. Подібні погляди стрічають ся і в „Народнім багатстві“, не згадуючи вже про давніших англійських письменників. Після Сміта „в давнішій, нерозвиненій суспільній стані, що попередив нагромадження капіталу і присвоєння землі, відношене між кількістю праці, потрібною для одержання віжних предметів, се одинока обставина, яка

могла упорядкувати взаємну виміну тих предметів". Але він хитається в своїм понятті і називає мірою вартості то скількість праці, потрібну для продукції предмета, то знов ту скількість праці, якою можна при помочі предмета розпоряджатися на ринку, а яка однакова лише для даного часу і місця. Для розвинутої суспільної системи потребує се правило поправки в тім напрямі, що вводить ся тут поняття капіталу; тоді приймає воно форму, в якій на иньшій місці цитує його Рікардо з Мальтуса, а іменно, що дійсна ціна товару „залежить від меншої або більшої скількості капіталу і праці, яка мусить бути з'ужита на його продукцію". (Вираз: „скількість капіталу" неозначений, бо не узглядно тут часу, але його змісл ясний). Одначе на разі не згадує Рікардо про капітал, а при поясненні сего принципу бере на увагу лише працю, оправдуючись тим, що вважає капітал „нагромадженою працею". Але ся штучна оцінка фактів затемнює суть співучасті капіталу в продукції, а через те, що не бере під увагу кінечности тої співучасті, викликала деякі соціялістичні помилки. Рікардо не розрізняє як слід причини від міри вартості; так само теза, що вартість означають кошти продукції, не зводить він до її підстави, яка полягає на впливі тих коштів на ограничене подачі. Висше наведена теза означає „природну" ціну товару; ринкова ціна підлягає випадковим і промінчивим змінам тої норми, які знов суть впливом змін в подачі і попиті. Однак в цілости і незалежно від часу залежить ціна від коштів продукції, як се висше зазначено. На тій під-

ставі доходить Рікардо до проголошення законів, після яких продукт землі і праця краю поділені між різними класами, що беруть участь у продукції.

Теорія ренти, якою він робить початок, не була властиво його власністю, — хоч звичайно вважали її з його іменем і хоч вона становить найжизненнішу частину його загальної економічної системи, — і він не мав до неї претензії як до такої. В передмові до своїх „Основ“ він говорить вразно, що „в 1815 р. д. Мальтус у своїй „Розвідці про суть і розвиток ренти“, а також один член університетської колегії в Оксфорді в своїй „Розвідці про ужиття капіталу в цілях управи землі“ („Essay on the application of capital to land“) майже рівночасно виступили публично з правдивою теорією ренти“. Згаданий тут другий письменник, се Уест (Sir Edward West), що був пізніше судією при найвишньому суді в Бомбею. Та як доказав Мак Колльок, науку ту ще перед Мальтусом і Уестом бистроумно вдумав і ясно виложив др. Джеймс Андерсен (James Anderson) в „Розвідці про природу законів, що відносять ся до торгівлі збіжжям“ (Enquiry into the nature of corn-laws, Edinburgh 1777*).

Маємо всі причини думати, що тої розвідки не знав ані Мальтус ані Уест, але сама теорія розібрана в ній так само ясно й умотивована так само переконуючо, як і в їх творах. Весь

*) Розвідка Андерсена про походження ренти перекладена в „Select collection of scarce and valuable economical tracts“, яку на припоручення і коштом лорда Оверстона видав Мак Колльок в 1859 р.

виклад Андерсена незвичайно подібний також формою до викладу Рікарда.

Суть теорії в тім, що рента, т. є. ціна, яку платить господар властителям землі за використання її продуктивних сил, рівна сумі, о яку ціна земельного плоду перевищав кошти продукції, вложені в ту землю. Зі зростом населення і викликаним наслідком того зростом потреби средств до життя управляється також менше добру землю, а ціна всего припасу средств до життя, потрібного для суспільності, управляється коштом продукції тої часті припасу, яка вимагав найбільше вкладів. За землю, що не приносить нічого над кошти продукції, не платить ся ренти. Проте рента якого-будь рода землі рівна різниці між коштами продукції, вложеними в ту землю, і коштом того продукта, який добувається з найбільшим вкладом.

Отсю теорію мабуть найлекше зрозуміти, коли приймемо, що в краю існує більше родів землі різної плодovitости, які поступенно зі зростом населення віддають ся під управу. Одначе було-б хибно думати, що існуване ренти обусловлене такою різнородністю, хоч Рікардо приймає се декуди мовчки. Коли-б уся земля краю була однаково плідна, коли-б вона перейшла на приватну власність і коли-б ціна продуктів виносила більше, як сума праці і капіталу, зужитих для витворення продукта, тоді плачено-б ренту. Використавши се сфінговане припущення для пояснення наших понять, можемо дальше не звертати на нього уваги.

Що ціна земельного плоду нормується, як сказано, коштом продукції того плоду, який не приносить ніякої ренти, — то ясна річ, що

„збіжжя не тому дороге, що платить ся ренту, але ренту платить ся тому, що збіжжя дороге“, і що „ціна збіжжя не зменшила-б ся, хоч-би земельні властители зреклись ся і всеї ренти“. В дійсности рента не єсть міродатним чинником ціни; її вправді платить ся з ціни, але ціна остала-б та сама, коли-б не платило ся навіть ніякої ренти, а вся ціна припадала-б господареві.

Нераз заходили сумніви про те, чи та теорія ренти не була також теорією Сміта. Часом говорить він мовою, яке неначе заключає подтвердження сего питання, і кладе тези, що в своїм дальшій розвитку безперечно довели би до сеї теорії. І так говорить він в однім цитованім уже уступі: „Лиш ті земельні плоди можна звичайно вивести на ринок, що їх звичайна ціна вистарчає на зворот капіталу, потрібного для їх виплекання, а крім того дає звичайний зиск. Коли звичайна ціна перевишала ту суму, то надвишка йде на користь земельної ренти; коли-ж ні, то хоч товар іде на ринок, земельний властитель не мати-ме ренти. Чи ціна перевишала ту суму, чи ні, се залежить від попиту“. Дальше, як твердить Рікардо, „весь принцип ренти представлений в знаменитий і наглядний спосіб“ на тім місці, де Сміт приміняє ті свої виводи до копальняного руху. Одначе на його думку в дійсности нема землі, яка не приносила би своєму властелеви ніякої ренти. І дивним дивом не міг він пізнати, що таке явище може наступити, коли зібрати в одну економічну цілість різні парцелі землі, з котрих одні можуть давати ренту, а інші ні. Коли-б уся земля краю давала дійсно ренту, то сего факту не можна

би з успіхом противставити теорії Андерсена, бо се остаточно вийде на одно, коли в управлену вже землю вложимо капітал, котрого дохід не перевищав звичайного зиску. Такий капітал, вложений в землю на остатку, не може при існуючій стопі зиску давати ренти, хіба що ціна продукта підскочить у гору.

Думка деяких, буцім то Сміт мимо принагідних неясних чи неточних висловів був дійсно прихильником теорії Андерсена, не може остоятись, коли пригадаємо собі слідуючі факти. Коли Юм після першого прочитання „На-роднього богатства“ писав до Сміта і при тій нагоді заявив, що в загалі годить ся з його поглядами, то між иньшим сказав (очевидно з огляду на 7. розділ першої книги): „Не можу зрозуміти, щоб рента за аренду творила часть ціни плоду і хилу ся радше до тої думки, що ціна залежить лише від скількості і попиту“. Дальше годить ся згадати, що виклад теорії ренти знаходиться в тій самій книжці, виданій 1777 р., в котрій Андерсен поборкує закиди Сміта, а однак ані її зміст, ані лист Юма не заставив його змінити те, що сказано про тему ренти в першій виданню його твору.

Треба мати на увазі, що не лише нерівна плодovitість різних родів землі впливає на різницю ренти, але так само впливає менше чи більше корисне положенє землі з огляду на ринок, а також на шляхи і залізниці. Відповідно низькі кошти доставки дають спромогу вивезти продукт з меншим видатком на ринок, і через те збільшити надвишку, яка творить ренту. Рікардо вказав на сю обставину, однак не прикладав до неї особливої ваги, а підчеркує головно видатність різних родів землі.

Рікардо дефініює ренту як ціну, яку платять ся за використання первісних сил землі, котрих не можна знищити. Таким чином надає він ренті инше значінє, як має се слово в звичайнім життю, і коли рента має бути понята в його зміслі, то означаєть ся її близше як „правдиву“ або „економічну“ ренту. Часть суми, заплаченої земельному властителеви, часто єсть дійсно зиском з капіталу, вложеного в землю, щоб вона годилась до загосподарованя для арендаря. Треба тямити, що зиск із тих вкладів, де лиш вони „з'єдинили ся з землею“ і „постійно причиняють ся до збільшеня її продуктивних сил“, підлягає законам ренти, а не зиску з капіталу. Проте трудно, коли вже не неможливо суму, яку земельний властитель дістає „за використання первісних сил землі“, відріжнити в практиці бодай з деякою точністю від тої, яку дістає титулом звороту вкладів, починених ним самим або його попередниками. Ті попередники перенесли землю як средство до продукования поживи з одної класи продуктивности до вищої, а розбираєть ся се, як коли-б сама природа перенесла дану землю заздалегідь до вищої класи.

Сміт уважав се особливою прикметою хліборобства в порівнаню з иншими формами продукції, що тут „природа працює на спілку з чоловіком“, і що коли промислові робітники репродукують лише капітал, який дає їм працю, разом з зиском його властителя, то хліборобський робітник репродукує не лише капітал, вложений в підприємство, разом з зиском, але крім того також ренту земельного властителя. Сю послідню вважає він добровільним даром природи, який остаєть ся, „коли відтягнемо або

звернемо все, що можна вважати твором людських рук“. Супротив того раціонально замічає Рікардо що „не можна навести ні одної галузи промислу, де природа не помагала-б чоловікови“. Опісля цитує він замітку Бюченена, що „думка, буцімто хліборобство для того дає продукт і ренту, бо з економічною діяльністю управи ріллі працює природа, лише уроне. Рента виводить ся не від продукту, а від його ціни, а ту ціну платить ся не тому, що природа помагає в продукції, а тому, бо се та ціна, яка приміняє консумцію до подачі“*). Вся суспільність не тягне зі зросту ренти ніяких зисків; вона корисна лише для земельних власителів, отже їх інтереси знаходять ся в безнастаннім противенстві до інтересів усіх інших клас. Зріст ренти можна припізнити або здержати або навіть на якийсь час замінити на обнижене через улучшеня в хліборобстві, як пр. через заведення інших навозів, машин або лучшої організації праці (хоч для сего тут менше місця, чим в інших галузях продукції), або через отворення нових ринків у чужих краях. Однак тенденція до зросту замічається так довго, як довго зростає населення.

Теорія ренти має для Рікардової системи велике значіння, бо він загальний економічний

*) Сеніор доказав, що Сміт по часті має рацію. З одного боку правда, що ренти домагаються для того, бо продуктивні сили землі ограничені, а збільшене населення вимагає для отримання конче потрібного продукту вкладів, які не так добре оплачують ся, як давніше; а з другої сторони достарчає фондів, з котрих можна заплатити ренту, як-раз та привмета більшої часті землі, що вона видає средства до жити для більшого числа людей, чим потрібно для її управи.

стан суспільности робить залежним від положення, в яким знаходиться хліборобство. Се видно зі слідуячого викладу його теорії плати і зиску з капіталу. Продукт усякого вкладу праці і капіталу розділяється між робітником і капіталістом в той спосіб, що коли один дістає більше, другий мусить дістати менше. Коли прийняти, що продуктивність праці остає однакою, то зиск з капіталу може бути зменшений через підвишене плати або збільшений через її обниження. Ціна праці, рівна коштом продукції праці, означається ціною товарів, потрібних для удержання робітника. Ціна продуктів промислу, яких потребує робітник, проявляє постійну тенденцію до обниження, викликану головню зростаючим поділом праці при їх витворюваню. Однакеш кошти удержання робітника не залежать властиво від ціни поживи. А що продукція віктуалів у поступаючій суспільности і зі зростом населення вимагав що-раз більшого праці, то й іде в гору їх ціна. Наслідком того підвищується зарібна плата, а рівночасно опадає зиск із капіталу. Отже повід до зниження стопи зиску з капіталу дає те конешне постійне сходжене до гірших родів землі або до менше продуктивних вкладів на тій самій землі. (Сміт приписував те обнижене конкуренції капіталістів, хоч на однім місці — 1. книга, 9. розділ*) — знаходимо в нього побіжний натяк

*) „З розцвітом кольтонії зменшаються поступенно зиски з капіталу. Коли найбільше плодovitі і найлучше положені оселі перейшли на приватну власність, то з управи того, що з огляду чи на землю чи на положенне менше вартне, можна витягнути лише менший зиск, отже вложенний туди капітал приносить менший процент“. Такий сам погляд проголосив уже Уест.

на погляд Рікарда). Тій гравітації зисків з капіталу до найнижшої міри можна часом щасливо запобігти удичшенем машин, уживаних при продукції средств до життя, а особливо подібними новаторствами в хліборобстві, як також і иншими способами, що зменшують кошти річний, найбільше потрібних робітничови; але навіть і в таких випадках висше згадана гравітація остаєть ся. Коли таким чином капіталіст тратить, то робітник мимо того не зискує; його висша плата дав йому лише спромогу заплатити висшу ціну за средства до життя, які він дістає в скількості не більшій, та мабуть і не меншій, як давнійше. В дійсності робітник ніколи не може через довший час більше заробляти, як треба, щоб тій класі дати спромогу жити в таких вигодах, до яких вона привикла і розмножувати свій рід без збільшення або зменшення. Є се „природна“ ціна праці. Коли часом ринкова ціна перевисить її, то се побуджує населеня до розмноження, і плата знов опадає. Коли отже рента проявляє постійну тенденцію до підвищення, а зиск з капіталу до обниження, то підвищення або обниження зарібку залежить від прогресії, в якій розмножують ся робітничі класи. Тож задля поліпшення їх долі мусить Рікардо хапати ся рецепти Мальтуса, по котрій одначе не сподіваєть ся особливого успіху. Средства, які він подає против надмірного зросту населеня, се поступенне знесенє законів про бідних (їх удичшенє не вдовдило б його) і розширенє розуміня для висших привилежностей і роскоший серед робітничої класи.

Соціалісти, як побачимо, пересолили трохи, коли Рікардовим висловом про „зелізнй закон плати“ хотіли проголосити, що заробок інден-

тичний з сумою, потрібною на те, щоб уможливити робітникови існування і вчинити його зцібним до розмноження свого роду. Рікардо признає вплив „потрібних житєвих вимогів“ jako средство, що веде до ограничення числа населєня серед робітничої кляси, а рівночасно держить заробок понад найнижшою точкою. З другої сторони він думає, що в краях, населєних з давних давен, серед звичайних обставин і при недостатчі особливих средств для ограничення зросту населєня положєне робітника погіршаєть ся так само певне і з таких самих причин, як поліпшаєть ся положєне земельного властителя.

На питанє, чи та теорія ренти, а також висновки, які вивів з неї Рікардо, вірні, мусимо відповісти, що гіпотетично вони вірні для найпоступовійших економічних суспільностей і лише для них (хоч дехто покцапив ся примінити їх в Індиях і в Ірляндії), але навіть тут не можуть вони бути підставою певних висновків ані раціональної діяльності. Як побачимо пізнійше, значінє найбільшої частини принципів клясичної економії значно зменшаєть ся завдяки привичці приймати з горн, що маємо діло з „економічними людьми“, які руководять ся лиш одним принципом, що привичка не може остоятись супротив конкуренції, що нема нічого в роді спільного ділання, що при заключуваню умови обі сторони мають однакову свободу ділання, що серед даної суспільности існує загальне правило зисків з капіталу і плат. Ся послїдна преміса говорить знов: 1) що капітал, вложений в яке-будь підприємство, переходить без перешкоди в иньше підприємство, котре як-раз дає висший зиск; 2) що робітник без

огляду на те, чи до даного місця прив'язує його чуте, родина, привичка або иньші з'обов'язання, зараз перенесеться на иньше місце або до иньшого заняття, де як-раз може дістати висшу плату від дотеперішної*); 3) що і капіталісти і робітники добре обзнайомлені з положенням і виглядами економічної діяльності цілого краю так що-до свого, як і що-до чужих фахів. Але в выводах Рікарда про ренту і її вплив виступає ще більша односторонність. На вплив еміграції, яка з того часу приняла широкі розміри, не звертається уваги, а також приймається, що земля даної суспільності обмежена на власну територію тої суспільності, коли тимчасом сучасну Європу кормлять фактично в великій частині західні держави Америки. Він не оцінював належно, в яким степені збільшена продуктивність праці обнижує кошти продукції, — чи завдяки зростови просвіти, лучшій організації, заведенню машин, чи знов завдяки швидшим і дешевшим комунікаційним средствам. До сих впливів треба додати й ті, що повстають завдяки законним реформам права посідання і кориснішим услів'ям аренди, а ділають в тім самім напрямі. Результат усіх тих причин такий, що натиск на средства до життя, який пророкував Рікардо, не відчувається, і замість того, щоб консументи нарікали на підвищене ціни, нарікають земельні власники на обнижене рентя. Загалом дійсні відносини уложились так, що проф. Нічользен, впрочім зовсім не ворог „ортодоксальної“ політичної

*) А. Сміт каже: „З досвіду видно аж занадто, що з пакунків усякого рода найтяжше переносити чоловіка“. („Народне багатство“, 1. книга, 8. розділ).

економії, в недавній розвідці про теперішній стан хліборобського питання*) називає теорію ренти Рікарда „занадто абстрактною, щоб могла принести користь в практиці“.

Особливо економічна тема, що за її освітлене належить ся Рікардові подяка, се суть користий, що впливають із заграничної торгівлі, і умовин, серед яких та торговельна галузь може розвинути ся. Давнійші письменники добачали ті користи в сотвореню ринку для остаючих продуктів або в можности корисного уміщення части національного капіталу. По думці Рікарда вони полягають „виключно на тім, що загранична торгівля дає кожній нації спромогу, за дану суму праці і капіталу роздобути більшу скількість усіх товарів загалом“. Се без сумніву погляд, від якого ми все повинні виходити, хоч відповідні праці його попередників, включаючи й Адама Сміта, корисні часами о стільки, що дають фактичні пояснення про національну продукцію і тому не можна їх відразу опрокинути. Дальше вказує Рікардо на те, що купувати чужий товар не заставляє нас обставина, що він на місци свого походження може бути випродукований з меншим накладом праці і капіталу, ніж ві власнім краю. Коли ми в продукції якого-будь иншого предмета стоїмо позитивно вище, ніж у продукції даного товару, то навіть тоді, коли продукція того даного товару для нас корисна, лежить в нашім інтересі, віддати ся продукції того предмета, що в його продукції

*) „Зиск арендаря без шкоди земельного власителя“ („Tenant's gain not landlord's loss“ 1883 p.), стор. 83.

стоїмо найвище, а спроваджувати даний товар, що його продукція приносить нам менший, хоч і дійсний зиск. Коротко кажучи, інтернаціональну товарову виміну означають не абсолютні, а релятивні кошти продукції. Отся замітка вірна і не без інтересу, одначе Дж. Ст. Міль і Кернс прикладають до неї назаслужену вагу. Послідний говорить про неї високопарним тоном, що вона „змірила глибину“ проблеми інтернаціональних зносин, одначе сам він, як побачимо пізнійше, змінює її змісл, вказуючи на деякі огляди, що відносять ся до условин краєвої продукції.

Для нації як цілости має значіне — по думці Рікарда — не сирий продукт землі і праці, як се приймає Сміт, а чистий дохід, т. є. надвишка тих продуктів над кошти продукції, або иньшими словами, — сума земельних рент і зисків з капіталу. Робітничу плату, яка в загалі не перевищує удержання робітника, вважає він лиш частиною „конечних видатків на продукцію“. Звідси виходить, що він сам говорить на замітнім і часто повторянім місци, що „коли прийняти, що чистий дохід нації буде однаковий, то для неї не має ніякого значіня, чи вона складати-меть ся з десятиох чи з дванацятиох мільонів людей. Коли пять мільонів людей може випродукувати стілько поживи й одїжи, кільки потрібно для десятиох мільонів, то пожива і одїж для пятиох мільонів становитиме чистий дохід. Чи була би з того яка користь для краю, коли-б для випродукування того самого чистого доходу було треба сім мільонів людей, т. є. коли-б треба було праці сімох мільонів, аби випродукувати поживу і одїж, потрібну для дванацятиох мільонів? Пожива

і од'їз для п'ятих мільонів становила-б і в с'їм випадку чистий дохід. Заняте більшого числа людей не дасть нам спромоги побільшити нашу армію чи флоту хоч о одного чоловіка, ані заплатити хоч одну гвінею більше податку". Як у меркантилістів, так і тут економічна діяльність оцінюється лише зі становища мілітарної і політичної могутності держави. На удержанні й удосконаленні людських істот, як на остаточну ціль не звертається зовсім уваги. Як зазначає Гельд, робітник не вважається членом суспільності, лише средством для її цілей, средством, що на його удержання мусить ся видати частку сирого доходу, як другу частку мусить ся видати на удержання коня. Тут ми сміло можемо запитати, як запитав Сімонді в розмові з Рікардом: „Що, чи багатство, се вже все? Чи люди не значать зовсім нічого?“.

Загалом наша думка про Рікарда така, що в нього був визначний талантизм, який однак не надавав ся особливо до соціологічних студій. По своїй природі був Рікардо більше доречним математиком, чим соціальним філософом. При тім не доставало йому відповідного наукового приготування до соціальних студій, бо ми не можемо згодити ся на думку Беджгота, що він „хоч не був чоловіком освітленим в вищій змислі“, то однак завдяки своїй успішній практичній діяльності в характері біржевого практика надавав ся незвичайно до таких студій. Той сам письменник справедливо підносить „прикроту точність“, з якою „його бистроумність вникає в найменші подробиці“. Однак не доставало йому далекозорости, широкого знання людської природи і людського життя, як також сильного соціального чуття, яке на

думку найбільших умів у сій науковій області становить незвичайно цінну підмогу. Для успішного розбираня такого предмета, як пр. гроші, де треба лиш елементарних поглядів без моральних чинників, надавав ся він зовсім добре, але на ширшім соціяльнім поли блудить. Він відзначав ся великою зручністю в виводженю висновків, хоч, як замічає д. Сіджуїк (Sidgwick), про його логічну точність сильно переюлено. Але на поли людських справ явища такі скомпліковані, на кождім кроці замічаєть ся таке взаїмне ограничене або навіть касоване прінципів, що швидкість і сьмілість у дедукції можуть тут бути дуже небезпечними, коли їм не достає точної і зрілої оцінки фактів. Диялектична зручість, се без сумніву цінна прикмета, але перше услівє успіху на поли соціяльних студий полягає на тім, аби річи вважати такими, як вони суть.

В економічних кругах існував довший час рід міта про Рікарда. Причина надмірного цінення його заслуг без сумніву лежить по часті в тім, що його система попірала фабрикантів та иньших капіталістів в їх зростаючій противенстві до старої аристократії земельних властителїв. Прихильність групи Бентама і т. зв. філософічних радикалів зискав він собі так спільними стремліннями, як також спорідненем з їх занадто одностороннім та неісторичним методом і з їх евдаймоністичними науками. Броуґом (Brougham) говорить про нього, що він неначе зійшов з неба, — що за дивний бог! Його дійсні заслуги коло розбору питань про банки та обігові средства настроїли публіку прихильно до всіх його поглядів. Однак, вивнявши ті спеціяльні предмети, не можна пере-

конати ся, чи він дійсно дав що значнішого світові, чи то в формі звязкого теоретичного викладу, чи цінних практичних вказівок, — а за те певна річ, що він в різних важких питаннях завів публичну опінію на блудні дороги. Тепер пізнали, що се невластивість, коли Де Кенсе (De Quincey) називає його великим відкривачем правди. Дж. Ст. Міль і інші говорять про його „висші погляди“ в порівнянню з Адамом Смітом, однак його твір як вклад в наше знанє про людську суспільність не може видержати найменшого порівняня з „Народним богатством“ Сміта.

Замітна річ, що Мальтус не похвалив приці Рікарда, хоч Мальтусова наука про населенє враз із принципами Рікарда була довгий час віроісповіданєм усіх „ортодоксальних“ економістів. Вішував він, що „головна часть будови не остоїть ся“. „Теория — говорить він — узглядняє розбираний предмет лиш по части, подібно до системи французьких економістів. Пірвавши за собою, як і та система, велике число дуже розумних людей, так само не буде вона в силі остоятись супроти свідощтва ясних фактів і супроти ваги таких теорій, що, хоч менше прості і менше імпонуючі, однак правдивійші, бо в більшій мірі обнимають причини, котрі в усіх економічних результатах мають дійсний вплив.“

Як ми бачили, опирала ся теория Сміта на непевній філософічній підставі, і се мало некорисний вплив на етичний характер його ідеалу; за те не багато мали ми закинути його методи, що становить розумне сполученє індукції з дедукцією (оскільки ходить о статистичний дослід економічних законів). Економічний

метод викривив ся головно під впливом Рікарда. Через те почала наука на злу дорогу; відвернулася вона від обсервації і взяла ся виводити закони явищ при помочи логічної гри з кількох поспішних узагальнень. Помилки, закинені в новіших часах членам „ортодоксальної“ школи, повстали завдяки примірови Рікарда. Ті помилки слідоючі: 1) хибно абстрактний характер уживаних ними понять, 2) надуживане переваги дедукції в їх методах і 3) занадто абсолютне формулюванє їх висновків.

Твори Рікарда разом з його біографією видав в однім томі Мак Коллок 1846 р. *)

Після Мальтуса і Рікарда, з котрих перший звернув публичну увагу на деякі сторони суспільного життя, а другий показав економічним студіям новий шлях, хоч і непевної вартости, виступив ряд письменників меншого значіння, що головно викладали і поясняли тих двох; наслідком того Німці, натякаючи на грецьку мітологію, назвали їх „епіконами“. Вони уклали науки Сміта та його безпосередних наступників в більше систематичну форму, додавали до них обмеження і застереження, щоб охоронити їх від критики, заосмотрювали їх точнішою термінологією, змінювали їх в підрядних подробицях, або вживали до розвязки практичних питань дня.

„Elements“ (1821 р., німецький переклад Л. фон Якобса 1824 р.) Джемса Мілля заслугу-

*) Біографічний нарис враз зі справозданєм із його праць про квестію гроший, — що тут очевидно не могло бути порушенням, — поміщено в 9. виданю „Encyclopædia Britannica“ під його іменем.

ють на особливу згадку, бо сей твір передає Рікардову систему з такою точністю, звязкістю викладу і зручністю в упорядкованю материялу, що можна його вважати твором штуки свого рода. Априорна політична економія зведена тут до свого найпростішого виразу.

Мак Кольлок (J. R. M'Culloch, 1779—1864) автор совісних статистичних і иньших компіляцій, критикував в „Edinburgh Review“ обовязуюче законодавство з точки погляду теорії Рікарда, займаючи фактично становище пізнійшої менчестерської школи. Він позбавлений усякої оригінальності і нїде не проявляє хоч якої-будь філософічної висоти чи ширини поглядів. Його зарозумілий догіматизм часто відпихає. В пізнійшій віці признавав, що занадто переняв ся був нововиринаючими поглядами і боронив їх з більшим жаром і упертістю, як на се заслуговали. Характеристично, що його імя, — хоч в своїм часі згадували його і прихильники і противники, як пр. Сісмонді, називаючи сьвітилом пануючої школи, — тепер поминаєть ся мовчки в творах членів тої школи. Винявши те, що обороною політики свободної торгівлі міг він бути в части позиточним, ясна річ, що для потреб нашої суспільної будучности не дав він нічого.

Сенїор (Nassau Willam Senior, 1790—1864), професор політичної економії на університеті в Оксфордї, опублікував крім ряду поодиноких викладів зіставленє нашої галузи науки, яке появило ся в-перве в формі статї в „Encyclopaedia Metropolitana“. Як письменник положив він чи-малі заслуги. Причинив ся багато до поясненя економічних принципів, а передовсім

старався о точність в термінології і строгу старанність в дедукції; особливо цінні його розвідки про кошти продукції і їх вплив на ціни, про земельну ренту, про різницю між платою а ціною праці, про відношене зиску з капіталу до плати (з особливим узагальненем теорії, яку про той предмет поставив Рікардо, а яку він поправив, приймаючи замість суми абсолютної релятивну), про поділ благородних металів між ріжні краї. Винайдений ним вираз „повдержність“, який має означати поступуване, що його надгородою являється процент, був позиточний, хоч не зовсім відповідний, бо мав лиш негативне значіне. Найменше вдоволяє нас Сен'юр на точці теорії плати. Пересічну стопу плати в краю (яка, що мусимо піднести, не єсть реальною величиною, хоч стопа в означенім занятю і місци єсть такою) представляє він дробом, що його чисельником єсть сума зарібного фонду (сума, якої не можна означити, і яка навіть урєвна, коли не розуміти під нею загальної суми виплаченої плати), а знаменником число робучого населєня. Звідси виводить він найважнійші і найдальші консеквенції, хоч рівнанє, на яким він їх опирає, становить що-найбільше аритметичний факт, який можна би примінити до кожного випадку ділення між одиницями, а який зовсім не містить в собі економічного чинника. Слово „зарібний фонд“ завдячує своє повстанє деяким висловам Адама Сміта*), яких ужив він лише для пояс-

*) І так в „Народнім богатстві“ (1. кн., 8. розд.) стрічамо такі фрази: „фонди, призначені на покритє плати“, „фонди, призначені для ужитку економічної діяльності“, „фонди, призначені на удєржанє служби“.

нення і проте зовсім не можна їх строго толкувати. Впрочім, як побачимо, науку ту опрокинули різні члени т. зв. „ортодоксального“ напрямку в політичній економії. Що-до метода, то Сенґор робить науку чисто дедуктивною, де нема місця для яких-будь інших „фактів“, як лиш для чотирьох основних тез, із котрих виводить він усю економічну правду. Висновків, до яких доходить, не вважає він гіпотетичними; його преміси і висновки сформуловані так, неначе-б відповідали явищам дійсного життя*).

Плідним письменником був полковник Торренс (Robert Torrens, 1780—1864). В частині займаєть ся він економічною теорією, але головню її приміненем у фінансовій і торговельній політиці. В його творах виложена майже вся програма, яку сер Роберт Піль перевів у законодавстві. Головно заступав він ту саму теорію заграничної торгівлі, яку опісля поставив Дж. Ст. Міль в одній із своїх студій про непорішені квестиї („Essays on unsettled questions“**). Був се один із перших і найгорячіших речників знесення законів про торгівлю збіжем, одначе не прихилив ся до загальної системи абсолютної свободи торгівлі. Він був радше тої думки, що треба накладати цля, аби зрівноважити подібні цля, заведені заграницею; що зменьшене ввозових тариф на продукти таких країв, що держать ся ворожої тарифи,

*) Див. останній із його „Чотирох вступних викладів політичної економії“ (Four introductory lectures on political economy 1852 p.).

**) Одначе Міль заявляє в передмові до тих студій, що його власні погляди про той предмет були списані, заким Торренс виступив публично зі своїми думками.

потягнуло би за собою вплив благородних металів і упадок цін, зисків з капіталу і зарібків. З його головних творів більш загальний характер мають такі: „The Economist refuted“ (Опрокинений економіст, т. в. фізіократ) 1808 р.; „Essay on the production of wealth“ (Студія про продукцію багатства) 1821 р.; „Essay on the external corntrade“ (Студія про заграничну торгівлю збіжжям, про яку з похвалою згадує Рікардо), 3. видання 1826 р.; „The budget, a series of letters on financial, commercial and colonial policy“ (Бюджет, серія листів про політику фінансову, торговельну і колоніальну) 1841—43 р.

Пані Мартіно (Harriet Martineau, 1802—1876) популяризувала теорії Мультуса і Рікарда в „Ілюстраціях до політичної економії“ („Illustrations of political economy“ 1832—34 р.; німецький переклад 1834 р.), оповіданнях, де знаходимо декуди знамениті описи, хоч вражіння оповідання часто псуєть тяжкі пояснення, вплетені місцями в форми діяльностей.

Інші письменники, яких імена не повинні хибувати в жадній історії політичної економії, такі: Беббедж (Charles Babbage), On the economy of machinery and manufactures 1832. (Машини і фабрики“; німецький переклад, Фріденберга 1833 р.), твір передовсім описовий, але по часті й теоретичний; Торнтон (William Thomas Thornton), Overpopulation and its remedy 1846 (Перелюдненість і средства против неї), A plea for peasant proprietors 1848. (Слово в обороні селянської власності), On labour 1869 (Праця; німецький переклад Г. Шрама 1870 р.), друге видання 1870 р.; Меріваль (Herman Merivale), Lectures on colonisation

and colonies (Відчити про колонізацію і колонії) 1841—42 р., нове видане 1861 р.; Банфілд (T. C. Banfield), The organisation of industry explaiind (Організація промислової діяльності) 1844 р., 2 видане 1848 р.; Джіббон Уекфілд (Edward Gibbon Wakefield), A view of the art of colonisation (Штука колонізації) 1849 р.; Чальмерс (Thomas Chalmers), звісний на иньших наукових полях, автор творів: „The christian and civic economy of large towns“ (Християнська і горожанська економія великих міст) 1821—1836 р. і „On political economy in connection with the moral state and moral prospects of society“ (Про відношенє політичної економії до морального стану і будущини суспільности) 1832 р. Він був енергічним противником якої-будь системи законної опіки над бідними і виводив з теорій Мальтуса найскрайнійші консеквенції, хоч справедливо підносив основне значінє моральности, пильности і ощадности як условин народнього добробуту.

В економічнім руху того часу брала участь також Ірляндія*). Гветлі (Whately), другий професор (після Сеніора) на Дрюмондівській ка-

*) Кромп (Samuel Crumpe), доктор медицини, опублікував у Дубліні 1793 р. „Студию про найліпші средства, як дати народови роботу“ („Essay on the best means of providing employment for the people“), що дістала першу нагороду, яку назначила „Royal Irish Academy“ за найлучший твір на ту тему. Бєть се цїний твір, що містить добрий виклад деяких провідних ідей Адама Сміта. Для історії економії Ірляндії має також значінє твір Готчінзена (John Hely Hutchinson) „Commercial restraints of Ireland“ (Ограниченія ірляндської торгівлі) 1779 р.

тедрі політичної економії в Оксфордї, звісний зі своїх професорських „Вступних викладів“ („Introductory lectures“ 1831 р.), переселивши ся наслідком іменованя архієпископом у Дублінї до Ірляндії, заснував 1832 р. таку саму катедру в „Trinity College“ у Дублінї. Першим професором на тій катедрі був Моунтіфорт Дьонг-фільд, пізнійший судія при трибуналі для справ земельної посїлости в Ірляндії (ум. 1884 р.). Він опублікував виклади про політичну економію в загалї (1834 р.), про закони про бідних (1834 р.) і про торгівлю та абсентеїзм („Commerce and Absenteeism“ 1835 р.), що визначають ся незалежною думкою і бистроумною обсервацією. Він умів бути свобідним від многих пересад своїх ровесників. В 1835 р. висловив ся, що „в політичній економії не повинні ми за далеко відходити від дійсности“, і висупив проти звичайного погляду, що „люди в своїх поступках руководять ся розумними оглядами на власні інтереси“. Льюзон (James A. Lawson), пізнійший судія (умер 1887 р.), опублікував також кілька викладів (1844 р.), читаних на тій самій катедрі, які ще й тепер варта прочитати. Особливо цінні його виводи про квестію населеня. Також твердив він в супереч Сенїорови, що наука „жадає фактів“, а свїт і людий мусить брати такими, як вони суть дійсно.

Найбільш консеквентним і глибоким зі старших критиків Рікардової системи був Джонс (Richard Jones, 1790 — 1955), професор у Гайлейбері. Його наступники не оцінили його по справедливости. І так Дж. Ст. Міль користує ся його твором, а для його заслуг не має авї слова признаня. Навіть Рошер гово-

рить, що він не зовсім розумів Рікарда, не даючи на се твердження ніяких доказів, а промовчуючи рівночасно факт, що в творах Джонса ясно виложено не одно з того, що проголосила німецька історична школа. Говорено про нього, що він опрокинув Андерсенову теорію ренти, однак се незгідне з правдою. Називаючи в однім місці Мальтуса творцем сеї теорії, говорить він, „що сей економіст виказав достаточо, що коли землю управляють капіталісти, котрі живуть із зиску зі свого капіталу і можуть його льокувати після впадоби, то пересічну ціну сирих плодів означають кошти управи найгіршої землі, а різниця в прикметах ліпших родів землі становить міру для ренти“. Дійсно заперечував він лиш примінене теорії на всі випадки, в яких платиться ренту. В своїй „Розвідці про поділ богатства і про жерела податків“ („Essay on the distribution of wealth and on the sources of taxation“ 1831 р.) звернув він увагу на те, що крім „арендарських рент“, які при даних умовах піддаються висше згаданим законам, існують іще „хлопські ренти“, які плачено всюди протягом найдовшого історичного періода і які на найбільшій частині земної кулі платяться ще й тепер. Хлопські ренти ділить він на чотири головні частини: на ренти невольників, половинників (*métayer*), індійських хлопів (*ryot*) і халупників, — поділ, який опісля прийняв Дж. Ст. Міль. Дальше виказує він, що висота тих рент нормується радше звичаєм, ніж конкуренцією. Переходячи до теоретичної будови, яку построїв Рікардо на підвалинах науки про ренту, вважає Джонс найбільше з його висновків невірними, а особливо слідуючі: що

зростови арендарських рент товаришить упадок продуктивних сил хліборобства, за чим ідуть страти і нужда; що інтереси земельного власителя з природи річи противні інтересам держави і всіх иньших суспільних клас; що зменшене зиску з капіталу залежне виключно від доходу, який дає капітал, вложений навпо-слід в землю, і що плата може бути підви-шена лише коштом зисків з капіталу.

Метод Джонса індуктивний; його висновки основані на совісній обсервації сучасних фактів, підпертій історичними студиями. „Коли хочемо — говорить він — пізнати господарку і у-рядження, що при їх помочи різні нації землі продукують і ділять свої доходи, то я знаю лиш одну дорогу до нашої ціли: дивити ся і за-мічати. Мусимо мати точний перегляд фактів щоб дійти до дійсно всесторонних принципів. Коли-ж уживати иньшого метода, полювати на загальні принципи і вдовольати ся обмеженою обсервациєю, то в двоякий спосіб попадемо на блудну дорогу. По-перше покажуть ся ча-сто, що принципи, які ми назвали „загальними“, не суть загальними, і ми зачнемо з того, що кла-сти-мемо тези загального значіння, котрі, — що мусіти-мем признати з кожним дальшим кро-ком, — часто показують ся хибними. По-друге буде нам недовостати великого числа ві-домостей, з якими мусять стрітати ся ті, що доходять до своїх принципів дорогою точного студіюваня фактів.“ Сьвіт, який він хотів пі-знати, се не уривний, населений абстрактними „економічними людьми“, а дійсний сьвіт з ріж-ними формами, в яких загалом обертаєть ся в різних часах власність і управа землі, услі-ва продукції і поділ. Його пізнане таких рі-

жних систем у єуспільнім житю, займаючих різні степені в цивілізаційнім поході, довело його до проєкту „політичної економії націй“. Був се протест против утертого звичаю, виїмковий стан фактів, існуючих в однім малім куті нашої планети і до того лише в части здійснених, уважати міродатною основною формою людської суспільности, а не брати під розвагу впливів, які на економічні явища серед даної суспільности мала її давнійша історія і питомий розвиток.

Дехто старав ся доказати, що науці не треба ширшого простору, бо в соціальнім сьвітї замiтне скрізь стремління — прийняти ту теперішню виїмкову форму за нормальний і окончний устрій. Та хоч би те стремління було дійсно замiтне (що лиш по части правда, бо існуючий лад не можна вважати зовсім окончним), то все таки не можна припустити, що факти, які замiчаємо в нашій цивілізації, і факти, які видимо в менше розвинених суспільностях, так до себе зближені, аби можна їх представити тими самими формулами. Як влучно замiтив Гвевель при нагоді видання Джонсової спадщини в 1859 р., „всі рiчи фізичного сьвіта проявляють виправдї наклін до прийнятя форми, означеної силою тяжкості. Горби стремлять замінити ся на рівнину, водопади — вимити своє корито і зникнути, ріки — потворити по долинах озера, ледівці — сплисти на доли в видї катаракт“. Але чи маємо сї факти брати за довершені лише для того, що суть сили, які остаточно можуть їх довершити? Всі людські питання, се в високій мірі питання часу, і економічні явища, які в дійсности належать до ріжних стадій людського

поступу, треба розсліджувати після їх кождо-часних прикмет, коли не хочемо наразити ся на серйозні помилки так в нашій теоретичній роботі, як також у розв'язці насуваних ними практичних задач.

Особливша прикмета Джонса полягає в тім, що він свободний від пересади і односторонності. І так хоч занадто мабуть високо цїнить Мальтуса, опрокидає його тезу, буцїм то зі збільшенем средств до життя мусить іти збільшене населення. Навпаки, він твердить, — і се без сумніву правда, — що ві всіх державах, котрі мають добру адміністрацію і стремлять до розвитку, зі зростом населення средства до життя збільшають ся, а не зменьшають ся.

Много з його спадщини (на жаль більша часть, се самі уривки) споріднене з працями Кляйфа Леслі, що належать до пізнїйшого часу. Сей послїдний має ту висшість, що був обзнайомлений з суспільною наукою Конта, завдяки чому мав він і метод, опергий на міцнїйших підвалинах, і ширший перегляд загального суспільного руху. То-ж коли Джонс знайшов лиш мало прихильників серед загального признання, яким тодішний економічний свїт надїлив Рїкардові теорії, Леслі писав в часї, коли вже настало розчарованє, і в Англії замітні перші початки напряду против апріорної політичної економії.

Конт говорить принагідно про „хвилеве замилуванє“ до політичної економії, загально замітне в західній Європі. Сей зворот замітний в Англії особливо між третим і п'ятим десятилітєм XIX. столїтя. „До 1818 р. — писав один письменник у „Westminster Review“ — отся

галузь науки поза невеликим кругом філософів ледви була знана або пояснена, а законодавство, далеке від того, аби годити ся з її принципами, що-раз більше відступало радше від них.“ Міль описує, яка зміна настала протягом кількох років. „Політична економія — говорить він — зискала великий вплив на публичні справи завдяки петиції льондонських купців в справі свободної торгівлі, яку в 1810 р. уложив Тук (Тооке) а вінс Олександр Барінг*), як також завдяки щирим заходам Рікарда в кількох літах його парламентарного життя. Його статі, викликані монетарною квестією, які потягнули знов за собою статі мого батька й Мак Колльока (його статі, опубліковані в тих часах в „Edinburgh Review“, мали величезне значінє), звернули на се поле величезну увагу і позискали бодай в части прихильників навіть у міністерським кабінеті. Госкіссон, підпертий Каннінгом, узяв ся до поступенного нищення охоронної системи, довершеного в головній часті одним із його товаришів в 1846 р., хоч послідні сліди сеї системи стер аж Гледстон 1860 р.“ В міру того, як політична економія звертала і приковувала до себе увагу діяльних умів, усі признавали недовершеність її стану. Часто давали ся чути жалоби на різниці поглядів між її представителями, не всі були певні, що ті спори квидко зникнуть. Полковник Торренс проро-

*) Пізнійший лорд Ешбортон. Про ту петицію порівняй: „literature of political economy“ (стор. 27) Мак Колльока або „Lectures on the transmissions of the precious metals etc“. (2 виданє, стор. 78) Селіора.

кував, що за 20 літ „певне не буде сумнівів про основніші принципи сеї науки“. „Добробут, — пише Сіджуік — що запанував на знесенню законів про торгівлю збіжем, дав людям практики як найбільше наглядний і переконуючий доказ про глибину абстракційного думання, при помочи котрого пізнано користь свободної торгівлі.“ А коли 1848 р. „майстер в викладі думок“ опублікував „вмілий перегляд найважливіших результатів полеміки, веденої попередніми генераціями“ з відповідними „поясненнями і обмеженнями“ пануючих поглядів, — через кілька літ усі були переконані, що політична економія „пережила вже стан полеміки“, по крайній мірі що-до своїх провідних теорій, і що нарешті покладено тривку будову на міцних підставах.

Тим майстром був Джон Стюарт Міль (John Stuart Mill, 1806—1873). На полі англійської політичної економії проявив він без сумніву більший вплив, як хто будь иньший з письменників після Рікарда. Його систематичний виклад був або безпосереднім або посереднім (через оперті на нім підручники, особливо через підручник Фоусета) жерелом, із якого найбільше з сучасних Англійців черпало свої відомости про ту галузь науки. Однак, як побачимо, завдяки иньшим, глибшим причинам став він незвичайно цікавою і значною фігурою так на с'їм, як і на иньших полях науки.

В 1844 р. опублікував він пять „Розвідок про деякі непорішені питання політичної економії“ („Essays on some unsettled questions of political economy“), написаних іще 1829 і 1830 рр. але крім пятої ще недрукованих. Ті роз-

відки містять у собі все, що можна вважати його догматичним вкладом у науку. Перша обговорює закони інтернаціональної товарової виміни. Він виводить, що коли два краї торгують з собою двома товарами, ціни (які після Рікарда не означають ся коштами продукції) товарів, вимінених по обох сторонах, наслідком гри взаємного попиту укладають ся так, що кількість товару спровадженого з сусіднього краю, потрібна даному краю, зовсім вистарчає на взаємне покриття. Єсть се закон, зв'язний з деякими дальшими висновками в його систематичнім викладі під іменем „вирівнювання інтернаціонального попиту“. Опісля поясняє він поділ зисків. Найважніший практичний (хоч зовсім не безперечний) висновок, до якого він доходить у своїй розвідці, такий, що повне або часткове знесення таких тариф на чужоземні товари, які заведені в цілях не охоронних, а фінансових, повинно бути залежне від того, чи нація, від котрої спроваджуєть ся товари, схоче супротив Англії перестерігати до певної міри свободну торгівлю. В другій розвідці про „вплив консумції на продукцію“ найважніші його висновки такі: По-перше абсентеїзм, се місцеве лихо, а не національне. По-друге хоч постійний надмір продукції неможливий, то може на якийсь час запанувати такий стан, що не лише якого-будь одного предмета, але всіх товарів загалом буде за багато, однак причина сего не надпродукція, але брак довіря до торговельного руху. Третя розвідка відносить ся до уживання слів „продуктивний“ і „непродуктивний“ в приміненню до праці, консумції і вкладу коштів. Четверта розвідка обговорює зиск з капіталу і процент

і проголошує, отже й оправдує тезу Рікарда, що „зиск з капіталу залежить від плати, отже росте, коли плата обнижуєсь, а обнижуєсь, коли плата росте“. Рікардо хотів тим сказати, що зиск з капіталу залежить від коштів удержання робітника. Проте улущшена в продукції предметів, споживаних звичайно робітниками, можуть підвисшити зиск з капіталу, не зменьшаючи робітничої плати. Послідна розвідка займаєть ся означенем понять і методом політичної економії, чим опісля займав ся автор в більш дозрілий спосіб у „Системі льоїки“.

В 1848 р. опублікував Міль свої „Основи політичної економії з деякими приміненнями до соціальної філософії“ („Principles of political econonomy, with some of their applications to social philosophy“; німецький переклад А. Зетбера 1852 р.). Хоч сей заголовок, як побачимо, визиває критику, то про те можна було по нїм сподівати ся, що у автора меньше вузке і формальне понятє про науку, чим у його попередників. Він дійсно хотів здьигнути твір, який у щоденнім ужитку мав заступити „Народне богатство“, що по його думці було „в многих частях застаріле, а ві всіх недосконале“.

Адам Сміт звязав нерозривно основи обговорюваного предмета з їх практичним приміненем, а поясняючи те приміненє, узглядняв усе иньші обставини, часто о много дальше йдучі, чим на се позволяє чиста політична економія. В тім самім дусї Міль, думаючи злучати в одно всі результати, осягнені на полі науки наступниками Сміта, хотів представити чисто-економічні явища з узглядненем найпоступовійших поглядів свого часу на за-

гальну філософію суспільности, як се вчинив Сміт з огляду на філософію XVIII. столітя*).

Одначе свого наміру він рішучо не виконав. Його книжці далеко до того, аби бути „новочасним Смітом“. Се незвичайно ясний і викінчений що-до форми виклад Рікардових економічних теорій, в котрий включені очевидно й теорії Мальтуса, та не вважаючи на нові додатки меншої ваги не єсть він що-до наукової вартости нічим иньшим, як лиш таким викладом. Кляйф Леслі, говорячи, що Міль так обмежив і уліпшив науки Рікарда, що той ледви чи міг би їх пізнати, заганяєть ся рішучо за далеко; на всякий случай Сенїор зробив у тім напрямі більше. Міль звичайно стараєть ся боронити свого майстра там, де його иньші зганили, і прикрити його хитку термінологію. Що він високо цїнить заслуги Рікарда для економічної теорії, се показало ся вже в його „Розвідках“, де він, допускаючи ся навіть несправедливости супротив Сміта, говорить про нього: „Маючи сотворити галузь науки, він не міг займатися нічим иньшим, як лиш провідними ідеями“ — і додав, що „хто вникне основно в його відкриття“, тому не буде зовсім трудно зрозуміти „найменші подробиці науки“. Вже Джеймс Міль був властиво коментатором Рікарда, а син, котрий що-до

*) В однім, впрочім добре зробленім витягу з твору Мілля, що його видав 1886 р. в Злучених Державах Льюїсін (J. Laurence Laughlin) як підручник для висших шкіл, дивним дивом пропущено все, „що властиво належить під рубрику соціології“, отже відкинено власне понятє Мілля і його книжку зрівнано з творами щоденного крою.

стилю стоїть від нього о много вище, держить ся, о скільки ходить о його економічну теорію, на тім самім становищі. За те в загальних філософічних понятях і поглядах на суспільні задачі і ідеали займають старший і молодший Міль зовсім різні становища на шляху поступу. Так пр. Міль син під покривкою сотворення теорії державного правління не був би міг у старшій віці написати таких неглибоких софізмів, які читаємо в творах Міля батька, а до яких здемаскованя виставав простий ум хоч би такого Меколея. Міль-син був також благородного ума, що з огляду на висші соціальні квестії ставило його, о много вище над грубий опортунізм прихильників Бентама.

Свобідніші і більш філософічні думки, які проявив Міль у трактуванню соціальних квестій, завдячує він безперечно в високій мірі впливови Конта, супротив котрого — як справедливо замічає Бен (Bain) — має він більші зобовязання, ніж сам хотів се признати. Часами приходить нам на думку, що коли-б той вплив був сильніший, то Міль може був би в стані довершити все ще не переведену реформу на поли політичної економії, освободжаючи науку від апіорної системи і оснующи правдиву теорію економічного життя, оперту на як найширшій обсервації. Та мабуть іще не був надійшов час для такого твору; можливо, що й Міль задля своїх вроджених недотач не був здібний до такої задачі, бо — як замічає Рошер — „історичною головою він не був“. Будь як будь, впливи його попереднього образования, в котрім позитивні елементи сильно перемішані з метафізичними, вистарчали, щоб не допустити його

до зовсім нормальної рівноваги ума. Ніколи не вдалось йому позбутися хибного напрямку, в який попав завдяки науці батька і впливови Бенгамівської групи, серед котрої виріс. Наслідком сего його світогляд — як влучно замічає Рошер — був „за-мало з одного відливу“. Сумішка вузких догм з його молодечих літ зі свободнішими думками з пізнішого періода надавала всій його філософії хиткий, неозначений характер. Замітна річ, що він в кождім напрямі „недокінчений“. Він боронить нових думок і стелить їм дорогу в різні напрями, але майже ніде не кладе нових основ і остає що-до власного становища не лише невикінченим, але також без внутрішньої суцільності*). Та як-раз се двозначне становище чинить його на нашу думку незвичайно інтересним, бо власне тому надавав ся він особливо до промощування й улекшування переходів.

„Головною заслугою свого твору“ вважав він сам ярку різницю між теорією продукції а теорією поділу. Закони першої оперті після нього на незмінних природних фактах, а процес поділу змінюється від часу до часу зі зміною долі суспільности. Тут нехай буде нам вільно замітити, що такої різниці не можна проводити занадто абсолютно, бо організація продукції змінюється з суспільним ростом, а характер поділу серед даної суспільности відбивається

*) Джон Морлі (Mr. John Morley, Mill on religion, друк. в „Critical Miscellanies“, друга серія 1877 р.) зраджує щось в роді наглого заклопотання, знаходивши в суадщині Мілля погляди, яких ніяк не можна погодити з філософічними науками, котрих він енергійно боронив усе своє життя.

знов на продукції, як се давно доказав Льюдердель. Та в тім відріжнюваню лежить багато правди, і се заставляє нас звернути всю увагу на питанє, яким чином можна удосконалити теперішній спосіб поділу багатства. Студіоване сеї квестиї зближало Міля в пізнійших літах що-раз більше до соціялізму, і хоч його книжка з останніх років його життя мимо деяких змін виводила Рікардові теорії з принципа просвіченого егоїзму, то він усе таки віщував устрій, в котрім суспільна праця повинна опирати ся на почутю солідарности.

Постепенна зміна його поглядів на економічний устрій суспільности виступав в його „Автобіографії“. В молодших літах, — як нам доносить, — „можливість основної поправки суспільних уряджень бачив він не о много більше, як стара школа (прошу звернути увагу на ту назву) політичної економії. Приватна власність в теперішнім значіню і спадкове право вважались оконечною метою (*dernier mot*) законодавства“. Ідея діяльности в напрямі радикального усунення несправедливости, „яка полягає в тім, що дехто уродив ся для багатства, а велика більшість для бідности“, видавалась йому в тім часі утопією. Одначе теперішні його погляди „принесуть йому рішучо загальну назву соціяліста“. Тепер прийшов він до пересвідчення, що вся сучасна будова економічного життя лише перехідна і хвилева і що прийде час, коли „поділ плодів праці, замість, як тепер, залежати в такій високій мірі від случайности уродження, буде відбувати ся дорогою умови після признаго принципа справедливости“. „Соціяльна задача будущини“ полягає після нього в тім, аби „найвисшу індивідуальну свободу

дїлання", яку в соціялістичних плянах часто нарушує ся, „сполучити зі спільним правом власности до сирих материялів земної кулі і з рівномірною участю ві всіх добродїйствах спільної праці“. Огся думка, говорить він, в першім виданю „Основ“ ледви зазначена; трохи яснїйше і ширше проведена вона в другім виданю, а в третім — коли французська революція 1848 р. вчинила публїку більш доступною для нових ідей, — розвинена вона в спосіб, який виключає всякі сумніви.

Сподїваючись нового економічного ладу, він усе таки думає, що той лад іще в дуже далекій будучині, і що тимчасом не можна обійти са без впливу приватних інтересів*). На духовім полі займає він подібне дожидаюче становище. Приймаючи, що віра в Бога остаточно зникне, а заступить її чиста людська релїгія, думає одначе, що існуюча релїгія ще довго потрібна як средство до поправи і повдержування. Таким чином вальть він існуючі підвалини, не даючи нічого на їх місце, і твердить, що треба на неозначений час ховати те, що він так радикально розбив. Що більше, засїваючи сімя реформи, яка довела-б до соціялістичної організації суспільности, сприяє він існуючим або будучим урядженням, які підхнуть економічний сьвіт на зовсім инші шляхи. Система хлопської земельної власности по своїй сути зовсім індивідуалїстична, а однак в першій часті своєї книжки не щадить він їй похвал, які вривають ся аж

*) Див. також його „Chapters on socialism“ („Розвідка про соціялізм“) у „Fortnightly Review“ з 1879 р.

тоді, коли він доходить до розділу про будучність робучих клас. Таксамо стоїть річ з системою спілкової продукції, котру він в пізнійших виданнях своєї книжки так тепло поручав, наслідком чого дехто з його прихильників проголошував її єдино потрібною річю. А однак та система з природи річи зміцнила би лиш принцип особистої власности, бо ж вона що-найбільше хоче конкуренцію одиниці заступити конкуренцію спілок, а не виключити конкуренцію.

Подвигнене робучих клас вказав він занадто виключно з Мальтусовою етикою, на яку клав надмірну вагу, хоч — як замічає Бен — зовсім не легка річ прослідити так його як і його батька погляди на сю справу. Не маємо найменшої причини припускати, що він коли-небудь змінив свій погляд про конечність обмеження числа населення, а однак сей елемент чужий соціалістичним ідеям, до котрих він хилив ся що-раз більше. По крайній мірі тяжко собі представити, яка дорога відповідна до переведення сего, що Мальтус називав моральною повдержністю, винявши одвічальність одиниці за удержане своєї сім'ї. На всякий сдучай ся трудність, се злочасний провал, в котрім на думку Мальтуса розбив ся ідеал Годвіна.

Не можна надивувати ся готовости Міля до приймаю нових думок і його ентузіязмови для всякого поступу. Однак з сими ніжними рисами його ума звязана мабуть певна недостача практичного чуття, — нездібність пізнавати конечні умовини людського життя і числити ся з ними, а також „бажане ліпшого хліба, чим його можна спекти з пшениці“. Його

погляди про „закріпощене“ здібностей і прав жінки в дивний спосіб пересолені чи радше перевернені. Він заохочує робітників бунтувати ся против факту, що вони як класа засуджені на все коротати свій вік в наємній роботі, однак не дає переконуючих доказів на те, що такий стан можна змінити, або що така доля хоч унормована законом і звичаєм, противить ся їм щастю. Дальше підносить він „незалежність робучої класи“ — що після нього сама собі допоможе (*fara da se*) — в спосіб, здатний затемнити, коли вже не перевертати правду, що іменно вищий стан і більше багатство випосажені від природи соціальною могутністю і вкладають обов'язок, уживати її на добро суспільности а особливо її менше щасливих членів. Також прикладає він нечувану вагу до механічних і ілюзоричних в дійсности средств, як пр. до ограничення свободи завіщання а також побираня „незаслуженого зросту ренти“.

Таксамо змінив він свої погляди на економічний метод, однак остаточно стояв в сій справі на непевнім ґрунті. В пятій „Розвідці“ твердив, що метод *a posteriori* „як средство до осягнення значної суми цінних правд“ показує ся в тих науках зовсім безплідним. Пишучи свою „Льогіку“, довідав ся від Конта, що метод *a posteriori* в формі, яку він назвав „відвернено дедукцією“, се одинокий спосіб до осягнення правди на поли загальної соціології, і се признане за одним махом відбирає „Розвідці“ всяку стійність. Не хотючи однак зректи ся метода *a priori*, якого держав ся в молодечих літах, пробує розрізняти два способи економічного дослїду, в котрих один може по-

служувати ся сим (а priori) методом, а другий ні. Про політичну економію говорить він як про поле, „відділене від цілості суспільної науки“, а заголовок його систематичного твору вводить нас в сумнів, чи політична економія загалом становить частъ „суспільної філософії“, чи може радше лиш її приготовляючу і помічну студию. Таким чином і логічно і догматично хитаєть ся він між двома поглядами. Однак мимо всіх своїх сумнівів і навіть заперечень остав ся він що-до метода прихильником старої школи і ніколи не прилучив ся до нової або „історичної“ школи, до якої належить будучність.

Квестією економічного метода займав ся також найздібнійший з його учеників Кернс, (John Elliot Cairnes, 1824—1875), що присвятив тому предметови твір „Logical method of political economy“ (1857 р., 2 видане 1875 р.). Проф. Уокер замітив про метод, якого боронив Кернс, що він різнить ся від метода Міля, а навіть подібний до метода німецької історичної школи, коли не ідентичний з ним. Одначе се рішучо помилка. Хоч Кернс у своїх поглядах очевидно хитаєть ся і робить деякі більш формальні чим річеві уступки, то все таки обстоює за дедуктивним методом в його найскрайнішій строгости. Він заявляє без викрутів, що на поли політичної економії для індукції нема місця: „Економіст зачинає зразу від знання оконечних причин“ і таким чином стоїть „зраз на початку своєї праці на таким становищі, до якого доходить природознавець аж по віках трудних дослідів“. В дійсности не вийшов він поза становище Сенґора, котрий усю економічну правду хотів вивести з чоти-

рох елементарних тез. Коли Міль у своїй „Льогіці“ potwierdжене через факти вважає істотною частиною процесу демонстрування економічних законів, на думку Кернса ті закони, „не говорячи нічого про характер і черговане явищ“ (що-ж иньшого може говорити науковий закон?!), „не можуть бути статистичними або документальними доказами ані potwierdжені ані заперечені“. Теза, що нічого не говорить про явища, не може бути справджена порівнянням з ними. Мимо безперечного таланту, який проявляє його книжка, становить вона в неоднім крок назад на поли методології і для будучности може мати лиш історичну вартість.

Праці Міля й Кернса про науковий метод, оцінювані з такої точки, хоч і не без внутрішніх недомог, мали чи-мале негатиwне значінє. Вони рушили стару політичну економію з її становища і зменьшили її надмірні претенсії через подвійну модифікацію загально прийнятих поглядів. Коли Рікардо ніколи не сумніwав ся, що ві всіх своїх висновках має до діла з дійсними людськими істотами, вони доказали, що науку треба вважати часто гіпотетичною, а її дедукції оперті на уривках або що-найменьше односторонних премісах, з котрих найважнійша приймає істнуванє т. зв. „економічного чоловіка“, т. є. істоти, якою руководять лиш два почуваня: стремління до богатства і жах перед усяким напруженєм. Отже в практиці можна спустити ся на дані висновки лиш о стілько, о скілько преміси, оперті на тім погляді, відповідають фактам. Даром протестував Сенїор против такого понятя науки, що на його думку квестіонувало її соціальне значінє. За те Торренс, що дав-

нйше поборював Рікардові теорії, привитав з радістю політичну економію Міля, бо вона, опрокидуюча з одної сторони висше згадані теорії, давала з другої сторони сиромогу признати їх на ново. По-друге стрічаємо ся часто з думкою, що економічна наука сполучена з економічною „штукою“: наука установляє правди, які відносять ся до законів економічних явищ, а „штука“ творить приписи про влучний спосіб економічної діяльності. І многі думали, що коли маємо науку, то маємо і „штуку“, отже не треба нічого більше робити, як лиш замінити теоретичні тези на приписи, а ціль осягнена. Та Міль і Кернс вияснили, що на таке понятє годї пристати, — що так в економічнім сьвітї, як і на иньших полях життя діяльністю не можуть руководити односторонні згляди, — що економічна теорія може вправдї подавати думки, які треба мати на увазї, але не може саме нормувати практичної діяльності; до сего треба ширшого перегляду людських справ. Отсю точку роз'яснимо найлучше, взявши до помочи класифікацію, чи радше єрархічний порядок наук Конта. Починаючи з найменше скомплїкованої науки, з математики, доходимо поступенно до астрономії, фізики, хемії, звідси до біології, а від неї до соціології. Підчас сего переходу стрічаємо ся зі всіми великими законами, що нормують явища неживучого сьвіта, живучих істот і суспільности. Одначе остаєть ся ще дальший степень до осягнення, степень моральности, і на сій точці теорія і практика проявляють наклін до з'єдинення, бо тут кожний чинник поступування треба цінити по його відношеню до загального добра. В оконечній син-

тезі треба використати всі попередні аналізи, аби при їх помочи означити, в який спосіб усяку дійсну прикмету річній або людий можна зробити позитивною для добра людськості.

Найважнішою публікацією Кернса на поли політичної економії був його послідний твір: „Some leading principles of political economy newly expounded“ („Нові поясненя деяких провідних думок політичної економії“ 1874 р.). В сій книжці, яка не має на ціли повного викладу даної галузи науки, критикує він і спростовує деякі важніші погляди давніших письменників, розводить ся про ограничення, з якими треба їх приймати, і звернені против них виїмки, які можуть повестати при особливих обставинах. Твір сей свідчить про значні здібности, але також дає доказ „недостачі умової симпатії Кернса“, — як справедливо названо слабість його умового устрою, — наслідком котрої він часто не може пізнати більше ніж одної сторони правди.

З трьох розділів книжки один говорить про вартість, другий про працю і капітал, а третій про інтернаціональну торгівлю. В першім поясняє він найперше значінє слова „вартість“, полемізуючи против погляду Джівонса, буцім-то вимінна вартість предмету залежить лише від його корисности, не розуміючи мабуть як слід, як се вже вчинив Сей, що се не незалежні, але тісно між собою звязані і залежні від себе явища, які при вимінній системі мають однакове значінє, але при системі грошовій треба їх відріжнати від себе. Подача і попит з огляду на поодинокі товари повинні значити стілько, що подача і попит по даній

ціні, і через те знайомимо ся з поняттями ринкової і нормальної ціни (як Кернс за Шербіліє означає те, що Сміт не так щасливо назвав природною ціною). Нормальна ціна веде знов до оцінки коштів продукції, і тут, в супереч Мільови та иньшим, перечить він, буцім-то зиск з капіталу і робітнича сплата, се складові часті коштів продукції т. є. твердить, — що вже Сен'юр висказав перед ним, не переводячи лиш консеквентно термінології, — що кошти продукції, се потрібна для продукції сума праці і повдержности, а плата і зиск з капіталу, се нагорода за принесену жертву, а не складові часті коштів продукції. Але тут можна справедливо запитати, як можна суму праці додавати до суми повдержности. Чи плата і зиск з капіталу не суть „мірою коштів“? Дальше, годячись на понятє „жертви“, виказує він порожнечу твердження, буцім-то „розширеню британської торгівлі стоїть головно на перешкодї дорожнеча праці“, причім „британська торгівля“ значить стілько, що зиски капіталістів. В сїм місці знайомимо ся з теорією, яка тут перший раз обговорюєть ся ширше. Її признаки знаходимо вже у Міля і в дійсности вона була розширенням його науки про інтернаціональні вартости. В заграничній торгівлі кошти продукції (в розуміню Кернса) не означають вартостий, бо се можливе лише при режимі успішної конкуренції, а про таку між ріжними краями не може бути мови. Але питає Кернс — в яких розмірах можлива вона в домашнім промислі? О скілько ходить о капітал, то всі услівя в сій справі сповнені (мимоходом замітимо, що ся преміса не видержить критики, коли взяти на

увагу фактичну неподвижність найбільшої частини стало ульокowanego капіталу як відмінного від капіталу, який усе єсть до розпорядимости), однак що-до праці, то жадана конкуренція повстає лише серед певних соціальних, чи краще економічних верств. Економічний світ можна поділити на кілька груп, одна вище другої, котрі, як учить досвід, не конкурують з собою, бо надвишка праці в одній мало коли єсть в стані шукати собі місця в групі вишій*). Таким чином ні для краєвої виміни, ні для інтернаціональної не можнакласти закона, що кошти продукції означають ціну; для інтернаціональної виміни він зовсім неможливий, а для краєвої не має також значіння, бо-ж вона зложена з груп, що не конкурують із собою. Закон, важний в сій посліднім випадку, рівний тому, який існує для інтернаціональних вартостей, а можна його назвати зрівноваженням обопільного попиту. Для продуктів тих груп усталить ся така ціна, щоби часть продуктів кожної поодинокі групи, ужита на закупню продуктів усіх иньших груп, давала спромогу сповнювати зобовязання даної групи супротив усіх иньших. Взаїмний попит груп означає „пересічну релятивну висоту“ цін серед

*) Стопу висків з капіталу і плат серед даної нації (се слово треба розуміти чисто економічно) люблять економісти порівнювати з зеркалом води, котре безнастанно бурять переминаючі припливи, а воно безнастанно старається вигладжувати ся. Ми порівнали-б ті стопи серед різних націй з посудами, що не злучені з собою і все виказують різні, хоч і змінні стани води. Послідне порівняне можна примінити також до стіп (по крайній мірі до стіп плати) серед різних економічних „груп“ чи верств тої самої суспільности.

кожної групи, а кошти продукції регулюють розклад цін на поодинокі продукти кожної групи. Ся теза не має мабуть великої практичної вартости, а цілий дослід має лиш на ціли ослабити значінє коштів продукції як регулятора нормальної ціни, а тим самим доказати, що й ще одна з загально признаних теорій в сій науці подана в занадто мертвій і абсолютній формі. Що-до ринкової ціни Кернс показує, що формула, в якій Міль дефініює ринкову ціну як ціну, що рівноважить подачу і попит, ідентична з його тезою, а іменно, що ринкова ціна се ціна, котра супротив довозу сьвіжої подачі з жерел продукції удержує як найкориснійшу рівновагу між існуючою подачею й існуючим попитом.

Друга часть його книжки замітна передовсім обороною теорії т. зв. зарібного фонда, на котру ми звернули увагу, говорячи про Сеніора. Міль залишив ту теорію, бо Торнтен переконав його, що вона опираєть ся на помилці. Одначе Кернс не пішов за своїм провідником, котрий на його думку не повинен був дати ся переконати*). Давши Льонджови відправу, впрочім рішучо хибну, за його критику вислову „пересічна стопа плати“, переходить він до оборони згаданої теорії, виводячи, що сума маєтку нації (принявши, що характер національного промислу і уживані продукційні ме-

*) Ї передмові до другого видання своєї „Теорії політичної економії“ („Theory of political economy“) Джівонс дивним дивом говорить, що найбільша часть англійських економістів занехла теорію зарібного фонду наслідком нападів Кернса“. А в дійсности Кернс був прихильником тої теорії.

тоди однакові), призначена коли-будь на виплату зарібку, стоїть в означенім відношеню до суми всего капіталу нації; то-ж коли послідна подана, то знаємо й першу. Вияснюючи свій погляд на сей предмет, кладе він особливу вагу на принцип (у головній частині правдивий, але Міль брав його занадто абсолютно), що попит на товар не єсть попитом на працю. Слідити далі за його думками — зайве, бо його аргументация не вдовольняла його наступників з виїмком Ароусета, і квестія зарібної плати розбирається тепер загально без огляду на означений зарібний фонд. Дальше займається Кернс розслідом впливу робітничих спілок на плату, доходячи до висновка, що вони впливають на стопу плати хіба лиш через прискоренє поступу, який мусів би наступити і без їх участі. При сій нагоді опрокидує гіпотетичний закон, який поставив Брассі (тепер льорд), що кошти праці в цілім світі однакові. Переходячи до оцінки материяльних виглядів робучої класи, розбирає квестію евентуальних змін в сумі і поділі фонду, з якого оплачується повдержність і праця. Тут виповідає думку, яку впрочім Рікардо і Сеніор проголосили вже перед ним, що збільшенє продуктивности економічної діяльності не має ніякого впливу ані на зиск з капіталу ані на плату, коли не удешевлює товарів, які консумують робітники. А що такі товари складаються виключно або головною з сирих материялів, то кошти їх продукції мимо всіх удосконалень науки і техніки щораз більше ростуть, коли робітничє населенє чисельно зростає без ніяких перепон. Таким чином поліпшенє долі робітника дуже ограни-

чене, коли він не перестає бути робітником. Всяке дійсне і тривке поліпшене робітничої долі полягає в тім, щоб він перестав бути лише робітником, щоб зиски з капіталу зміцнювали зарібний фонд, котрий з бігом економічного поступу проявляє тенденцію ставати що-раз меншим в відношенню до всего капіталу даного краю. Тут Кернс покидає чисто теоретичну точку, яку він на иньшій місці вважає одиноким відповідною для економіста, і поручає т. зв. кооперативну (спількову) систему (т. є. в дійсности скасування великого капіталізму), яка дає робучим класам „одинокє средство, уйти своєї гіркої і безнадійної долі“, поминаючи з погордою опозицію позитивістів против сеї розвязки, яку впрочім уважали хибною також не-позитивісти, як пр. Леслі та Уокер.

Третій розділ присвячений головню поясненням Рікардової науки про услівя інтернаціональної торгівлі і Мільової теорії інтернаціональних вартостей. Першу модифікує Кернс тим способом, що проголошує власну ідею про частковий вплив обопільного попиту (в відріженню від впливу коштів продукції) на унормованє краєвих цін, на чім опирає інтересний виклад відношень між зарібними платами краю, а також характер і перебіг заграничної торгівлі. Дальше поправляє тезу Міля, по якій продукти одного краю вимінюють за продукти инших країв по такій ціні, „яка потрібна, щоби весь вивіз даного краю оплачував весь ввіз“, доповняючи сей послідний висказ услівем, що кождий край повинен своїм вивозом покривати всі свої зобовязання супротив заграниці т. є. вводячи ідею білянсу довгів. Та ся ідея не нова. Ще 1804 р. натякнув на неї Джон Леслі

Фостер*), а й Міль зачепив о неї; лише Кернс вияснив її. Має вона о стільки значінє, що може усунути часті непорозуміння і деколи розвіяти безосновні клопоти**). Сходячи на свободну торговлю, збиває він деякі часто повтаряні докази про потребу охоронних тариф, а особливо твердження, прийняте в Америці, що добре оплачена робота сего краю не може вести конкуренції з європейською „роботою нуждарів“. Не так щасливо справляється він з „політичним аргументом“, після котрого розвиткові різнородности серед національного промислу признається цивілізаційне значінє. Протів тези Міля, що охоронна тарифа лиш доти може сприяти промислови, який доцєрва творить ся і дійсно підходить до краввих обставин, доки він не запусить коріння і не може видержати заграничної конкуренції, — виступає він лише з дуже сумнівним загальником доктрінерських економістів.

Ми зупинили ся трохи довше над сим твором Кернса не лише тому, що він подає найпізнійші форми різних прийнятих економічних теорій, але також тому, бо се поки-що послідний значнійший твір старої англійської школи, який на нашу думку й останеть ся послідним. Ві вступі висказує автор надію, що сей його твір зміцнить наукову будову, „здвижену працями Адама Сміта, Мальтуса, Рікарда і Міля“.

*) В своїй „Розвідці про принцип виміни в торговельнім руху“ (John Lesle Foster, Essay on the principle of commercial exchanges).

**) Про сей предмет в цілости говорить проф. Бастебль (C. F. Bastable Theory of international trade (Теорія інтернаціональної торгівлі 1887 р.).

Хоч ми разом з ним признаємо великі заслуги Сміта, а також фактичні здібності і заслуги трьох висше згаданих Смітових наступників, то не можемо прилучити ся до думки Кернса про тривкість їх будови. Навпаки, ми думаємо, що потрібна нова будова, до якої вправді придасть ся много материялу зі старої, але яка мусять бути здвигнена на основах нових ідей і під деяким зглядом для иньших цілій, а яка передовсім мусить спочивати на иньшій філософічній фундаменті і в цілім своїм заложеню лучити ся з ширшою будовою, з загальною суспільною наукою, котрої лиш одну часть творити-ме.

До Кернсових „Розвідок про політичну економію“ („Essays in political economy“ 1873 p.) мати мемо нагоду вернути пізнійше. Його твір про політичну могутність властителів невольників („Slave power“ 1862 p.) був найліпшим зі всього, що появило ся про звісний великий американський конфлікт.

ФРАНЦІЯ.

Всі пізнійші європейські школи опирають ся на будові англійських економістів від Сміта*)

*) Перший французький переклад „Народнього богатства“, виготовлений Бляветом, появил ся в „Journal de l'agriculture, du commerce, des finances et des arts“ 1779—1780 p.; нові видання сего перекладу появили ся в pp. 1787, 1788 і 1800, а також передруковано його в Амстердамі 1784 p. Сам Сміт в третім виданю оригіналу називав його знаменитим. В 1790 p. появил ся переклад Руше (Roucher), до якого Кондорсе задумував написати свої

до Рікарда і епігнів, або присвоюючи її собі, або беручи за предмет своєї критики. Німецька школа проявила ще найбільше самостійности; вона послугувала ся, особливо в новітньому періоді, оригінальним методом і хилила ся до особливих, характеристичних висновків. За те французська школа — коли поминути соціялістів, яких тут не углядають ся, — передавала в головнім науки передових англійських мислителів, вистерігаючи ся при тім пересад Рікарда та його учеників. В стилі незрівнані, сотворили Французи також на полі політичної економії ряд менше або більше замітних систематичних розвідок, підручників і витягів, між котрими перше місце займає звісний твір Ж. Б. Сея. Та число творчих умів, т. є. таких письменників, що відкрили значніші правди, ввели уліпшені методи або надали явищам нове освітлене, в французській економічній літературі зовсім невелике. Сісмонді, Дінуа і Бастія заслужують на нашу увагу о стільки, що вони найвизначніші з поміж тих, які довший чи коротший час займали самостійне становище, — коли поминемо на разі велику філософічну реформу Огіста Конта, яка фактично або своїм заложенем обіймала всі галузи соціологічних студій. Заки перейдемо до оцінки праць Бастія, вважаємо хосенним розглянути погляди Кері (Carey), найславнішого американського економіста, які до певної міри стоять у дивній гар-

уваги, а в 1802 р. переклад гр. Жермена Гарніє (Garnier), виготовлений підчас побуту на вигнанні в Англії, котрий вважається тепер міродатним. Послідний раз видапо його 1884 р. в увагами Сея, Сісмонді, Блянкі і н. як 5-ий і 6-ий том „Collection des principaux économes“.

монії з тим, що на кінець учив талановитий і проречистий Француз. Право на місце між французькими письменниками того часу має також Курно як головний репрезентант ідеї математичного метода в політичній економії.

Жан Баптіст Сей (Jean Baptiste Say, 1767—1832) був після Рікардової оцінки „першим або одним з перших між континентальними письменниками, що справедливо оцінили і примінили теорії Сміта, і зробив більше як усі інші континентальні письменники разом, щоб сю просвічену і добродійну систему поручити європейським націям“. „Народне багатство“ в оригіналі дійшло до рук Сея через Клявієра, пізнішого міністра, а тодішнього управителя асекураційного товариства, де Сей служив нижшим урядником. Книжка зробила на нього велике враження. Много літ опісля, коли Діпон (Dupont de Nemours) жалувався на його несправедливість супротив фізіократів і назвав його духовим внуком Кене і (через Сміта) братаничем Тірго, відповів Сей, що з творів меркантилістичної школи навчився, як треба читати, від Кене і його прихильників, як треба думати, а від Сміта, як треба в природі річий шукати причин і наслідків суспільних явищ і таким чином при помочі совісної аналізи доходити до ціли. Його „Виклад політичної економії“ (*Traité d'économie politique*, 1802 р.; німецький переклад Якоба 1807 р. і К. Морштата 3. видане 1830—32 р.) опертий властиво на творі Сміта, однак він старався уняти матеріял в більш льогічну і органічну будову*). Посідає він фран-

*) Недостачі Сміта щодо метода пересолую він в грубий спосіб. І так пише: „Твір Сміта не єсть нічим

цуську штуку принадного і ясного стилю (одначе та його зручність переходить часами в поверховість), наслідком чого його книжка була всюди пожадана, розійшла ся чи безпосередно чи через переклади широко і далеко і швидко рознесла науки майстра по всім цивілізованим світі. „В розуміню щоденного життя — говорить Рошер — дорівнює Сей Смітові, але не достав йому живого погляду на більші політичні явища, а історичних і філософічних пояснень уникає він старанно“. При тім він страшно неглибокий, пр. коли говорять, що „найліпший податок той, котрий найменше виносить“. Великих претенсій на становище оригінального мислителя на полі політичної економії мабуть у нього нема. Та все таки Рікардо говорить, що він „збогатив науку різними самостійними, старанними й основними студиями“. При сих словах розумів він мабуть передовсім т. зв. Сееву теорію доріг збиту (*théorie des débouchés*) і сполучену з сим його негатию можливости всесвітнього застою збиту. Зміст сеї теорії такий, що купець єсть рівночасно продавцем, і що продукція дає нам змогу купувати продукти иньших. Деякі визначні економісти, особливо Мальтус і Сісмонді, наслідком хибного вияснення явищ підчас торговельних кріз твердили, що можлива загальна над-подача, т. є. запас усіх товарів вищий від попиту. Сьому несправедливо заперечує Сей. Та все таки треба признати, що продук-

иньшим, як перемішаною плутаниною найздоровіших економічних принципів... його книжка, се непроглядний хаос влучних думок“ (*Discours préliminaire*).

цвя в поодинокій галузи може перевищити дійсні потреби ринку. Коли одначе пригадаємо собі, що подача єсть рівночасно попитом, що товари значать стілько, як купча сила, то не можемо признати науки про можливість все-світнього застою від збиту, хіба що рівночасно приймемо, що серед даних обставин маємо всього за багато, що „всі люди заосмотрені як-раз бажаними товарами так щедро, що одиниця не може вже зужити для себе над-вижки иньших“. Та що-б і зробив Сей самостійними поглядами на ті й иньші теми, головна його заслуга в тім, що він популяризу-ючи теорії політичної економії, причинив ся до їх розповсюдження.

Цісарська поліція робила перешкоди дру-гому виданю його твору, не хотючи дозволити на виданє без певних змін, на які він знов не пристав, через що те виданє появило ся аж 1814 р. Три дальші видання опубліковано ще за життя автора, в рр. 1817, 1819 і 1826. В 1828 р. видав Сей другий систематичний твір п. з. „Cours complet d'économie politique pratique“ („Повний курс практичної політичної економії“; німецький переклад Рідера і Спор-шіля 1829—1831 р., І. Теобальда 1829—1830 р., М. Штірнера 1845—46 р.). Се зміст його ви-кладів, які він мав у консерваторії механічних штук і в „Collège de France“. Коли в давній-шім творі держав ся він в рамках властивої політичної економії, то в пізнійшій розширив круг своїх пояснень, особливо ріжними ува-гами про економічний вплив соціальних інсти-туцій.

Сісмонді (Jean Charles L. Simonde de Sismondi, 1773—1842), автор історії італій-

ських республік у середніх віках („Histoire des républiques italiennes du moyen-âge“), був на полі політичної економії репрезентантом протесту против пануючих теорій, опертого головню на гуманітарних почуваннях. Його першою працею був систематичний твір „Про торговельне богатство“ („De la richesse commerciale“ 1803 р.), де він строго придержується принципів Адама Сміта. Та пізнійше прийшов він до переконання, що ті принципи не зовсім вірні і вимагають змін. В його статті про політичну економію, написаній для „Edinburgh Encyclopedia“ ті нові погляди в части вже зазначені. Докладно розвив він їх у своїм головнім економічним творі „Louveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population“ („Нові принципи політичної економії, або про богатство в його відношеннях до населення“, 1819 р., друге видане 1827 р.). Ся книжка, як говорить сам автор, не була прихильно принята економістами, а се тому, бо він у ній „напав на ортодоксальність, що в філософії таксамо небезпечна, як і в релігії“. На його погляд галузь науки, якою він займається, розуміли звичайно занадто хрематистично; в ній говорено виключно про средства до збільшення богатства, а за мало про уживане богатств для добра загалу. Практична система, основана на тій науці, має метою не лише богатих зробити ще богатшими, але також бідних ще біднішими і ще більше залежними. Проте старався він звернути увагу на квестію поділу, яку вважав найважнішою для суспільних відносин новітніх часів.

Припадок, що в особі Сісмонді зійшлися три національності: італійська, французька

і швайцарська*), а також совісні історичні студії надали його поглядам незвичайну ширину. Крім того був він повен співчуття для терплячих членів суспільности. До соціалізму він ближший, як котрий будь иньший французький економіст у властивім значіню сього слова, одначе лише чутем, а не переконанем; соціалістичних плянів не проектує він ніяких. Навпаки, в однім місці заявляє, що видить, де лежить справедливість, але не чув себе на силах подати способи для її практичного здійснення. Ділити плоди економічної діяльности між тих, що злучили ся для продукції, вважає він хибним, одначе на його думку не єсть в людських силах видумати якусь систему власности, яка зовсім ріжнила ся-б від тих, що їх знаємо з досвіду. Супротив безладдя, яке бачив довкола себе, відважуєть ся лише на зложенє застереження против теорії „laissez-faire“ і на неясний зазив до правительств, щоб вони через свою інтервенцію „реґулювали зростаючий розвиток богатства“ і брали в охорону слабших членів суспільности.

Щире признанє власної безсильности все таки багато мудрійше і похвальнійше, як рекомендованє поспішних або небезпечних средств, або поворот до пережитих середновічних інституцій, і воно не зменьшило стійности його

*) На сім місці зверну увагу, що швайцарської національности нема, так само галицької, австрійської, російської, американської і т.п. На жальотсю правду західно-європейським ученим досить трудно зрозуміти, хоча пр. від такого Інґрема можна було ждати, що він поняте державної приналежности не стане ідентифікувати з понятєм національности... — М. Л.

твору. Одначе його прийняли з упередженням, не лише тому, що він в тонї, — не, як ми се бачили, в політиці, — годив ся по часті з соціялізмом, який в тім часї почав проявляти свою силу, але також задля безоглядної критики новочасної економічної системи, особливо англійської, що розбивала спокійний оптимізм деяких членів т. зв. ортодоксальної школи. Вони трактували книжку зі зле укритою зневажливістю, а Бастія говорив, що вона голосить перевернену політичну економію („économie politique à rebours“). Проте все таки здобула вона собі відповідне місце в літературі політичної економії, а тепер має навіть більший інтерес, як при першій появі, бо-ж як-раз в наших днях замічаєть ся що-раз загальнійше стремління, брати під розвагу поважні недостачі промислової суспільности і усувати їх або бо-дай злагоджувати, а не заперечувати або покривати. До того доктрина „laissez faire“ стратила в теорії свою вартість, а в практиці по-нехали її. Проте ми готові прилучити ся до погляду Сісмонді, що держава, се сила, яка повинна не лише займатись удержанем мира, але також, о скільки се лише можливо, розтягати добродійства соціальної спілки і новочасного поступу на всі класи суспільности. Загальне вражінє його книжки знеохочуюче, бо він уважає дійсним злом багато дечого такого, що являєть ся конечним результатом економічного розвитку. Зріст багатої класи капіталістів і промислової продукції на велику скалю, повстанє великих робітничих мас, що живуть лише з своєї праці, широке уживанє машин, великі земельні посїлости, управлювані при помочи найновіших поступів в техніці

і науці, — все те йому не подобається, і він хотів би се обминути. А однак усього того обійти годі, і ходить лиш о те, як урегулювати й уморальнити систему, що все те вміщує в собі; але на всякий випадок мусимо сю систему признати в принципі, о скільки не стремимо до радикального соціального перевороту. Сісмонді можна уважати предтечою німецьких економістів, звісних під недокладною назвою „катедерсоціалістів“, але їх твори подають нам о много більше надії і довіря на будучність, чим його.

Особливу увагу звертає він на тему про населенє, приписуючи їй велике значінє для добробуту робучих клас. О скільки ходить о населенє, що займається управою рілі, то система господарки, яку він називає „патриархальною“, де робітник єсть рівночасно властителем і в управі рілі дізнає помочи від сім'ї, на його думку лиш одна може найуспішніше запобігти неправильному зростови населеня, очевидно, при праві рівного поділу між природними спадкоємцями. При такій системі може батько точно оцінити материяльні засоби своїх дітей і означити степень дальшого поділу, який звів би родину на низше материяльне і суспільне становище, чим вона займала доси. Коли-ж уродить ся більше дітей, ніж позволяє та границя, то нехай вони не женяться або нехай виберуть одного для продовження свого роду. Се погляд, до якого прилучив ся також Дж. Ст. Міль, і який так корисно вирізняється в занадто рожевій системі хлопської посілости того автора.

Ні один із французьких письменників на полі політичної економії не визначає ся

більшою силою або загальнішою точністю ума, як Дінуа (Charles Dunoyer, 1736—1862), автор, „Свободи праці“ („La liberté du travail“ 1845 р.; головний зміст першого тому появився під іншим заголовком іще 1825 р.), славно-звісний зі своєї самостійності і незалежності, яку вмів зберегти за пановання реставрації. Для історії нашої науки має він особливе значіння задля свого погляду на її філософічну будову і метод. Що-до метода, то зараз на самім вступі проголошує він основний тон словами „розсліджувати експериментально“ (rechercher expérimentalement) і наміром опиратися „на дані, достарчених обсервацією і досвідом“ (les données de l'observation et de l'expérience). У нього помітне ясне стремління — розширити економічну теорію до розмірів загальної суспільної науки, про котру говорить, що її круг діляння обіймає весь той лад, що вплив з діяльності і розвитку соціальних сил. Однак ширше поняття студію краще назвати соціологією або суспільною наукою, а економічні дослідження треба вважати лиш її частиною. Треба підчеркнути факт, що Дінуа в обробленні свого величезного матеріалу в'яже найдалше йдучи духові, моральні і політичні пориви в одну цілість з чисто економічними ідеями. Під словом „свобода“, яке виставлено в заголовку його твору, треба розуміти не лише звільнення з законних обмежень або адміністративної інтервенції; він означає сим словом усе, що причиняється до того, аби надати праці більшу творчу силу. Отсе й заставляє його розбирати всі причини людського поступу і представити їх історичне діляння.

В першій частині розбирає він передовсім вплив ввійшних обставин, раси і ступня просвіти на свободу в тім ширшому зміслі. Опісля ділить усе продуктивне населення на дві головні класи, відповідно до того, чи діяльність проявляється на річах, чи на людях, і ганить економістів за те, що вони обмежили свою увагу лише на першу з тих клас. В другій і третій частині розбирає він услів'я успіху сих обох форм, в яких проявляється людська сила. Обговорюючи економічне життя в і властивім значінню, ділить матеріальну діяльність на чотири відділи: 1) промисел екстракційний, 2) перевозовий, 3) витворюючий і 4) хліборобство. Отсей поділ, прийнятий в частині також у Міля, надає вправді до фізичної економії, коли однак станемо на ширшу соціальну точку, то він лишається геть по-заду звичайнішого поділу на хліборобство, промисел і торгівлю, при чім банки вважаються спільним провідником і регулятором. Дінуа, маючи на увазі лише діяльність, що займається безпосередньо матеріальними річами, підтягає банки і торгівлю в і властивім зміслі під окрему рубрику виміни, а сю останню разом зі справами товариств і безплатним перенесенням маєтку (між живими або задля смерті) кладе в окрему класу, бо вони вправді не становлять „промислу“ в такім значінню, як висше згадані заняття, але про те сповняють важні задачі в соціальній економії. Для поділу „промислу“, що займається чоловіком, міродатне те, чи ходить 1) о уліпшення нашої фізичної природи, 2) о ублагороднення нашого ума і чуття, 3) о образання нашого розуму, 4) о удосконалення наших моральних привичок. Відповідно до того

займаєть ся Дінуа суспільними задачами лікаря, артиста, утичеля і духовного. Знаходимо у нього думку, на яку опісля поклав великий натиск Бастія, що предметами виміни між людьми суть в дійсности „услуги“, що всяка вартість має своє жерело в людській діяльності, що людська праця дізнає безнастанно безплатної помочи природних сил, і що земельна рента, се в дійсности форма проценту зі стало уміщеного капіталу. Хоч ролі практичного до радника він часто зрікаєть ся фразами: „я не даю ніяких приписів, а навіть нічого не проєктую, я лиш поясняю...“ (je ne propose rien, j'expose) — то одначе, як і всі економісти, не може вдержати ся від уділювання рад. Його політика противить ся всякій державній інтервенції в економічну діяльність. Він проголошує навіть теорію „laissez faire“ в її найбільшій строгості, мотивуючи се тим, що добровільні стремління одиниці до поліпшення свого бити найлучше підпирають суспільну культуру, розвиваючи прозорливість, енергію і витревалість. Заганяєть ся одначе за далеко, говорячи, що діяльність правительств усе пригнітає, а ніколи не дає ініціативи. До сеї пересади довела його безперечно його опозиція против штучних організацій праці, проєктованих ріжними його ровесниками, супротив чого мусів боронити принцип свободної конкуренції. Одначе його критика тих проєктів, як замічає Конт, була занадто абсолютна, бо в ній проявило ся стремління, виключити на всі часи правдиву системізацію економічної діяльності*).

*) Продовжене про французьких економістів див. далі на стор. 232.

А М Е Р И К А.

Тепер пора звернути ся в иньшу сторону і розглянути науки американського економіста Кері. Перед ним горожани Злучених Держав зробили на полі політичної економії не багато. Венямин Франклін, що на иньших полях дійшов до світової слави, був автором кількох розвідок, у котрих головно кладе натиск на пильність і ощадність, хоча декуди знаходять ся також принагідні теоретичні думки, не позбавлені інтересу. Так пр. у своїх „Скромних розслідах про суть і потребу паперового средства обігу“ („Modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency“ 1721 р.) вказує він, пятьдесят літ перед Смітом, на те, що правдивою мірою вартости єсть людська праця (що висловив також Петті), а в своїх „Замітках про розмноженє людського роду“ („Observations concerning the increase of mankind“ 1751 р.) виповідає думки, зближені до Мальтусових. А. Гамільтон (Alexander Hamilton), державний секретар скарбу, передав 1791 р. в урядовім характері палаті послів Злучених Держав справозданє про міри для піднесеня краввого промислу*). Се письмо містить критику теоретичної сторони предмета, вважає систему свободної торгівлі Сміта лише тоді можливою в практиці, коли-б її прийняли рівночасно всі нації, приписує промислови більшу продуктивність, ніж хліборобству, і збиває закиди, які підношено против розвитку промислу в Аме-

*) Твори Гамільтона видав Льюдж (H. B. Lodge), див. т. III., стор. 294.

риці, а іменно брак капіталу, високу робітницьку плату і низькі ціни землі. Гамільтон доходить до заключення, що для основання американського промислу потрібна система уміркованих охоронних тариф, а далше подає деякі нариси такої системи. Не без підстави можна думати, що праця Гамільтона мала вплив на німецького економіста Ліста, про котрого буде мова пізнійше, коли сей, прогнаний із своєї вітчизни, жив у Злучених Державах.

Кері (Henry Charles Carey, 1793—1879), син американського горожанина ірландського емігранта, репрезентував реакцію против знеохочуючого характеру, який прийняли науки Сміта в руках Мальтуса та Рікарда. Прихильник індивідуалістичної економічної теорії, старався він оперти її на висших і міцнійших підвалинах і скріпити против нападів соціалізму, до яких дало привід кілька тез Рікарда. Найширший, а рівночасно найбільше зрілий виклад його поглядів маємо в його „Основах соціальної науки“ („Principles of social science“ 1859 p.; німецький переклад К. Маєра 1863—64 p.). Перебраний оптимізмом, властивим молодій, кріпшавій нації, що знаходять ся в посіданню пребогатих, нерозвинених помічних жерел і глядить в безконечну будучність, старається він доказати, що незалежно від людської волі існує природна система економічних законів, добродійна в цілій своїй сути, яка проявляється наглядно в зростаючій добробуті всієї суспільности, а особливо робучих клас, — система, яку чоловік своїм незнанням або хитрістю може лише зіпсувати, опираючись її впливови або унеможливаючи його. Він опрокидує теорію Мальтуса про населення і твердить, що серед

кождої добре правленої суспільності число населення нормується достатньо само собою, а його натиск на средства до життя єсть признаком низших, а не висших ступнів цивілізації. Справедливо заперечує він, буцім то закон спадаючих доходів з землі має значіння для всіх ступнів управи. Його головний теоретичний принцип належить до протиставлення багатства і вартості.

Більшість економістів переплутувала багатство з сумою вимінних вартостей; навіть Сміт, що відрізняв їх зразу, понав опісля в ту саму помилку. Рікардо вказав вправді на різницю, та аж при кінці свого твору, в котрім скізь узягляднена лише вартість. Пізнійші англійські економісти хилили ся до поняття, що їх студії належать лише до виміни, в чім зайшли так далеко, що Уетлі (Whately) запропонував назвати сю галузь науки „каталяктикою“. Коли вважати багатство тим, чим воно єсть дійсно, т. є. сумою позиточних продуктів, то пізнаємо, що воно має початок ві внішній природі, о скільки вона дає материял і фізичну силу, і в людській праці, котра той природний материял і силу собі присвоює і зужитковує. Природа дає свою поміч даром, отже вартість залежить виключно від праці. Чим менше природних сил можемо собі присвоїти і зужитковати при якій будь продукції, тим висша вартість продукта, але тим менша сума того, що додається до нашого багатства в відношеню до зужитої праці. Багатство в своїм правдивім значіню, т. є. як сума всіх позиточних річий, єсть мірою здобутого нами пановання над природою, а вартість предмета представляє опір природи, що його має поконати праця в цілі продукції

предмета. З бігом суспільного поступу багатство постійно зростає, а вимінна вартість річий маліє. Людський розум і здібність до суспільної злуки запевнюють зріст пановання над природними силами і вживають їх в що раз більшій мірі для цілий продукції, а що при тім для осягнення кожного поодинокого результату потрібно що-раз менше праці, то вартість продуктів маліє. Вартість предмета не означають кошти, потрібні для його продукції в минулості, але кошти, яких вимагав його репродукція при теперішнім стані науки і техніки. Такій залежності вартості від коштів приписує Кері універсальне значіння, коли Рікардо обмежує її лиш на такі предмети, які можна репродукувати в необмеженій кількості, а перedomсім не можна сего на його думку примінити до землі. В продуктивних силах землі бачив Рікардо добровільний дар природи, що перейшов на виключну власність певного числа осіб і зі зростаючою потребою поживи представляє в руках своїх власників що-раз більшу вартість. А що та вартість не результат праці, то можна би твердити, що власник не має на неї законного права, отже й не повинен жадати за те заплати, що творять „первісні і вічні сили землі“. Однак Кері був такої думки, що земля, о скільки має значіння для нашого економічного життя, єсть в дійсності знарядом продукції, зробленим людськими руками, і бере свою вартість від праці, зужитої для неї в минулині, хоча та вартість не мірять ся сумою тої праці, лиш працею, яка потрібна, аби при існуючих відносинах надати новій землі такий сам ступінь видатності. Він розсліджує обняте в посіданні і першу управу рілі, користуючи

ся при тій виїмковим становищем Американця, для котрого традиції першої колонізації ще сьвіжі й живі, і той процес розвивається далі на його очах. Лиш мешканець давно заселеного краю буде маловажити труднощі при обертанню дівачої землі в такий стан, щоб вона могла давати органічні продукти для людського ужитку. По думці Кері як-раз поборення тих труднощій важкими, безнастанними зусиллями дає першому посідачеві землі право власності на неї. Теперішня вартість землі, се лиш дуже мала частъ зужитих на неї коштів, бо вона представляє лиш те, чого треба при помочи науки і техніки нашого часу, аби привести землю з її первісного стану до теперішнього. Отже земельна власність, се лиш форма стало уміщеного капітала, сума праці або її плодів, які вложено на все в землю, і за які властитель, як і всякий иньший капіталіст понірає відшкодоване в формі участі в продукті. За те, що творять природні сили, не дістає він нагороди, а сам факт його посідання не приносить властителю ніякої шкоди. Т. зв. Рікардова теорія ренти, се теоретична фантазія, якій противиться весь досвід. Се фактично неправда, що — як приймає ся теорія — управа рілі зачинається на найліпших ґрунтах, переходячи до що-раз гірших, відповідно до ступня їх плодючості*). Найперше управляється легку і суху, висше положену землю, і аж коли населенє стало густійше і зібрано капітал,

*) Думка, що такий історичний порядок поступеного сходження до гірших піль єсть істотним услівем для даної теорії, також хибна.

починаєть ся управа низше положених піль, з їх більшою плодючістю, але також з багнами, повеннями і шкідливими випарамп. Рента як відповідна участь у продукті упадає з часом, як усякий процент від капіталу, росте одначе як абсолютна сума. Участь робітника зростає і релятивно і фактично. Отже інтереси ріжних суспільних клас сходять ся з собою.

Для здійснення того гармонійного розвитку — виводить Кері далі — треба віддавати землі те, що від неї взято. Всі предмети, взяті з землі, се в дійсности її відділені части, котрих утрату треба їй звернути під карою її вичерпання. Проте треба, аби продуцент і консумент жили побіч себе. Земельних плодів не слід вивозити в чужі краї в заміну за їхні промислові вироби і таким чином збогачувати чужу землю навозом. На безпосередній вимінній вартости властитель того вивозу може заробити, але продуктивні сили землі тратять на тім. Кері, що зачав як горячий оборонець свободної торгвлі, доходить такою дорогою до теорії охоронного цла: „координнуюча сила“ в суспільности мусить вмішати ся, аби не допустити, щоб задля приватної користи діяла ся публучна шкода*). В тій kwestії — як замічає — навернула його обсервація впливів ліберальних

*. Отсей аргумент ледві чи збиває проф. Уокер (F. A. Walker) у своїй „Політичній економії“ („Political Economy“, стор. 50 52.). Одначе мабуть говорить правду, що Кері переборщив у сій справі. Міль і Леслі заявляють, що перевіз земельних продуктів із західних держав Америки до надатлянтійських має такі самі наслідки, як і їх вивіз до Європи, о скілько ходить о т. зв. „убиванє ґрунтів“. Врочім навіз можна спровадити з заграниці.

і охоронних тариф на американський добробут. Отся обсервация заставила його взяти ся ще раз за теорію, і довела до пізнання, що згадана інтервенция може бути потрібна „для усунення перешкод“, що заваджають поступови молодших суспільностей завдяки діяльності старших і багатших націй. Та не виключена правдоподібність, що вплив творів Ліста тай власна глибока і одіичена зависть і відраза супротив переваги Англії стояли в певній звязи зі зміною його поглядів.

Хоча практичне заключенє, до якого він доходить, зовсім не противорічить теорії про істнованє природних економічних законів, то все таки не сходить ся воно з його оптимістичним ідеалом. Проте иньший економіст, признаючи його основні ідеї, підняв ся усунути ті чужі домішки і проголосити науку соціальної гармонії, що повстає сама з себе, з узглядненем її законної дитини — свободної торгівлі в практиці*).

Ф Р А Н Ц И Я.

(Продовженє)

Фр. Бастія (Frédéric Bastiat, 1801—1850) не був вправді глибоким мислителем, але за те

*) Дальші праці Кері ось які: „Essay on the rate of wages“ (Розвідка про стопу зарібної плати) 1835 р.; „Principles of political economy“ (Основи політичної економії) 1938—40 р.; „Past, present and future“ (Минувшість, теперішність і будучність) 1848 р.; „Unity of law“ (Єдність закона) 1872 р., — німецький переклад Штапеля 1878 р.

мав дар писати про економічні квестиї принагідним і загально-зрозумілим способом. Хоч усе проявляв певне замишування до глибших студій, то до успішного ширення своїх поглядів заставила його аж горяча симпатія до англійського руху против законів про торгівлю вбіжцями. Наділений від природи горячим темпераментом, кинувся з жаром у вир полеміки за свободну торгівлю, чим думав вплинути на економічну політику Франції, і 1845 р. видав історію сеї боротьби п. з. „Coden et la Ligue“. В рр. 1845—48 появилися його „Економічні софізми“ („Sophismes économiques“), де виступають найліпші прикмети його ума. Вправді Керне іде за далеко, порівнюючи їх з „Провінціальними листами“ („Lettres provinciales“) Паскаля против Єзуїтів, а всеж таки визначають ся вони не-аби-якою живістю, остротою і силою думки. А однак не була се тяжка задача відкрити недостаті практикованої системи охоронного цла, котра заслуговує і потребує углядення лише в тій формі, в якій приймав її Ліст, т. в. в чисто опікунчій і приготавляючій ролі. Після революції 1848 р., яка спинила на якийсь час французський рух на користь свободної торгівлі, звернувся Бастиа против соціалістів. Побіч різних менших писань, що змістом дорівнюють „Софізмам“, написав він з огляду на згаданий спір свій найвизначніший і найхарактеристичніший твір: „Harmonies économiques“ („Економічні гармонії“). Лиш перший том сего твору діждався видання; він вийшов 1856 р., і в тім самім році вмер автор. Замітки і нариси, що мали служити матеріалом для другого тома, опубліковані в повнім

виданню його творів*), і таким чином можемо зібрати разом те, що було б духом і змістом пізнійших частин.

З історичного боку твір сей буде все інтересний, як остатня пам'ятка економічного оптимізму. Зведений до свого первісного жерела, виходить сей оптимізм від теологічних виводів, а англійський перекладач творів Бастія, Штірлінг, рекомендує його заміткою, що він „тракує політичну економію в звязку з оконечними причинами“. Дух твору проявляєть ся найкраще в намірі показати, що „всі основні причини, всі мотиви, всі заохоти до ділання, всі інтереси працюють спільно для одної високої цілі, якої людськість ніколи не осягне, до якої проте стремить ся що-раз сильнійше, — для необмисженого зближення всіх клас до одного рівня, який усе підносить ся, або иньшими словами, для рівноправности одпницї в відношеню до загального удосконалення“.

Право на новість і оригінальність мала в його творі передовсім теорія вартости. Опіраючись на думку, що вартість надана предметови не в нічим нерозлучно звязаним з предметом, стараєть ся він доказати, що вартість не значить нічого більше, як лиш обопільне відношенє двох „услуг“. Отсей погляд розвивав при помочи найріжнороднійших і найщасливійше дібраних пояснень. Лиш обопільні услуги людських істот мають на його думку вартість і можуть домагати ся нагороди; поміч природи при продукції все безплатна і ніколи не творить складової части ціни. Економічний

*) Виданє Пейоте (Paillotet) в 7 томах, для котрого біографію написав Фонтене.

поступ, як пр. улущшенє і ширше уживанє машин, проявляє постійно тенденцію усувати що-раз більше позиточні чинники в області власности, отже й вартости, а переносити їх в область спільности або загального, безплатного уживаня. Тут завважить дехто, що сю теорию проголосив властиво власнійше Кері, який впрочім навіть твердить явно, що Бастія взяв її від нього без поданя жерела. Та мабуть не вповні звернено увагу на те, що зовсім подібні ідеї стрічають ся у Дінуа, про котрого твір Бастія говорив, що він сильно причинив ся до „відновлення науки“, і котрого вважав одним (другим був Шарль Конт*) із двох своїх учителів, — як се подає його біограф Фонтене.

О скільки наведене понятє економічної діяльности й економічного поступу можна примінити в дійсности, то воно і цікаве і поучаюче, але його занадто узагальнено. Справедливо підніс Кернс, що теоретичній основности Бастія шкодила його привичка, студіювати економічні науки з безпосереднім узглядненєм сучасних соціальних і політичних спорів. Таким чином уже наперед старав ся він давати місце таким поглядам, які мали служити до скріплення потрібних і цінних інституцій, а опрокидати такі, які на його думку в своїх наслідках мусіли бути небезпечними. Він сам признає, що його задача, „розбивати зброю“ анти-соціальних мудрців „в їх власних руках“, а

*) Charles Comte (1781—1837) був зятєм Ж. Б. Сєя. Задля своїх політичних творів був у близьких зносинах з Дінуа і, як той, відзначав ся своєю незалежністю. Його твір „*Traité de législation*“ вправді позиточний і заслужений, але позбавлений основности.

таке упереджене не годить ся з правдивим стремлінням до наукової правди. Сотворене чи присвоєнє його теорії власности було наслідком бажання, виступити против соціялістичної критики земельної власности. Огея полеміка мала доказати, що ні за що инше не платить ся, лиш за особисте напруженє. Його понятє ренти було отже означене з гори, хоч можливо, що вплинули на нього також твори Кері, що признає видавець його посмертних уривків. Він твердить з американським письменником, що рента, се не що инше, як лиш нагорода за працю й кошти, вложені земельним властителем або його попередниками при заміні природної землі на „ферму“ через корчованє, осушенє, обгородженє і т. п.*). Покидає отже т. зв. Рікардову теорію, яку прийняли соціялісти, використовуючи її на те, аби виступити против інституції земельної власности або бодай умотивувати право на відшкодованє, яке за присвоєнє землі повинна дістати суспільність в формі „права до праці“. Як говорить Кернс**), „поступав Бастія в сей спосіб: Виділивши з великим трудом добровільні дари природи з усіх можливих складових частий вартости і зідентифікувавши (чи лучше: повязавши) її як найвиразнійше з „людським напруженєм“, як її одиноким жерелом, означає він людське напруження словом „услуга“, а опісля вживає того слова, щоб признати жерелами вартости

* Ларуа Боліє думає („Essai sur la répartition des richesses“, 2. виданє 1882 р.) що се коли не зовсім, то хоч в приближеню правда, — що економічна рента, се лише мала частина дійсно оплаченої.

**) „Essay in political economy“, стор. 334.

ті самі безплатні дари природи, що їх виділене з вартости становило суть його теорії“. Оправдане такої критики признає кожний, хто слїдив, в який спосіб Бастія оброблює тему про вартість діаманта. Що при людським вимінним руху по найбільшій часті платить ся за „напружене“, сього ніхто не може заперечити. Але певна річ, що його теорію вартости в змислі загальної науки доводить ся до абсурда, коли ціну випадково знайденого діаманта вважаєть ся нагородою за напружене при знайденю і присвоєню. І коли навіть, вертаючи знов до землі, велику часть ренти в звичайнім змислі сього слова треба вважати процентом із капітала, то все таки ясна річ, що природні сили землі можна присвоїти і що за зужитковане їх можна жадати ціни і ту ціну платить ся.

Слабе місце у Бастія, се філософія. Він перенятий ідеями теологічної цїльности, наслідком того вироблює собі апріорні погляди про те, чим повинні бути існуючі факти і закони. Таким чином природне право, яке, як метафізичні понятя загалом, має свій початок у теології, єсть для нього так само конечним услівем, як і для фізіократів. В його розвідці про свободну торгівлю читаємо: „Виміна, як і власність, се природне право. Кожний горожанин, що сотворив або набув продукт, повинен мати свободний вибір — або ужити його безпосередно для себе, або відступити кому-будь на земній кулі, хто годить ся дати йому в заміну предмет його бажань“. Подібно говорив Тірто і в своїм часі такий погляд був не то простимий, але часами навіть позиточний. Одначе в половині ХІХ. віку можна було сподівати ся, що його признають хибним і понехають.

Бастія був щиро одушевлений для науки, яка на його думку повинна принести людськості велику користь, і міцно пересвідчений про правдивість теорій, що характеризували його праці. Хоч його оптимістичні пересади були водою на млин маючих кляс, то проте не викликав їх ані егоїзм ані сервілізм. Та пересадками остали вони все таки, а його безнастанне віднаходження суспільних гармоній серед новочасної боротьби праці з капіталом значить стільки, що там, де нема супокою, кричати: супокій! супокій! Свобода економічної діяльності, яку він уважав універсальним ліком, принесла без сумніву великі користи, але досвід учить достаточного, що до розв'язки соціальної kwestії її за мало. Як можна поборювати речників економічної революції запевненнями, що в природній господарці все в порядку, що в дійсності все те, до чого вони прямують, уже існує?! Вправді до певної міри існує гармонія, яка повстала сама з себе, бо без неї існування суспільності неможливе, але вона недосконала і непевна, і річ у тім, яким способом можна довести її до можливо найвищого ступня досконалості і тривалості.

Огістен Курно (Augustin Cournot, 1801 – 1877) був мабуть першим*), що з достаточним знанням обох предметів старався примінити математику до розбору економічних kwestій. Його „Дослідження про математичні принципи науки

*) Твір Германа Генріха Йоссена „Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs“ (Розвиток законів людських зносин“), про котрий Джівонс („Theory of pol. econ.“, 2. видане) говорить з великою похвалою, вийшов 1854 р.

про богатство“ („Recherches sur le principes mathématiques de la théorie des richesses“) появили ся 1838 р. Тут згадує він лиш про одним-один вчаснійший твір в тім роді (яких впрочім було більше), про „Прінципи політичної економії“ („Principes d'économie politique“), що їх опублікував 1802 р. Канар (Nicolas François Canard) і що дістали премію від „Institut de la France“, „хоч розвинені в них погляди були і в своїй основі невірні і хибно примінені“. Мимо заслуженої слави Курно як математичного письменника, його „Досліди“ не зробили вражіння. Се мабуть тому, що його результати або маловажні або сумнівної правдивості і що в абстракціях, якими він послугуєть ся для улекшення обчислень, обминаєть ся часами головна часть фактичних основ проблеми. Сторінки книжки переповнені математичними знаками, що представляють незвісні функції. Форма функції полишаєть ся означеною при помочи обсервації фактів, одиначе сеї обсервації автор не вважає своєю задачею, або бере за підставу дедукції лиш деякі звісні прикмети неозначених функцій. В списі творів, що в них економічні теорії розбирають ся при помочи математики, наводить Дживонс другий твір Курно, „Principes de la théorie des richesses“ („Прінципи теорії богатства“), виданий 1863 р. Однак у сьому творі, що свідчить про чималий талант і в противенстві до пересад економістів звичайного типу містить неодну здорову думку, математичний метод в дійсности понеханий, і в цілій книжці нема ані одної альгебраїчної формули. Автор констатує, що публіка все показувала відразу до примінення математичних знаків у економічних студиях, а хоч ті знаки можуть

бути о стілько позитивні, що улекшують виклад, усталюють поняття і намічають дальший розвиток, то все таки він признає, що їх уживане сполучене з серіозною небезпекою. Та небезпека лежить на його думку в тім, що правдоподібно не прикладається на належної ваги до абстрактних гіпотез, із котрих виходить учений і котрі уможливають йому конструкцію формул. Таким чином доходить він до практичного висновку, що математичної методи треба уживати з великою обережністю або зовсім ні, коли осуд публіки випадає на її некористь, бо „осуд той — говорить він — має свої тайні причини, що на них майже все можна швидше спустити ся, ніж на ті, що руководять думками одиниць“. Ясна річ, що прийняте хибних або односторонніх принципів за основу виводів не залежить від уживання математичних формул, хоч не виключене те, що їх уживане через асоціацію ідей викликає злуду на користь певности тих основ. Та головний заміт против уживання математики в економічних студиях оснований на її конечній безплідности. Коли розглянемо починені доси проби в тім напрямі, то побачимо, що основні поняття, на котрих мають опирати ся дедукції, мають неозначений, а навіть метафізичний характер. Одиниці фізичного чи духового вдоволення, користі і т. п. для позитивної науки так само чужі, як продиниця усипляючої сили, а таксамо неозначеним поняттям ёсть одиниця вартости, коли не розуміти під нею скількості товару, який при даних услівях можна вимінати за иньший. Математика вправді може формулювати вимінні відносини, коли вони вже завважені, але вона не може при помочи властивої собі методи

означити тих відносин, бо для квантитативних висновків треба квантитативних преміс, яких нема. Такий метод не має отже будучности, а хто його уживає, той розтрачує лише духову силу. Та сей висновок нічим не дотикає значіння математики як виховуючого вступу до всіх висших областей студіювання. Студії фізичного осередка і фізичного окруження, що серед него і під його впливом лучають ся економічні явища, вимагають математики як знаряду і ніщо не може вчинити дидактичної діяльності тої науки не потрібною, о скільки вона представляє первісний тип раціонального досліду, витворює живе почування рішаючого доказу і здержує ум від злудних представлень та хитрих комбінацій. Крім того для економіста потрібне знання бодай головних основ математики, котре держало-б його в його теоретичних тезах на правдивій дорозі і здержувало-б від проголошування тез без ясного значіння. Навіть визначні письменники проявляють на сій точці важні недостачі. І так говорять вони, що одна величина „змінюється в відворотнім відношенню“ від другої, коли хочать виразити, що сума (не продукт) обох постійна; далше з сумою назбираних чинників, котрі, ріжнячи ся між собою що-до роду, не можуть бути зведені до спільної міри, обходять ся вони так, немов-би тут допускала ся чисельна оцінка. Для приміру сеї послідної помилки згадуємо, що „скількість праці“, про яку так часто говорить Рікардо і яка фактично єсть підставою його системи, містить в собі такі ріжнородні прояви сили, що про їх порівнянє або сумованє не може бути й мови.

І Т А Л І Я.

Перший італійський переклад „Народнього богатства“ вийшов 1780 р. Та найвизначніший італійський економіст сего періоду, Джіоя (Melchiorre Gioia) не належав до прихильників Сміта. Крім статистичних і иньших творів написав він обемисту, 6-томову працю п. з. „Nuovo prospetto delle scienze economiche“ („Новий перегляд економічних наук“ 1815—17 р.; праця не докінчена), що мала бути енциклопедією всього, що до того часу на полі публичної і приватної господарки вчили теоретики, заряджували правительства і досягнули народи. Се вчена і пильна праця, але так навантажена цитатами і таблицями, що радше відпихає читача, як притягає. Джіоя подивляв практичність англійської економічної системи і розводив ся про прикмети великої земельної власности як також великих промислових і торговельних підприємств. Він заступаєть ся за політику заборони і підносить потребу акції держави на економічнім полі в характері провідника, надзорця і управителя. До антипатії против пановання церкви й иньших середновічних останків, яка панувала в його часах, він достроюєть ся вповні.

Лиш побіжну згадку можемо присвятити слідуючим письменникам: Романьозі (Romagnosi, вмер 1845 р.), що в високій мірі впливав на хід економічної думки в Італії своїми статями в журналістичній літературі і своєю педагогічною діяльністю; Антонови Шальоя (Scialoja, вмер 1877 р.), зручному оборонцеві свободної торгівлі, авторови праць: „Principi d'economia

sociale“ („Принципи соціальної економії“ 1840 р.) і „Carestia e governo“ („Нужда і правительство“ 1853 р.); Люїджі Чібраріо (Luigi Cibrario), звісному зі свого твору: „Economia politica del medio evo“ („Політична економія середніх віків“ 1839 р., 5. видане 1861 р.), що дійсно дав повний образ суспільної системи того періоду; Джіролямови Боккардо (Boccardo, вродився 1829 р.), авторови „Теоретично-практичної розвідки про політичну економію“ („Trattato teorico-pratico di economia politica“ 1853 р.) та Франческови Феррарі (Ferrara), блискучому полемістови, професору в Турині в рр. 1849—1858, що в його безпосередній або посередній школі зросли всі сучасні італійські учителі нашої науки, прихильникови доктрини „laissez-faire“ в її найскрайнішій формі і оборонцevi поглядів Кері та Бастія в справі земельної ренти. Неаполітанський міністер Бянкіні (Ludovico Bianchini), автор „Принципів науки про суспільний добробут“ („Principii della scienza del bene vivere sociale“ 1845—1855 р.) заслуговує на особлившу згадку як до певної міри репрезентант історичного напрямку і принципу релятивності; він кладе також вагу на відношення економічної теорії до науки моральності, чим впрочім загалом відзначають ся італійські економісти.

І Ш П А Н Ї Я.

Іспанський переклад „Народнього багатства“ видав Ортіц (Ortiz) 1794 р. Під впливом цього твору був мабуть Г. Ховеллянос (Gaspar

de Jovellanos), що 1795 р. передав Кастилійській раді свій звітний твір (надрукований в тім самім році) п. з. „Informe de la Sociedad Economica de Madrid en expediente de ley agraria“ („Ореченє Мадритського Економічного Товариства про предложені йому проекти аграрного законодавства“; німецький переклад з увагами Г. фон Бегілена 1816 р.), в котрім з натиском підносив потребу реформ, яких на його думку найбільше потребувала податкова система і хліборобське законодавство враз із правом непродажних посіlostий і мертвої руки.

Н І М Е Ч Ч И Н А.

Як замічає Рошер, не зробив Сміт у Німеччині спершу великого вражіння *). По всякій правдоподібності його твір не був звітний Фрідріхови Великому, а бодай не мав на нього великого впливу. Йосиф П. також не звернув на нього уваги. На Карла Фрідріха Баденського, найвизначнішого в економічних справах між меншими німецькими князями, що був фізіократом, його наука вже тим самим не могла мати впливу. Инакше мала ся річ з генерацією, що її головна діяльність припадає на перше десятилітє XIX. століття. Пруські державні мужі, що групували ся коло Штайна, черпали своє економічне утворення зі Сміта, таксамо

*) Перший переклад „Народнього богатства“ зладив Г. Ф. Шіллер (1776—1778), другий, а перший добрий, Хрістіан Іарве (1794, 1799 і 1810 р.). Пізніші переклади виготовали: Штірнер (1846—47), Ашер (1861), Штепель (1878) і Левенталь (1879).

Генц, найвизначніший в духовім згляді муж Меттерніхового режіма в Австрії.

Першими прихильниками Сміта в Німеччині, що не обмежувались самою передачею його поглядів, були Христіан Якоб Краус (1753—1807), Георгі Сарторіус (1766—1828) і Август Фердінанд Лідер (Lüder, 1760—1810). Вони збагатили його науку самостійними думками з різних боків. І так перший мав головню на увазі вплив Сміта на практичну управу держави, другий відношенє його науки до історії, а третій до статистики. Трохи пізнійше виступили Готліб Гуфелянд (1760—1817), Йоган Фрідріх Евзебій Льоц (1771—1838) і Людвіг Генріх фон Якоб (1759—1827). Усі вони належать в дійсности до школи Сміта і займають ся оцінкою основних понять науки. Такого широкого впливу, як пр. Сей, не мали вони ніколи, по части задля менше принадної форми їх творів, але головню тому, бо в тім часі на Німеччину не були, як на Францію, звернені очі всеї Європи. Юлійус фон Зоден (1754—1831) опираєть ся в високій мірі на Сміта, хоча й критикує його з незаслуженою строгістю, особливо задля його форми й упорядкованя. „Народне Богатство“ називає він рядом цінних уривків і закидає Смітови недостачу ясного погляду на цілість своєї теми, а також ганить його задля його односторонних англійських симпатий.

Смітову теорію в найлучшій формі репрезентують у Німеччині слідуєчі чотири визначні імена: Карль Генріх Рау (1792—1870), Фрідріх Небеніус (1784—1867), Фрідріх Бенедікт Вільгельм Герман (1795—1868) і Йоган Генріх фон Тінен (Thünen, 1783—1850).

Рауа характеризує „учена основність“. Його „Підручник політичної економії“ („Lehrbuch der politischen Oekonomie“ 1826—1832 р.; останнє видане заходом автора 1862—68 р.), се енциклопедія всього, що до нього появилось в Німеччині в різних рубриках політичної економії, економічної політики і фінансовости. Містить вона багато статистичних уваг, а особливо дає поучаючі пояснення про вплив географічних ріжниць на політичну економію. Надаєть ся вона знаменито до ужитку державних слуг, що в своїй службі мають діло з економічними теоріями, і дійсно була жерелом, із якого німецькі урядники черпали свої економічні відомости аж до наших днів. В давнійшій періоді підносив Рау потребу реформи політичної економії („Ansichten der Volkswirtschaft“ 1821 р.) і хилив ся до релятивности й історичної методи, та пізнійше прийшов до хибного поняття, що при тій методі „наука мусїла би лише дивити ся в минувшість, не займаючи ся способами поправи теперішніх відносин“, і став чисто практичним в вузшій значіню сего слова. Особлива його заслуга в тім, що він обговорює „зиск підприємця“ як окрему часть доходу, як „нагороду за клопоти, труд і небезпеки підприємства“.

Пруський міністер Небеніус, що брав визначну участь у заснованю цлової спілки, був автором цінної монографії про публичний кредит (1820 р., 2. видане 1829 р.).

„Політично-економічні студії“ („Staatswirtschaftliche Untersuchungen“ 1822 р., 2. видане 1870 р.) Германа не являють ся систематичною цілістю, лише трактують про важні поодинокі предмети. При розбираню деяких

економічних квестий придалось йому дуже його незвичайні технольоґічні відомости. З великою основністю і бистроумністю розбирав він найважнійші основні понятя науки. „Його сила — говорить Рошер — лежить в яснім, острім, по найбільшій частині вичерпуючим взірцевім розріжнюванню різних частин зложеного понятя і різних актів зложеної діяльности“. Задля його здібности до бистроумної аналізи порівнують його німецькі товариші з Рікардом. Але він уникає різних односторонних поглядів англійського економіста. І так поруч з егоїзмом як економічним імпульсом кладе він загальне добро; признає, що ціна мірить ся не лише працею, але єсть продуктом різних факторів; а те, що консумція робітника не становить частин коштів продукції, які спадають на капіталіста, але найгарнійшу практичну ціль економічної теорії, — се його основне понятє.

Тінен звісний головню зі свого знаменитого твору п. з. „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie“ („Відокремлена держава з огляду на хліборобство і політичну економію“ 1826 р., 2. видане 1842—1863 р., 3. вид. 1875 р.). В сій книжці, клясичній на полі політичної економії і хліборобства, незвичайно сходиться старання обсервація з творчою думкою. Щоб змалювати природний розвиток хліборобства, представляє він собі державу відрізану від зносин з рештою світа: вона має форму колеса, її земля всюди однаково плодюча, сплавних рік і каналів у ній нема, по середині стоїть одиноке велике місто, що заосматрює цілий край промисловими продуктами, дістаючи в заміну віктуали. Опісля

розсліджує він вплив, який має віддалення від того центрального ринку на рілничу госпо- дарку ріжних концентричних перстенів, із яких зложена держава. Як видно, метод сей дуже абстрактний, одначе зовсім оправданий, хоч може й безплідний. Автор не віддаєть ся зов- сїм злудї, яка-б закривала перед ним брак такого стану в дійсности. Одначе припущене його істнованя потрібне тому, бо воно дає спро- могу виділити для окремої обсервації істотне услїва, а іменно вплив положеня зогляду на ринок. Мав він намір (не зовсім впрочім переведений) покласти пізнїйше ріжні відмінні гіпотези з огля- ду на свою відокремлену державу, аби в подіб- ний спосіб розслідити й иньші услїва, які в дійснім житю або дїлають спільно або пере- чать одно одному. Против такого метода даєть ся замітити, що тяжко від абстрактного дослїду вернути до дійсних фактів, і сеї трудности в найбільше разях не можна поконати. Що-до условин чергованя ріжних систем управи рілі студия веде до результатів, на які можна спу- стити ся. Книга переповнена обчисленнями про видатки й доходи в хлїборобстві, що зменьшав цікавість для читача, який слїдить за загаль- ними результатами, хоч ті обчисленя дають цінний матеріал для спеціалїста. Се результати практичного досвїду, набутого автором у своїй маєтности Тельов у Мекленбурґі-Шверінї. Жи- вучи під некорисним вражінем грізної небез- пеки сильного конфлікту між середнім станом і пролетаріятотом, займав ся Тінен пильно кве- стією зарібної плати, вважаючи її не лише ціною товару, що зветь ся „праця“, але також підставою життя великої маси суспільности, — в чім був одним із перших. При помочи трохи

замотаних математичних висновків доходить він до формули, котра суму „природної плати“ виражає знаком $\sqrt{a p}$; a означає конечні видатки робітника на його удержане, а p продукт його роботи. До сеї формули прив'язував таку вагу, що велів вирити собі її на нагробнім камені. Вона говорить, що плата мусить рости з ростом продукта. Се заключене заставило його завести в своїй маєтності систему участі робітників у зиску з хліборобської господарки, про що подає деякі дані д. Седлі Тейлор (Taylor) у творі „Profit-sharing between capital and labour“ (1884 р.). Тінен заслугує на більшу увагу, ніж на нього доси звертали в Англії. І як чоловік і як письменник він у високій мірі симпатичний і оригінальний, а в „Відокремленій державі“ і в иньших його творах стрічаємо багато думок, що будять і дають імпульс до дальшої праці.

Рошер згадує також про „німецько-російську“ школу політичної економії, якої головним репрезентантом був Генріх Шторх (1766—1825). За часів Петра Великого російський економіст Іван Посошков ширив у Росії меркантилістичні погляди. Нові ідеї Смітової системи завів сюди Христіян Шлецер (1774—1831) так своїми професорськими викладами, як також твором „Anfangsgründe der Staatswirtschaft oder die Lehre vom Nationalreichtume“ („Початки державної господарки або наука про народне багатство“ 1805—1807). Шторх був учителем економії будучого царя Миколи і його брата, великого князя Михайла, а зміст уділюваних їм наук опублікував по французьки п. з. „Cours d'économie politique“ („Курс полі-

чної економії⁴ 1815 р.). Російський переклад сего твору цензура заборонила; німецький переклад зі своїми увагами видав Рау 1819 р. Книжка дуже цінна. Але термін „німецько-російський“ ледви чи дасть ся приміняти до праці Шторха; як замічав Рошер, іде він головню за французькими та англійськими письменниками, як Сей, Сісмонді, Тірго, Бентам, Стюерт і Юм, — а передовсім за Адамом Смітом. Його особисте становище (так само і Шлєцера) заставило його розбирати економічні теорії в звязку з культурним ступнем Росії, відмінним від культурного ступня західних вародів. Отсе відмінне становище промостило дорогу релятивности і помогло до приготування історичної методи. Найціннішим уважається дослід Шторха про економічні і моральні наслідки кріпацтва. Його імя звязане особливо з слідуєчими предметами загального характеру: 1) з теорією матеріальних дібр (або чинників народного добробуту), як здоровле, природна і набута здібність, моральність і т. п.; 2) з квестією „продуктивного“ і „непродуктивного“ характеру праці і консумції, де він ріжнить ся від Сміта і міг мати вплив на Дінуа; 3) з ріжницею між національним доходом а доходом однинці, в чім він хилить ся до Льюодерделя а противить ся Сесви. Сей послідний видав 1823 р. у Парижі нове виданє твору Шторха зі своїми критичними увагами. В відповідь на деякі злобні замітки Сея видав Шторх твір п. з. „Betrachtungen über die Natur des Nationaleinkommens“ („Уваги про природу національного доходу“), який написав спершу (1824 р.) по французьки, а потім (1825 р.) переклав сам

на німецьку мову. Огся відповідь уважається його найбільше зрілою і під науковим зглядом найвизначнішою працею.

Виразний тон опозиції против економічної теорії Сміта в Німеччині дав ся чути у двох письменників, що хоч виходили з відмінних точок погляду, одушевляли ся відмінними почуваннями і одобряли відмінні практичні системи, то в критиці дійшли до однакових результатів. Маємо на думці Адама Міллера і Фрідріха Ліста.

Адам Міллер (1779 – 1829), со безперечно чоловік правдиво здібний. В своїм головнім творі п. з. „Elemente der Staatskunst“ (Основи державної штуки 1809 р.), як також в інших своїх працях репрезентує він рух економічної думки, споріднений з т. зв. романтичною літературою того періода. Реакція против Смітіанізму, якої він був головою, опирала ся на гравітації до принципів і суспільної системи середніх віків. Не єсть неможливим, щоб його політичні й історичні ідеї, його відраз до сучасного лібералізму і його понятє про правильний органічний розвиток, особливо о скільки ходять о Англію, не виробила ся під певним впливом Едмунда Борка (Burke), якого „Уваги про французьку революцію“ („Reflections on the Revolution in France“) переклав на німецьку мову Фрідріх Генц, приятель і учитель Міллера. Перемішанє його критики з середновічними упередженнями не повинно нам одначе перешкаджати в пізнаню оправданих елементів, які стрічають ся в ній.

Свій протест против теорії Сміта і новішої політичної економії загалом мотивує Міллер тим, що вона дає механічне, атомістичне

і чисто матеріяльне поняття суспільности; що всі моральні сили позбавлює значіння і нічого не хоче знати про потребу морального ладу; що властиво не єсть нічим иньшим, як лише теорією приватної власности і приватних інтересів, а не звертає уваги на народне життя як на цілість у своїй національній приналежності й історичнім істнуваню. „Займають ся виключно — жалувть ся він — безпосередно продукцією предметів, що мають змінну вартість, і минущим істнуванем одиниці, але ледви звертають увагу на заховане спільної продукції для будучих поколінь, на духові продукти, здібности, роскоші, на висші задачі і цілі держави. В дійсности нації, се поодинокі органами з питомими життєвими принципами, зі спеціальними прикметами, які рішають про напрям їх історичного розвитку. Поодинокі нація творить усе цілість, а що теперішність єсть спадковцем минувшини, то повинна безнастанно мати на увазі тривке будуче добро загалу. Економічне істнуванє народа, се лиш одна сторона або одно поле всеї його діяльности, і те поле треба погодити з висшими цілями суспільности; орган, відповідний для переведеня сеї згоди в життя, се держава, що не єсть лиш апаратом для виконуваня справедливости, але представляє собою загаль національного життя“. Поділ праці — твердить Міллер — поясняє Сміт недостаточно. На його думку повстає вона з вродженого нахилу до виміни; отже він ані не підчеркує належно її залежности від капіталу, т. є. від праць і назбираного добра минувших поколінь, ані не увидатнює відповідно потрібного зрівноваженя і кінцевого доповнення поділу праці через принцип національного спів-

дїланя. Сміт знає лиш матеріяльний, а не духовий капітал, а про те сей послїдний, заступлений в кождім народї через мову, таксамо як перший через гроші, єсть правдивим національним скарбом досвїду, мудрости, здорового людського розуму і морального чутя, скарбом, який кожда генерація передає слїдуючій в що-раз більшім обмі, і що дає кождій генерації спромогу безконечно більше продукувати, ніж вона могла-би виключно своїми силами без його підпомоги. Дальше система Сміта односторонно англійська. Коли вона для Англії нешкідлива, то причин сего треба шукати в тім, що в суспільнім житю Англії зберегли ся старі підстави, на котрих духове і матеріяльне житє народа безпечно може оперти ся, а зберегли ся вони в невмиручїм дусї февдалїзму і внутрішній звязи всеї соціяльної системи, — в національнім капіталї законів, звичаїв, слави і кредиту, який завдяки положеню краю на острові міг у своїй чистоті переходити з одної генерації на другу. Європейський континент вимагає иньшої системи, в якій головною метою не була би сума приватного богатства одилиці, але на першім пляні стояло б дійсне національне богатство і продукція національної сили, яка з подїлом праці обнімала би її національне зєдненє і концентрацію, а з фізичним також духовий і моральний капітал. В тих головних обрисах думок Міллера багато дечого вказує на новїші форми німецької економічної і соціольогічної думки, особливо на ті форми, що характеризують „історичну школу“.

Дальшим речинком протесту був Фрідріх Ліст (1798—1846), муж високої духової сили і практичної енергії, звїсний головно тим, що

своїми творами незвичайно причинив ся до засновання німецької цлової спілки. Його головний твір: „Das nationale System der politischen Oekonomie“ („Національна система політичної економії“ 1841 р.; 7. виданє 1883 р. зі вступом Егеберта). Хоч його практичні заключеня ріжняться від Міллерових, то все таки загальна льюїка сего послідного, як також його некорисний осуд Смітової науки мали на нього чималий вплив. Особливо протестував він против космополітичної системи, як також против абсолютної теорії свободної торгівлі, яка гармоніювала з тим принципом. На першім пляні у нього національна думка, і він клав особливий натиск на те, що кожда нація відповідно до своїх відносин, а особливо відповідно до ступня свого розвитку мусить уживати спеціальних средств для осягнення своєї мети.

Системі Сміта відмовляв він назви „промислової системи“, яку вважає більш відповідною для системи меркантилістичної, а Смітову систему називав „системою вимінної вартости“. Заперечує також твердження Сміта, буцім то економічне поступуванє одиниці подібне до економічного поступуваня нації, і висловлює думку, що безпосередний приватний інтерес суспільности не веде до найліпшого добра загалу. Нація, се істота, яка стоїть між одиницею і загалом, яка своєю мовою, звичаями, історичним розвитком, образом і устроєм уформована в одну цілість. Отся цілість, се перше услів безпеченства, добробуту, поступу й цивілізації одиниці, а приватно-економічні інтереси треба, як і всякі иньші, підчинити інтересам удержання, виображення і скріплення нації. А що нація живе безперервно, то прав-

диге її багатство (отся теза, се основна теорія Ліста) не в вимінних вартостях, які вона має в руках, а в повнім і всестороннім розвитку її продуктивних сил. Її економічне виховане, — коли можна ужити сего вислову, — має більше значінє, як безпосередна продукція вартостей, і тому справедливо можна жадати від живучої генерації, щоб вона жертвувала своїм зиском і розкошами, аби лиш запевнити силу і зручність будучим поколінням. В здоровім, нормальнім стані нації, що дійшла вже до економічної зрілості, три продуктивні сили: хліборобства, промислу і торгівлі повинні бути рівномірно розвинені. Одначе два послідні чинники важнійші, бо вони мають більш успішний і плідний вплив так на всю культуру, як і на незалежність нації. Особливо звязані з ними морська плавба, залізницї і всі иньші технічні штуки, коли тимчасом в чисто хліборобській державі все хилить ся до застою, нема духа підприємчivosti, а застарілі пересуди панують в цілій своїй силі. Та для розвитку висших економічних форм надають ся не всі краї, а лиш положені в уміркованій полосі; за те горячі околиці мають природний монополь на продукцію певних сирих матеріялів, наслідком чого між тими двома групами країв поділ праці і конфедерація сил витворюєть ся сама з себе. Описля поясняє Лист свою теорію степенів економічного розвитку, які з природи річи переходять нації уміркованої полоси, випосажені всіми потрібними услів'ями, по дорозі до нормального економічного стану. Отсі степені слідуєчі: 1) житє стрілецьке і пастуше, 2) хліборобство, 3) хліборобство, сполучене з промислом, 4) хліборобство, промисл і торгівля, сполучені разом. Еко-

номічна задача держави полягає в тім, аби при помочи законодавчої і адміністративної діяльності витворити услів'я, які уможливляли б поступ нації по тих степенях. З того погляду повстає Лістів ідеал економічної політики. Кожда нація повинна після нього зачати свободною торгівлею, аби своїми зносінами з багатшими, культурнішими державами заохочувати і удішувати своє хліборобство, привозити промислові продукти чужих країв, а вивозити продукти сирі. Коли-ж у своїм економічному розвитку поступила вже так далеко, що може розвинути самостійну промислову діяльність, то тепер треба примінити охоронну систему, щоб забезпечити кращому промислові повний розвиток і запобігти, аби його підчас перших його кроків не перемогла на кращім ринку конкуренція вище розвиненого заграничного промислу. Коли національний промисл такий сильний, що не потребує довше бояти ся конкуренції, то досягнуто вже найвищий ступінь поступу. Тепер знов свободна торгівля повинна становити правило, через що нація входить у склад світової економічної спілки. На думку Ліста за його часів Іспанія, Португалія і Неаполь були чисто хліборобськими країнами; Німеччина і Злучені Держави північної Америки досягнули другий ступінь, бо їх мануфактури знаходилися в стадії розвитку; Франція досягала границі між другим ступенем і найвищим, до якого дійшли лиш Англія. Отже для Англії, як також для найперше згаданих чисто хліборобських країв свободна торгівля була властивою економічною політикою, але не для Німеччини або Америки. Що яка нація стратить

на вимінній вартості мимоходом підчас періода охоронного ціла, те звернеться їй на завше багато більшою мірою в продуктивних силах; коли мати на увазі життя нації, то хвилиний вклад відповідає зовсім точно коштам економічного виховання одиниці. Вершок практичного заключення, яке вивів Ліст для своєї вітчизни, лежить у тім, що вона потребує для економічного розвитку широкого і належно відграниченого простору, який і на полудні і на півночі припирав би до моря, як також сильного розширення торгівлі і промислу, а се останнє можна досягнути розумним ціловим законодавством в порозумінню з цілою спілкою всіх німецьких країв, як також німецькою флотою з навігаційним актом. Німецький народний дух, що через єдність стремів до незалежності і сили, а не менше й національний промисл, що збудивши ся зі сну старався пильно дігнати те, що занедбав, сприяли успіхови книжки Ліста, і вона зробила могутче враження. Тогочасні стремління і жадання його вітчизни знайшли в його книжці знаменитий вираз. Наслідком його твору почали займатися економічними квестіями не лишень учені і урядницькі класи, але й люди практики, і твір той мав безперечно значний вплив на німецьку економічну політику. Натиск, з яким він підносив вагу релятивного історичного досліду різних релятивних степенів для наукових квестій на економічній полі, як також його протест против абсолютних формул, мали також деяку наукову вартість. Таксамо принципіально був він в праві, кладучи національний розвиток вище безпосередньої користи одиниці. Одначе

його наука так в публичнім, як і в приватнім згляді занадто опирала ся на самім стремління до богатства і проявляла наклон — покликати радше до життя нову форму меркантилізму, як служити сучасним стремлінням до соціяльної реформи.

Найбільше з доси згаданих письменників, так англійських як і внішніх націй, продовжали традиції школи Сміта, ограничуючись лише або розвиванем теорій свого учителя в різних напрямках, — при чім не обходило ся без односторонностей і пересад, — або поправляванем його незначних помилок, або викладанем його принципів в ліпше упорядкованій і яснійшій формі. Декотрі звертали ся против надуживання абстракції зі сторони наступників Сміта, закидали заключенням Рікарда та його прихильників, що вони не годять ся з дійсними фактами людського життя, або протестували против антисоціяльних заключень, які виходили з примінення т. зв. ортодоксальних формул. Інші знов опрокидали основні погляди Сміта і підносили потребу зміни загально філософічних підстав, на яких опираєть ся в послідній інстанції його економічна теорія. Та всеж мимо різних остерігаючих знаків на просторі, який ми оглянули доси, не діяло ся нічого істотного або бодай успішного, що мало-б на цілі основане дійсно нової методи в тій галузи науки. Тепер переходимо до сильного і зростаючого руху, що в поглядах многих змінив уже значно загальний характер науки, а ще більший вплив заповідає в будучности. Маємо на думці повсягнене історичної школи, яку вважаємо характеристичною третьої епохи в новочаснім розвитку економічної науки.

ШЕСТИЙ РОЗДІЛ.

Історична школа.

Ключем негативного руху, що виповнив XVIII. століть, було під економічним зглядом визволене економічних стремлень так з феодальних останків, як також з цут, наложених правительством. Однак з якої-б точки не роздивляти сей рух, — чи з економічної, чи зі всякої иньшої, — то процес знищення представляєть ся лиш як конечне услівє повного відродження, до якого енергічно стреміла західна Европа, хоч лише з неясним понятєм про його властиву суть. Розкладусіх поглядів, на яких опирала ся стара система, відбував ся швидше, чим творене нових принципів, які надавали-б ся до обняття проводу в будучности. Критична філософія, що сировадила розклад, могла лиш повторити свої формули про неограничену свободу, одначе до відновлення будови була нездібна. З тої причини замічаєть ся після вибуху французької революції скрізь на заходї дивне хитанє між нахилом — повернути до пережитих ідей, а неясним стремлінням до нового ладу в соціяльній науцї й житю, яке часто характеризувала рознузаність. Одиноким можливим виходом з того стану

хитання, який надав XIX. столітю двозначний характер, що вказує на перехід, було основане такої наукової суспільної теорії, яка дала-б підставу для поступенного взаємного зближення думок про квестії людськості. Основане сеї теорії, се безсмертне діло, яким заслужив ся для світа Огист Конт (August Comte, 1798—1857).

Головні черти суспільної науки суть по його поняттям слідуєчі: 1) Вона в своїй суті єсть одною наукою, в котрій розсліджують ся всі елементи суспільного стану в їх відношеннях і взаємних діланях; 2) заключає в собі так динамічну, як і статичну теорію суспільности; 3) виділяє понятя чогось абсолютного і на місце урівної постійности кладе думку упорядкованої зміни; 4) послуговує ся головно методом історичного порівняня, хоч не виключені й иньші; 5) перенята моральними ідеями, поняттями суспільного обовязку, поставленими против індивідуальних прав, виведених з природного права; 6) стремить в своїм дусі і в своїх практичних заключенях до здійснення всіх тих великих цілїв, що в цілости становлять „народню справу“; 7) хоче все те досягнути мирною дорогою, заміняючи революцію еволюцією*).

*) Одначе було-б великою помилкою приймати, що підчиненє соціальних явищ під природні закони сприяє духови фаталістичного квієтизма. Навпаки, істнованє таких законів єсть конечною підставою всеї упорядкованої діяльности в ціли уліпшення нашого положеня або нашої природи, як се можна пояснити, представляючи собі діланє гігієнічних і терапевтичних средств в подібнім випадку. А що ріжні класи явищ чим більше складні, тим легше дають ся змінити, то на суспільнім поли

Ті різні характеристичні риси, які ми вичислили, не суть від себе незалежні; навпаки, можна вказати, що вони знаходяться в обопільних живих відносинах. Деякі з тих рисів вимагають тепер ширшого змальовання; з іншими стрітимося при кінці сього розділу.

В майстернім поясненні соціологічної методи, яке знаходить ся в 4. томі „Позитивної філософії“ (Philosophie positive 1839 р. *), звертає Конт увагу на велику різницю між соціальною статикою а соціальною динамікою: перша розсліджує закони соціального співістновання, а друга закони суспільного розвитку. Основний принцип першої, се загальна згода між різними органами і функціями, яку ми, — не кладучи занадто великої ваги на ту аналогію, — можемо прирівняти до згоди між різними органами і функціями зв'язного тіла. Студіоване динамічної соціології відмінне від студіювання соціології статичної, а що постоує значить стілько, як розвиток даного порядку, то воно підчинене тамтому, так як в біології студіоване еволюції підчинене студіюванню будови і функцій, як їх увидатнює еволюція в їх істнуванню на різних степенях що-раз висшої скалі.

можлива ширша і успішнійша інтервенція чоловіка, як в царстві неживучої або живучої природи. Що-до динамічної сторони соціології, то напрям і істотний характер еволюції означені з гори, а її міра і підрядні черти підлягають змінам.

*) Вже 1822 р. виловив Конт свої основні тези в меншій статі, передрукованій в додатку до „Позитивної політики“ (Politique positive).

Закони соціального співістнованя і суспільного руху суть предметом обсервації в такій мірі, як відповідні явища в життю індивідуального організма. Особливо для студіюваня розвитку надаєть ся рід звісної біологови порівнюючої методи як пригожий спосіб розсліду. Ріжні ступні розвитку суспільности треба систематично порівнювати, щоб таким чином пізнати закони їх чергованя і походжене їх характеристичних черт.

Хоч мусимо уважати, аби в наших так статичних, як і динамічних розслідах не стратити з ока основних прикмет людської природи або не найти ся в суперечности з ними, то однак неможлива річ, незалежно від безпосередної обсервації вивести оба роди законів з тих прикмет. В той спосіб не можна би предсказати ані загальної будови людської суспільности ані етапів її розвитку. Особливо ясно виступає се з огляду на динамічні закони, бо при переході суспільности з одної фази в другу головню діяльний елементт полягає на нагромадженім впливі минувших поколінь, котрий то вплив занадто зложений, щоб можна було розслідити його дедуктивно. Отсе заключене мусимо мати постійно перед очима як-раз тепер, коли деякі т. зв. антропологи хотять суспільну науку вчинити лише додатком до біології. Соціальна наука без сумніву опираєть ся на прінципах біології, однак має і своє власне поле розсліду і свою власну методу і мусить усе мати і одно і друге. Поле, се історія в найширшім змислі аж до нинішних фактів включно, а метода, якої головню, хоч не виключно придержуєть ся, се метода соціологічного порівняня, називана найлучше „історичною методою“.

Огсї загальні прінципи відносять ся не менше до економічної, як і до иньших галузей соціальної науки, а з огляду на те поле розсліду ведуть до важних результатів. Показують вони, що ідея сотвореня правдивої теорії економічної будови і діяльності суспільности без узгляднення иньших її сторін заводить. Однак таке студіюванє на разї необхідне, лиш поставленє раціональної теорії економічних органів і функцій суспільности не можливе, коли трактувати їх окремо від иньших. Иньшими словами: строго взявши, окрема економічна наука неможлива, бо вона репрезентує лиш одну часть зложеного організма, що його всі члени та їх функції стоять постійно ві взаїмних зносинах і взаїмно себе модифікують. Дальше виходить, що хоч-би ми з нашого загального знаня природи поодинокого чоловіка виводили і які позиточні заключеня, то економічної будови суспільности і способу її розвитку не можна пізнати на перед шляхом дедукції, але мусять вони бути означені безпосередним історичним розслідом. Ми згадали про „спосіб розвитку“ суспільности, бо так само, як існує динамічна теорія кожного соціального елемента, мусить також існувати така теорія для економічного чинника в людських справах, — наука про наступаючі по собі фази економічного стану суспільности, хоч із сим жаданєм не числили ся всі дотеперішні системи, і все що маємо в сій справі, ограничене на кілька поодиноких, уривкових понять*). А що економічна будова

*) Під впливом сих поглядів Конта взяв ся Міль в четвертій книжці своєї „Політичної економії“ до оброб-

і діяльність кожного історичного степеня відмінні від себе, то мусимо понехати думку абсолютної системи універсального значіння, а прийняти цілий ряд систем, котрі одначе наступали-б по собі не самовільно, а після сталого закона.

Хоч Конт хотів будувати, то тим самим, що стремів до основаня наукової суспільної теорії, не міг уникнути критикованя праць тих, що перед ним займали ся ріжними галузями соціального досліду. Між сими мусіли знайти місце й економісти. Їх загальним ідеям і методам робить він в ріжних місцях свого висше названого твору, а також у своїй „Позитивній політиці“ в дійсности такі самі закиди, які ми піднесли при нагоді оцінки Рікарда та його наступників. Дж. Ст. Міль тими замітками незвичайно обурений і говорить, що вони доказують, „як страшно поверховим може часом бути Конт“ (якого він впрочім називав філософом, що сьміло може рівняти ся з Декартом і Ляйбніцом). Так нещасливо він певно не був би виразив ся, коли-б був міг предвидіти, в яким напрямі піде пізнійше європейська думка і в якій високій мірі головні точки критики Конта або будуть прийняті або самотійно репродуковані.

НІМЕЧЧИНА.

Другим проявом сего нового руху на полі економічної науки був виступ німецької

лена економічної динаміки, однак на нашу думку та часть належить до найменше вдоволяючих в його книжці.

історичної школи. Її погляди не зродились очевидно з загальних філософічних ідей, як Контова теорія соціологічної методи, але швидше з перенесення на економічне поле понять історичної школи права, котрої найвизначнішим представителем був Савіні. Система права не єсть постійним соціальним явищем, але змінюється з кожним ступнем суспільного поступу. Вона стоїть в живій зв'язі з іншими соціальними чинниками, які існують в тім самім часі, а що в сфері права надається для одного періода розвитку, те часто невідповідне для другого періода. Пізнано, що ті ідеї надаються також до економічної системи, чим досягнуто релятивну точку погляду, а абсолютну признано хибною. Космополітизм в теорії або припиняє для кожного краю однаково важної системи і т. зв. перпетуалізм або припиняє системи, яка надавала-б ся до кожного ступня розвитку, стратили рівночасно кредит. Такий початок німецької історичної школи.

Коли поминути всі приготавляючі вказівки і нерозвинені теоретичні зароди, то початок школи мусимо віднести до Вільгельма Рошера. Його основні принципи виложені в творі п. з. „Grundriss zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft nach geschichtlicher Methode“ („Напис викладів про державну економію після історичної методи“ 1843 р.), хоч тут він іще здержується і нещасливо ставить против себе методи історичну і „філософічну“ *). В пе-

*) Сей термін взятий певне з полеміки про методу в науці права, яку вели Тібо (Thibauth) з одною, а Савіні (Savigny) і школа Гіро. з другої сторони.

редмові до сего твору піднесено слідуєчі головні точки:

„Історична метода проявляєть ся не лише на виї в хропольогічнім порядку предметів, але головню в слідуєчих прінціпах: 1) Наша ціль в'образити те, що народи під економічним зглядом думали, хотїли і відчували, до чого стреміли і що осягнули, чому вони до того стреміли і чому те осягнули. 2) Одвак нарід, се не лише маса тепер живучих індівідуів, і тому хто хоче студіювати політичну економію, не може ьдоволити ся обсервацією винїшних економічних відносин. 3) Трудність вибрати з великої маси явищ те, що істотне і правильне, заставляє нас, порівнувати під економічним зглядом усі народи, які лиш можемо пізнати. Старинні народи, що вимерли вже, мають в собі те поучаюче, що їх розвиток лежить перед нами викінчений. 4) Історична метода не буде легкодушно хвалити або ганити економічну інституцаю, бо-ж певне й мало було інституцій, пожиточних або шкідливих для всіх народів. Целенки дитини, кулі старця були-б певне нестерпні для мужа. Задачею науки єсть радше прослідити, в який спосіб і чому ставав поспепенно, розум безмислицею, а добродїйство нещастем'." З отсих прінціпів Рошера визнає на нашу думку критику лиш часть третього. Політична економія старинних народів не має для науки більшого значіння, чим політична економія народів нових, і kwestія їх релятивної ваги не повинна-б бути загалом порушена. Адже істотне услїве кожного основного соціольогічного дослїду, се порівнюєча оцїнка всего найповнїйшого розвитку, звісного історії, а іменно розвитку тої групи

націй, що творять західну суспільність або коротше „Захід“. Причини вибору сего соціального ряду, як також майже виключне тимчасове обмежене наших студій на сей ряд виложив з незбитою силою Конт у своїй „Позитивній філософії“. Греція і Рим суть виправдї елементами того ряду, однак соціологія мусить мати на оці загальний розвиток, а не якусь його часть, щоб означити закони руху, — таксамо як в студіюваню біологічного розвитку не можна поодиноким степеням організма приписувати переважного значіння, бо ж предметом розсліду єсть загальний порядок змін. Про даліші визначні заслуги Рошера пізнійше; тут згадали ми про нього лише з нагоди повстання нової школи.

В 1848 р. опублікував Бруно Гільдебранд (Hildebrand) перший том „Політичної економії теперішности і будучности“ („Die Nationalökonomie der Gegenwart und der Zukunft“), якої однак не продовжував, хоч жив іще многи літ (умер 1878 р.). Гільдебранд, се дійсно значний мислитель, і литане, чи між німецькими економістами був хто обдарований глибшим і проникливішим умом. Він зовсім свободний від розтрата слів і неясности, яка аж занадто часто характеризує німецьких письменників, і певною, сильною рукою рисує широкі картини. Його книжка подає майстерську критику економічних систем, які існували перед ним або за нього, аж до Сміта, Міллера, Ліста і соціялістів включно. Тепер інтересна вона головню його загальним становищем і понятєм про правдиву природу політичної економії. Задача його твору, як він сам признає, — промостити на економічнім полі дорогу основному

історичному напрямови і методі і перемінити науку в теорію законів економічного розвитку націй. Інтересно, що за взорець наміреної реформи політичної економії не бере він історичну науку права, але лівівістику в тій новій формі, до якої вона дійшла в ХІХ. століттю. Се доказує, що одинокі пригожою уважав він методу порівнюючу. В обох тих науках маємо примір часової зміни, яка відбувається після означених правил, наслідком чого абсолютність уступила місця релятивності.

В 1853 р. появилася твір Карля Кніса (Knies) п. з. „Die politische Oekonomie vom Standpunkt der geschichtlichen Methode“ („Політична економія зі становища історичної методи“). Се докладний виклад і оборона історичної методи в її приміненню до економічної науки, а рівночасно найбільше систематична і всестороння публікація нової школи, по крайній мірі під льогічним зглядом. Виставлені в ній слідуєчі головні прінципи: Економічний устрій суспільности в яким-будь часі з одної, а відповідне теоретичне розумінє економічної науки з другої сторони, се результати означеного історичного розвитку. Обовони стоять в живій звязи з цілим соціальним організмом періода, бо-ж разом з ним зросли серед однакових часових, місцевих і національних умовин. Проте треба все мати на увазі, що економічна система переходить ряд фаз, які знаходять ся в зносинах з наступаючими по собі цивілізаційними степенями, і що на нійякій точці сего розвитку вона не досягнула в повній викінченої форми. Ані теперішної ані якої-будь давнійшої організації суспільности не можна вважати абсолютно доброю і правдивою;

але лише фазою в поступаючій історичній розвитку, а таксамо й тепер пануючої економічної теорії не можна вважати повною і викінченою, а лиш репрезентанткою певного ступня в відкриванню правди.

Тема книжки обговорена мабуть занадто широко і подрібно. Автор проявляє багато блистроумности і вчености й успішно критикує помилки, суперечности і пересади своїх попередників. Та о скільки ходить о характеристику і оправдане історичної методи, то до того, що сотворив Конт, не додав він нічого нового. В другім виданю свого твору, яке появило ся 1883 р., робить він давнє признание, що „Позитивна філософія“, видана в рр. 1830 — 1842 в шістьох томах, при писаню його книжки в 1852 р. була йому, — а також, як додав, правдоподібно всім німецьким економістам зовсім невісна. Не свідчить се хорошо про увагу і літературний інтерес сих послідних, коли зважимо, що Міль і Конт переписували ся вже в 1841 р., і що „Льогіка“ Міля, в котрій він з похвалою згадує про Конта, вийшла в 1843 р. Коли-ж Кніс пізнійше почав розбирати твір Конта, то — як признає — не міг вийти з дива, відкривши в ній так много преміс або „паралелізмів“ до своїх власних заключень. Инакше не могло й бути, бо-ж усе, що лиш єсть цінного в методиці Кніса, знаходимо у Конта, лише тут в більшій мірі і змальоване з тою силою слова, яка характеризує більших богів філософії.

В становищі деяких німецьких економістів історичної школи визивають нашу критику слідуєчі дві точки:

По-перше: Кніс і деякі інші письменники, виставляючи на поли економічної теорії принцип релятивності, в великій мірі не додержують рівноваги. Обі форми абсолютизму в теорії, т. є. космополітизм і те, що Кніс називає перпетуалїзмом, уважає він зовсім однаковими, або іншими словами, помилку, яка полягає в переоценю місцевих і національних різниць, уважає він таксамо істотною, як ту, що полягає в неузглядненю різниць в історичних степенях розвитку. Однак се рішучо невірно. В кожній галузі суспільних наук послідна помилка о много тяжша, бо скрізь, де виступає, відбирає нашим дослідам усю вартість. Коли не звертаємо уваги на сам факт соціального руху, ігноруємо його напрям, то поповняємо помилку в найістотнішій точці, в точці, що її заключає в собі кожне питання. Але зміни, які впливають з расової різниці й її впливу на духове і фізичне уздібненє, або з ввішних обставин, се явища підрядні, і в студіюваню загальної теорії соціального розвитку мусить ся їх поминути, а взяти їх під увагу треба аж тоді, коли доходимо до студіюваня особливих признаков у характері розвитку, викликаних питомими услівями. А хоч навіть фізична природа даного краю може в незвичайно шкідливий спосіб впливати на економічні явища, то се дотикає більше технічних форм і релятивного розширення різних галузей промислу, як спеціальної ролі кожної галузі або переваги, рівноваги чи підчинення і релятивного успіха всіх, а як-раз сі послідні явища суть властиво предметом розсліду економістів.

По-друге: Деякі члени школи, стоячи на сторожи релятивності науки, попадають

в ту помилку, що зовсім заперечують існування економічних законів; з огляду на економічний світ вони по крайній мірі не говорять радо про „природні закони“. Звертаючи за багато уваги на законність в неорганічному світі, думають вони, що такий спосіб вислову занадто тісно зв'язаний з ідеєю постійності і незмінної системи практичної економії. Коли однак звернемо нашу увагу більше на органічні науки, що стоять ближше до соціальних, то вислов „природні закони“ не заключає в собі подібного значіння. Як ми вже зазначували кілька разів, ідея розвитку, або иньшими словами „зміни, що відбувається ся по означеним правилам“, становить істочну часть пізнання про житє. А що такий розвиток в устрою і діяльності суспільности відбувається ся на всіх полях, се безсумнівний факт, який підносять ті самі письменники. Таксамо ясна річ, що між різними суспільними елементами існують зв'язи, наслідком котрих зміна одного елемента потягає за собою зміну другого. А чому таким постійним відношенням співіснування і черги відмовляти назви „природних законів“, на правду трудно зрозуміти. Закони ті мають загальне значінє, отже допускають конструкцію абстрактної теорії економічного розвитку. Тимчасом часть німецької історичної школи проявляє наклон, замінити таку теорію простим змалюванєм різних національних господарств, бо згадані письменники, як уже піднесено, передчасно звертають увагу на вплив окремих територіяльних і етнологічних умовин, замість задержати її на пізнійше і використати як підставу пізнійших, в конкретних случаях заходячих модифікацій первісних, те-

неральних законів, досягнених студіюванем загально-людського розвитку.

Висше згаданим трьом письменникам, т. є Рошерови, Гільдебрандови і Кнісови належить ся заслуга в заснованю німецької історичної школи політичної економії. Рошер у своїх пізнійших працях не багато скористав із методи, яку в неоднім місці так знаменито сам схарактеризував. В його „Системі політичної економії“ *) догматичний і історичний матеріал радше зіставлений побіч себе, як живо пов'язаний з собою. Та все таки посвятив він своє широке знанє з незвичайною користю спеціальним історичним дослідям, що відносились особливо до поступу самої науки. Його твори: „Ueber Verhältniss der Nationalökonomie zum klassischen Alterthum“ („Про відношенє політичної економії до класичної старини“ 1849 р.), „Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre“ (До історії англійської політичної економії, 1831 - 1832 р.), а особливо „Geschichte der National-Ökonomik in Deutschland“ („Історія політичної економії в Німеччині“ 1874 р.), то подиву гідний пам'ятник учености і пильности, який комтував його 15 літ праці, — належать до найціннійших праць того рода, хоч послідний твір задля нагромадження подробиць не надаєть ся до загального студіюваня поза

*) „System der Volkswirtschaft“: Bd. I. „Grundlagen der Nationalökonomie“ (1854 р., 19. виданє 1888 р.), Bd. II. „Nationalökonomie des Ackerbaues“ (1860 р., 12 виданє 1888 р.), Bd. III. „Nationalökonomie des Handels und Gewerbelebens“ (1881 р., 5. виданє 1887 р.), Bd. IV. 1. System der Finanzwissenschaft (1886 р., 2. виданє 1887 р.).

границями Німеччини. Ріжні інтересні і пожиточні статі зібрані в його „Поглядах політичної економії з історичного становища“ („*Ansichten der Volkswirtschaft vom geschichtlichen Standpunkte*“ 1861 р., 3. виданє 1878 р.). Його висше згаданий систематичний твір також пребогатий історичними замітками про початок і творенє ріжних теорій нашої науки. Про те не можна сказати, щоб він багато зробив в напрямі перебудови науки, як се заповідали його перші праці, і правду говорить Косса, що його догматичний твір не викликав значної зміни принципів, які поставили Герман і Рау.

Історичний метод прибрав в повнійшій мірі свої істотні риси завдяки працям молодшої генерації учених економістів Німеччини, до яких зачисляють ся: Люйо Брентано, Адольф Гельд, Ервін Нассе, Г. Реслер, Альберт Шефле, Ганс фон Шель, Густав Шмоллер та Адольф Вагнер. Крім загального принципу історичного трактованя науки проголосила та школа ось які провідні думки:

1) Потреба підчеркнення морального елементу в економічних студиях. Се підносить особливо Шмоллер у творі „Про деякі основні питання права і моральности“ („*Ueber einige Grundfragen des Rechtes und der Moral*“ 1875 р.) і Шефле в своїй „Суспільній системі людської господарки“ („*Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft*“, 3. виданє 1873 р.). Зручно розбирав ся в сій темі також Г. Кріс (Kries, умер 1858 р.) з нагоди критики поглядів Міля. Після найдальше йдучих заступників школи в практичній народній господарці суть діяльні три організаційні принципи, яким відповідають три ріжні системи або сфери діяльно-

сти : приватна господарка, державна господарка примусова і „карітативна“ сфера. В першій панує виключно особистий інтерес, в другій загальний суспільний інтерес, в третій добродійність. Однак навіть в першій не повинен приватний інтерес панувати неограничено. Поминувши інтервенцію публічної влади, проступки і надужиття головного принципу, пануючого в сій сфері, треба держати в границях і надзирати при помочи економічної моральності, якої ніколи не треба поминати ані в теорії ані в практиці. В третій зі згаданих сфер мають моральні впливи очевидно як найбільше значіння.

2) Між економічною теорією а наукою права мусить існувати тісна зв'язь. Отсю думку піднесли Льоренц Штайн і Г. Реслер (Rösler), однак в найбільш систематичну форму прибрав її А. Вагнер, безперечно один із найвишнійших між живучими німецькими економістами, особливо в своїх „Основах“ („Die Grundlegung“, 2. видане 1879 р.), що творять часть просторого „Підручника політичної економії“ („Lehrbuch der politischen Oekonomie“), виданого ним на спілку з професором Нассе. Наука про природні закони, що на ній оперли фізіократи — як ми се бачили — своєю економічно-науковою будовою, стратила свій дотеперішній вплив, а з нею зійшли зі сцени і старі апріорні та абсолютні поняття про особисту свободу і особисту власність. Пізнано, що економічне становище одиниці залежне не від т. зв. природних прав або навіть від вроджених здібностей, але швидше від кождочасної правової системи, що сама єсть історичним продуктом. Вище названі напів-економічні, напів-

правничі поняття свободи і власности вимагають проте ревізії. Головно з сеї точки приступає Вагнер до економічних студій. Точка, довкола котрої все обертаєть ся, се — як він говорить — старе питанє про відносини одиниці до загалу. Хто йдучи за давнішою філософією держав і права і за давнішою політичною економією, робить осередком одиницю, мусить дійти до невірних результатів, які на економічнім поли проголосила фізіократична і Смітова школа свободної конкуренції. Противно поступає Вагнер, котрий розбирав передовсім услівя економічного життя суспільности і аж на тій підставі означає сферу економічної свободи одиниці.

3) Понятє про діяльність держави ріжнить ся від такого-ж поняття школи Сміта. Огся школа пішла взагалї за поглядами Руссо і Канта, що охорона членів суспільности перед насильством і обманом, се одинока задача держави. Та теорія, згідна з науками природного права і суспільної умови, при нищеню старої економічної системи з її скомплїкованим апаратом перешкод і обмежень віддала мимоходом корисні прислуги. Однак перед раціональною історичною критикою, а тим більше передзростаючими практичними потребами новочасної цивілізації не могла вона остояти ся. Знесенє нерозумної і несимпатичної системи європейських правительств, виказавши зло, яке повстає з неограничної конкуренції, доказало на ділі безперечну потребу державної діяльности після нових, просвічених метод. Німецька історична школа видить в державі не лиш інституцію для удержання ладу, але також орґан нації для підпираня всіх тих цілій, для яких не

вистарчає добровільна діяльність одиниць. Коли лиш суспільні цілі можна досягнути виключно або найкориснійше через діяльність держави, то та діяльність оправдана*). Випадки, в котрих інтервенція держави оправдана, треба означити, узгаднюючи їх питомий характер і ступень національного розвитку. В кождім разі повинна держава підпирати духове і естетичне формування; видавати розпорядження в цілях охорони публичного здоров'я і належного ведення продукції і транспорту; заступати ся за слабших членів суспільности, особливо за жінок, дітей, слабосилих старців і безпомічних, по крайній мірі о скільки вони не мають удержання і опіки зі сторони рідні; підпирати через законне призначення і надзир ті стремління робучих клас, які мають на цілі так загальну як і індивідуальну самопоміч, а також заручати ся безпеченством ощадностей, відданих під її опіку.

На ту новітню групу мав незвичайно могутній вплив теоретичний соціалізм, а як побачимо пізнійше, соціалізм як партійна організація вплинув також на їх партійну політику. Не єсть нашою задачею, займатися в тій книжці письменниками як Сен Сімон, Фур'є (Fourier) і Прудон (Proudhon), Ляссаль, Маркс, Енгельс, Марльо і Родбертус, однак мусимо признати, що вони мали могутній вплив на молодших німецьких економістів (в вузшім значінню слова), а своєю критикою т. зв. орто-

*) В кождім разі треба ще розслідувати, чи та діяльність може найлучше виконувати правительство центральне чи локальне.

доксальної системи вплинули навіть на їх наукові заключення. Передовсім Шефле і Вагнер присвятили їх аргументам багато місця і повну пошани увагу. Соціялісти клали натиск особливо на наведену вже точку, що економічне становище одиниці залежне від істнуючого правового ладу, а головню від істнуючої організації власности. Також підносили вони, що теперішні суспільні іституції з огляду на власність, спадкове право, право умови і т. п. суть — по термінології Ляссаля — „історичними категоріями, що змінилися і підлягають дальшим змінам“, коли тимчасом ортодоксальна економія приймає, що ті іституції суть незмінним устроєм, на якого підставі одиниця будує своє становище. Як ми бачили, звернув Дж. Ст. Міль увагу на факт, що поділ богатства залежний не лише від природних законів, як його продукція, але також від заряджень суспільности; одначе аж деякі німецькі економісти молодшої школи поклали на сей погляд як найбільший натиск. Для вияснення і доповнення сего поняття мусимо все мати на увазі, що ті зарядження не можуть бути самовільно змінені, бо вони залежні від степеня загального соціального розвитку.

На поли економічної політики заняли ті письменники становище, посередне між німецькою партією свободної торгівлі (або менчестерською, як її часом називають з сумнівною претенсіональністю) а соціальними демократами. Сі послідні намагаються, аби держава силою своєї всемогучости перевела безпроволочно радикальний перестрій суспільности на користь пролетаріята, коли знов партія свободної торгівлі хотіла би державну діяльність

в яких-будь цілях звести до найменшої міри, а звернути її виключно на удержання публичного ладу і береження ненарушимости та свободи одиниці. Члени школи, про котру тепер мова, стали в розбираню практичних квестий на посередній точці. Вони таксамо противні соціальному переворотови, як також безграничному *laisser faire*. Відкидаючи соціалістичну програму, призивають вони після згаданих уже теоретичних принципів інтервенцію держави, щоб вона злагодила гнет новочасної економічної системи, що налягав на її слабших членів, і добродійства цивілізації вчинила в більшій мірі доступними для робучих клас. Таку політику в робітничім питаню рекомендують: Шефле в „Капіталізмі і соціалізмі“ („Kapitalismus und Socialismus“ 1870 р., 2. видане 1878 р.), Вагнер в „Промові про соціальну квестію“ („Rede über die sociale Frage“ 1871 р.) і Шенберґ у творі п. з. „Arbeitsämter, eine Aufgabe des deutschen Reiches“ („Уряди праці — задача німецької держави“ 1871 р.). На отсі думки, з якими симпатизувало найбільше німецьких професорів політичної економії, сильно напали репрезентанти партії свободної торгівлі, що добачили в них „нову форму соціалізму“. З сего вивязала ся горяча полеміка, а що між прихильниками нового напрямку відчувала ся потреба тіснішої злуки і практичної політичної організації, то в жовтні 1872 р. відбув ся в Айзенасі (Eisenach) з'їзд для обговорення „соціальної квестії“, в котрім взяли участь майже всі професори політичної економії на німецьких університетах, репрезентанти різних політичних партій, провідники робітників і кількох вели-

ких капіталістів. На тім з'їзді вище виложені принципи одержали свою означену форму. Ті що їх прийняли, одержали від своїх противників назву „катедерсоціялістів“ або „соціялістів з (професорської) катедри“, яку причепив до них Г. Б. Опенгайм, з чого впрочім вони не були дуже невдоволені. Від 1873 р. та група зорганізувала ся в „Товариство для соціальної політики“ (Verein für Socialpolitik), до котрого поприступали і прихильники свободної торгівлі, коли полеміка почала втишувати ся. Тепер існує розлам в товаристві: ліве крило заявило ся за систематичною, поступенною зміною маєткового права в напрямі до здійснення соціалістичних стремлнь, о скільки вони оправдані, а більшість членів рекомендує реформу при помочі державної діяльності на підставі існуючих правних інституцій. Шефле посуває ся навіть до тверджень, що теперішній „капіталістичний“ режим буде заступлений соціалістичною організацією, одначе, як і Дж. Ст. Міль, відсуває сю зміну в менше або більше віддалену будучність і дожидає її як результату природного розвитку або процесу „соціального добору“*). Який-будь безпосередний або насильний переворот уважає він неможливим, а також опрокидає всяку житєву систему, яка-б супротив стремлнь індивідуальної праці і заслуги клала „абстрактну рівність“.

*) Се повинні мати на увазі особливо читачі твору Леруа Боліє про колективізм (1884 р.), де Шефле означений найвизначнійшим теоретичним репрезентантом сеї форми соціалізму.

Чим далше посували ся розсліди німецької історичної школи по різних промощених нею шляхах, тим яснійше показувало ся, що „єдино же єсть на потребу“ полягає не в самій реформі політичної економії, але в її зв'язу з усею суспільною наукою. Сей погляд проголосив Огіст Конт уже давно перед тим, а з кожним днем стає він що раз більше оправданим. Нанйвизначнійші економісти Німеччини хилять ся тепер сильно до того напряду. Ітак Шефле, на котрого мали великий вплив Конт і Герберт Спенсер, намагає ся розширити економічні досліди в суспільні. В своїм головнім творі „*Bau und Leben des socialen Körpers*“ (Будова і житє соціяльного тіла 1875—78 р.; нове виданє 1881 р.) кладе він собі за задачу, дати широкий плян анатомії, фізіології і психології людської суспільности. Соціяльні процеси трактує він анальоґічно з процесами в органічних тілах і розвиває використану вже через Конта думку тої аналогії, без сумніву впрочім здорову і побуджуючу, аж до подробиць, які годї допустити. Те саме понятє усвоїв собі і представив в пересадній формі Павло Лілґенфельд у своїх „Думках про соціяльну науку будучности“ („*Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft*“ 1873—1881 р.). Стремління, зілляти економічну науку в соціологію, проявляє також Адольф Замтер в „Соціяльній науці“ („*Soziallehre*“ 1875 р.), хоч тут обговорюєть ся головно економічна сторожа суспільности, і Шмоллер в згаданій уже розвідці „Про деякі основні питання права і політичної економії“. Дальше підносить з натиском потребу такої переміни Генс фон Шель в передмові до свого перекладу (1879 р.) ан-

глійської брошури про реформу політичної економії („Or the present position and prospects of political economy“*).

Коли німецьку історичну школу, особливо її молодшу постать, називано часом „реалістичною“, то сей термін очевидно не дібраний в розвагою. Сям хотіли означити її противенство до „абстрактности“ ортодоксальної економічної теорії. Однак хіба сеї послідної не лежить в самім уживаню абстракції, але в її над'уживаню. Кожда наука включає абстракцію, стремлячи до єдності в багатоті; ходить лиш о се, щоб абстрактна теорія відповідала конкретним фактам. Таксамо невлучна характеристика нової школи як „індуктивної“. В дослідях старших економістів переважає безперечно занадто дедукція, але не треба забувати, що вона оправдана, коли не виходить від апріорного припущення, лише від узагальнення, доказаного дослідом. Пригожою методою політичної економії як загалом усеї суспільної науки єсть не стілько індукція, як радше окрема форма індукції, звісна під назвою порівняння, а особливо порівнююче студіюване „соціальних рядів“ (уживаючи термінології Міля), яке названо влучно „історичною методою“. Коли-б запанували скритиковані тут нами назви, то школі грозила-б небезпека прийняти ненауковий характер. Вона заняла-б ся мабуть занадто виключно статистичними дослідями і за потрібним розбиранем окремих

*) Се публікація промови, яку мав автор сеї книжки в нагоди з'їзду економічної і статистичної секції „Британського Товариства для плекання наук“ в Дубліні 1878 р.

областий економічного життя переочила-б потребу широких філософічних думок і систематичного упорядкування принципів. Доки політична економія остає окремою галуззю науки, доки вона не зіляля ся з соціологією, доти прихильники нового напрямку розумно поступати-муть, задержуючи для себе первісну назву історичної школи.

Поминувши літературні праці, про які була вже згадка вище, члени сеї і иньших німецьких шкіл сотворили неодин цінний твір. Докладні інформації про їх праці на різних полях нашої науки (аж до її практичного примінення включно) порозкидувані в „Підручнику“ Вагнера і Нассе, а також у великім „Підручнику політичної економії“ („Handbuch der politischen Oekonomie“, 2 виданє 1886 р., 3 виданє 1890 р.), виданім Шенбергом*). Слідую-

*) Хоч сей твір названий скромно „підручником“, то на правду се широка енциклопедія економічних наук в цілім їх обемі і приміненю. Побіч повного перегляду всього того, що зроблено на різних полях економічної теорії, дає вона точно поученє про статистичні питання та поодинокі предмети практичного характеру. Зі співробітників були вже згадані в сій книжці Brentano, Нассе, Saks, Шенберг, Шель і Вагнер: крім них помістили тут свої праці иньші визначні письменники, а іменно: Ф. І. Найман про основні понятя науки, Т. Мітгоф про поділ, Фр. Кляйнвехтер про продукцію, Т. фон дер Гольц, А. Майцен та І. Конрад про хліборобство, І. Гельферіх про лісництво, В. Лексіс про консумцію і торговлю, І. фон Рімельн про науку про населенє, а Фр. Г. Ієфкен про політику з огляду на населенє, еміграцію і колонізацію. Третя часть посв'ячена науці фінансів і адміністрації; і тут маємо багато поучаючих інформацій про оподаткованє і публичний кредит, про адміністраційні інституції в Англії, Німеччині і Франції, про педагогію, про публичну гігієну і опіку над хорими.

чий реєстр, без претенції на повноту, хоче вказати певне число книжок, які при студіюванню обговорених у них предметів не слід поминути:

K n i e s, Die Eisenbahnen und ihre Wirkung (1853); Der Telegraph (1857); Geld und Kredit, у двох частях (1876—1881). R ö s l e r, Zur Kritik der Lehre vom Arbeitslohn (1861); Ueber die Grundlagen der von Adam Smith begründeten Volkswirtschaftslehre (2. виданє 1871). S c h m o l l e r, Zur Geschichte der deutschen Klein-gewerbe im 19. Jahrhundert (1870); Zur Literaturgeschichte der Staats-und Socialwissenschaften (1888). S c h ä f f l e, Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse (1867); Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft (3. виданє 1873); Quintessenz des Socialismus (8. виданє 1885); Grundsätze der Steuerpolitik (1880). N a s s e, Mittelalterliche Feldgemeinschaft in England (1869). B r e n t a n o, Ueber Geschichte und Entwicklung der Gilden (се вступ до „English-Gillds“ Тольміна Сміта [Toulmin Smith], 1870); Die Arbeitergilden der Gegenwart (1871—2); Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht (1877); Die Arbeiterversicherung gemäss der heutigen Wirtschaftsordnung (1879); Der Arbeiterversicherungszwang (1881); Die klassische Nationalökonomie (1888); Ueber die Ursachen der heutigen socialen Not (1889). H e l d (1844—1880, припадково втонув в Тунським озері), Die Einkommensteuer (1872); Die deutsche Arbeiterpresse der Gegenwart (1873); Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik (1878); Grundriss für Vorlesungen über Nationalökonomie (2. виданє 1878); Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands (посмертний твір, виданий Кнаппом 1881). H. v. S c h e l l, Die Theorie der

socialen Frage (1871); Unsere socialpolitischen Parteien (1878). E. von Böhm-Bawerk, Kapital und Kapitalzinstheorien (1884--89). F. J. Neumann, Grundlagen der Volkswirtschaftslehre I. (1889). До них належить іще L. von Stein, Die Verwaltungslehre (3. видане 1888); Lehrbuch der Nationalökonomie (3. видане 1888); Lehrbuch der Finanzwissenschaft (5. видане 1885—6). Про стан науково-економічного життя в Німеччині свідчить особливо поважне число фахових журналів, з котрих подаємо що найвизначніші: Zeitschrift für gesammte Staatswissenschaft (від 1844 р.); Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, заложив Б. Гільдербранд, а видає І. Конрад (від 1863 р.); Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich, заложив Фр. Гольцендорф, видає Шмоллер (від 1871 р.); Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik, видає Г. Браун (від 1888 р.). Велике число розвідок поміщено в слідуючих збірках: Schriften des Vereins für Socialpolitik (від 1873 р.); Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen, видає І. Конрад (від 1877 р.); Staats und socialwissenschaftliche Forschungen, видає Шмоллер (від 1878 р.); Staatswissenschaftliche Studien, видає Л. Ельстер (від 1887 р.). А. Дірінг, найздібніший між немногими німецькими прихильниками Кері; про його історію політичної економії згадали ми вже в передмові. Т. Бернгарді написав з історичного погляду твір п. з. „Versuch einer Kritik der Gründe, welche für grosses und kleines Grundeigentum angeführt werden“ (1848), який належить до російсько-німецької школи. Німецька школа свободної торгівлі много зробила на практич-

нім поли, особливо поборюванем застарілих привілеїв та обмежень. Взірцем її політичної діяльності був Кобден, на теоретичнім полі опираєть ся вона головню на Бастія і Сея. До найвизначніших членів сеї школи належать: Й. Пренс-Сміт (ум. 1874 р.), в своїм часі голова школи; Генріх Трайче, автор твору „Der Socialismus und seine Gönner“, зверненого против катедерсоціялістів (1875); Ф. Бемерт, що рекомендував участь робітників у підприємчих зисках („Die Gewinnbetheiligung“ 1878); А. Еммінґаус, автор твору „Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in europäischen Staaten“ (1870); наконець Й. Г. Шульце з Деліча, звісний основатель німецьких народніх банків і горячий речник спілкової системи. Як уже згадано, не входять в сей історичний перегляд соціялістичні письменники, а таксамо не узгляднені в загалї ті твори економістів (в вузшім змислі слова), що належить до історії соціялізму або викликаних ним спірних квестій*).

*) Найвизначнішим між загальними обробленнями науки, які появляли ся останніми роками, єсть без сумніву „System der Nationalökonomie“ Іустава Кона (Cohn), з якого доси видано перші два томи (1885—9). Реакційний рух в користь старшої школи репрезентують: К. Менґер, Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften (1883), Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie (1884); Н. Dietzel, Beiträge zur Methodik der Wirtschaftswissenschaft (в 43-ім томі „Jahrbücher für Nationalökonomie“ 1884); Е. Сах, Das Wesen und die Aufgabe der Nationalökonomie (1884), Grundlegung der theoretischen Staatswirtschaft (1887), Die neuesten Fortschritte der nationalökonomischen Theorie (1888).

Рух, покликаний до життя новою школою в Німеччині, і дальший його розвиток виробили сему краєви безперечне першенство на полі сучасної економічної науки. Німецький вплив зазначився також зміною поглядів в інших краях, — найбільше мабуть в Італії, найменше певне в Франції. В Англії він раз у раз росте, хоч стоїть сему на перешкоді інзулярна байдужність супроти чужосторонніх духових стремлень, яка в високій мірі характеризує англійську пануючу школу. Рівночасно з тим впливом замітний самотійний зріст неохоти до ортодоксальної системи, почасти наслідком підозріння, що її метода нездатна а по часті задля глибокого незадоволення з практики тої системи та з очевидної порожнечі політики „laissez faire“. Таким чином скрізь виступає і приймається метода, згідна з систематичними поняттями економістів. В економічно-науковій сьвітї укріпився отже дуалізм: молодша школа, що йде до переваги, підходить щораз ближше до своєї цілі, а старша боронить іще вправді своєї позиції, але її прихильники щораз більше проявляють наклон — змінити своє становище і признати значіння нових поглядів.

І Т А Л І Я.

Твори новіших італійських економістів в Англії й Америці на жаль лише мало звісні. Про їх характер і значіння інформує нас до певної міри Люїджі Косса в творі п. з. „Guida allo studio della economia politica“ („Провідник

до науки політичної економії“*), 3. видане 1887 р.). Пекучість фінансових питань, наболілих від часу політичного відродження того краю, звернула їх діяльність головню на практичне поле, і вони дали багато розвідок на статистичні та адміністраційні теми. Одначе і загальні теорії науки обробляли вони зі зрозумінем. Найвизначнійшим між сучасними італійськими економістами вважав Косса професора в Падуї Анджеля Масседалію, (Angelo Messedalia, ур. 1820 р.), що писав між иньшим про публичні позички („*Dei prestiti pubblici e del miglior sistema di consolidazione* 1850 р.), про квестію населеня („*Della teorica della popolazione principalmente sotto l'aspetto del metodo*“, том. I. 1858 р.) і уходить за авторитет в квестіях гроша і кредиту. Його ученик Феделе Лямпертіко (Fedele Lampertico, ур. 1833 р.) написав багато праць, із яких найбільше систематична і докладна „Народня і державна економія“ („*Economia dei popoli e degli stati*“ 1874—1884). Звісний міністер Марко Мінгетті (Marco Minghetti, 1818—1886) написав між иньшим твір п. з. „*Economia pubblica e le sue attinenze colla morale e col diritto*“ (Політична економія в своїх відношеннях до моральности і права“ 1859). Люіджі Люзаті (Luzzati), звісний як здібний адміністраційний урядник, старав ся ріжними публікаціями промостити дорогу реформам. Визначні твори дали Сици-

*) Англійський переклад вийшов заходом Джівонса 1880 р. — Див. також бібліографічний матеріал в його творі п. з. „*Primi elementi di economia politica*“ (8. видане 1888 р.).

лійці Віто Кузумано (Vito Cusumano) і Джузеппе Рікка-Салерно (Giuseppe Ricca-Salerno): перший про історію політичної економії в середніх віках („Dell' economia politica nel medio evo“ 1876 р.), про економічні школи в Німеччині і їх відношеня до соціальної квестії („Le scuole economiche della Germania in rapporto alla questione sociale“ 1875 р.) і про теперішній стан економічних студій в Німеччині (Sulla condizione attuale degli studi economici in Germania 1873 р.; німецький переклад 1881 р.), — другий про теорію капіталу (Saggio sulla teoria del capitale 1877 р.), зарпівної плати (Del salario e delle sue leggi, 1878 р.) і державних довгів (Teoria generale dei prestiti pubblici, 1877 р.). Також Дж. Тоніольо, Е. Назані*) та А. Льорія розбирали влучно теорії земельної ренти і зиску з капіталу, тай найважнійші практичні питання дня. Сам Косса, котрому завдячуємо більшу часть наведених подробиць, єсть автором ріжних творів, що здобули йому велику славу, як пр. „Scienza finanze“ („Фінансова наука“ 1875 р., 4. виданє 1887 р.) і „Primi elementi“ („Перші елементи“), переведені на більше європейських мов.

Та від неповного реєстра письменників цікавійший факт, що економічно-науковий дуалїзм, який ми назвали характеристичним рисом наших часів, виступає також в Італії. І тут стоять против себе з ріжними формулами обі школи, стара або т. зв. ортодоксальна

*) Порівнай його „Saggi di economia politica“ (1881 р.)

і нова або історична. Косса оповідає нам, що вчителів молодших економістів у північній Італії денунційовано публично як германofilів, соціялістів і деморалізаторів італійської молодіжн. В відповідь на сей закнд скликали Люзатті, Лямпертіко і Шалоя 1875 р. до Міляна перший конгрес економістів, аби публично виступити против думки, яку бажали їм накинути, буцім то „наука зродила ся зі Смітом та його коментаторами і вмерла з ними“. Про стан економічних студій у тім краю в слідуючих роках інформує нас Еміль де Лавелей у своїх інтересних „Листах з Італії“ („Lettres d' Italie“ 1878—9 р.). На бенкеті, устроєнім в його честь італійськими економістами, виголосив голова бенкету, міністер Мінгетті, промову, в котрій говорив про „оба напрями“, причім дав пізнати, що й сам симпатизує з новими поглядами. В тім самім напрямі йде Карльо Ферраріс, учитель Вагнера. Систематичний виклад і оборону історичної методи дали: Р. Шіаттарелля (R. Schiattarella, „Del metode in economia sociale“ — „Про методу в соціяльній економії“ 1875 р.) і С. Конетті де Марцііс (S. Cognetti de Martiis, Delle attinenze tra l'economia sociale e la storia“ — Про відношенє соціяльної економії до історії, 1865 р.). Дуже прихильно витає також історичну методу Рікка-Салерно в своїх учених, бистроумних статях*). Люзатті і Форті видавали якийсь час журнал п. з. „Giornale degli Economisti“, що був орґаном нової школи,

*) Див. особливо його розвідку п. з. „Del metodo in economia politica“ 1878 р.

але перестав виходити, коли Косса писав свій твір. Сам Косса здержуєть ся від приступлення до нової школи, а то тому, бо вона обнижує політичну економію до простого вичислювання фактів, — замітка, про яку позволимо собі сказати, що зраджує повне незнання принципів нової школи. Про те признає він, що вона в різних напрямках принесла незвичайну користь, особливо тим, що дала ключ до спасенної, хоч на його думку надмірної реакції против доктринерських пересад.

Ф Р А Н Ц І Я.

Ві Франції історична школа не зробила великого впливу, що в части поясняєть ся тим, що скрайні теорії Рікардової системи не мали там ніколи великого значіння. Джівонс, дізнавши ся, що той край свободний від тих пересад, виразив ся, що „правда бережеть ся в французській школі“, а англійські економісти „жили в краю Дармоїдів. До факту, що вплив історичної школи був у Франції невеликий, причинили ся також мабуть національні упередження, бо-ж пересічний сучасний Француз готов навіть запитати ся, чи загалом може що доброго прийти з Німеччини. Одначе, як ми показали, філософічні теорії, на котрих опертий весь розвиток історичної школи, проголосив найперше французський філософ, але й до його знаменитих заслуг більшість його земляків дивно байдужна. Дальшої причини треба мабуть шукати в урядовім впливі на вище шкільництво, який стоїть на перешкодї свободному духови незалежної думки. Се проявило

ся особливо в хвилювій славі, яку на філософичнім ринку усів собі здобути неглибокий електицизм такого Кузена. Вирочім як деінде, так і ві Франції замітний наклін до історичної точки погляду, хоча й проявив ся він не так у реформі загальної теорії, як в тім, що повів до стараннішого розсліду економічних поглядів і інституцій минувшини.

Много позиточного зробили Французи (до котрих можна тут вчислити й Бельгійців) на на полї історії політичної економії, — чи будемо вважати її теоретичною цілістю, чи політичною системою (або рядом політичних систем). „Історія політичної економії“ („*Histoire de l'économie politique*“ 1837—8 р., 4. видане 1860 р.; німецький переклад Бусса 1840—1 р.) Блянкї (Blanqui) не має вправді претенсій на особливо високу стійність, та все таки була корисна як перший загальний нарис. Твір Вільнева-Баржмона (Villeneuve-Bargemont) під таким самим заголовком (1839 і 1841 р.) інтересний і позиточний о стілько, що дає католицький погляд на розвиток і стремління науки. З того самого становища написані „Економічні теорії від одного столїтя“ („*Les doctrines économiques depuis un siècle*“ 1880 р.) К. Перена (Perin). Крім того дали Французи много цінних монографій про поодиноких державних мужів і мислителїв, як А. Батбі про Тіро („*Turgot philosophe, économiste et administrateur*“ — Тіро філософ, економіст і адміністратор, 1861 р.), А. Наймарік про нього-ж („*Turgot et ses doctrines*“ — „Тіро і його наука“ 1885 р.), Пєр Клеман (Pierre Clément) про Кольбера („*Histoire de Colbert et de son administration*“ — Історія Кольбера і його адміністрації“, 2.

видане 1875 р.), Анрі Бодріяр (H. Baudrillart) про Бодена („J. Bodin et son temps; tableau des théories politiques et des idées économiques au 16. siècle“ — „Ж. Боден і його часи; перегляд політичних теорій і економічних ідей XVI. століття“ 1853 р.), Лєонс де Лявернь (Léonce de Lavergne) про французьких економістів XVIII. століття (Les économistes français du 18 siècle“ 1870 р.), Ж. Шелль (G. Schelle) про Діпона з Немура („Dupont de Nemours et l'école physiocratique“ — Діпон з Немура і фізіократична школа“ 1888 р.). Дальше дали Французи дійсно визначні твори про поодинокі сторони економічного розвитку, як пр. Л. Лявернь про хліборобство Франції („Economie rurale de la France depuis 1789“, 1860 р., 3. видане 1866 р.), Англії, Шотландії та Ірландії („Essai sur l'économie rurale de l'Angleterre, de l'Ecosse et de l'Irlande“ 1854 р., 5. видане 1882 р.). На особлившу згадку заслуговує твір Еміля Лявелєя (E. de Laveleye) „Про власність і її первісні форми“ („De la propriété et de ses formes primitives“ 1874 р., 2. видане 1877 р.; німецький переклад Біхера 1879 а.), і то не лише задля зіставлення фактів, які відносять ся до перших форм власности, але також тому, бо він діяльно підпирав стремління нової школи — розбирати кожний ступінь економічного життя з релятивного становища як результат історичної минувшини, що стоїть у гармонії з цілістю сучасних соціальних відносин і криє в собі зерна будущини, якої істотний характер означений з гори, а побічні признаки підлягають змінам.

Е. де Лявелєй зробив багато для звернення уваги на загальні принципи історичної школи,

а його діяльність в характері товмача між Німеччиною і Францією була незвичайно корисна. В своїй найновійшій публікації („Les lois naturelles et l'objet de l'économie politique“ — „Природні закони і ціль політичної економії“ 1883 р.) відділяєть ся він очевидно від найлучших членів тої школи, а в кождім разї попадає в рішучу помилку, відмовляюче політичній економії характеру правдивої науки чи її галузи („наука в понятю відміннім від штуки“) і заперечуючи істнуванє економічних законів або стремлінь, незалежних від волї одиниць. Таке запереченє потягає за собою запереченє соціальних законів в загалї, — дійсно незвичайно назадницьке становище для мислителя наших часів, яке з часу виходу „Позитивної філософії“ оправдати годї. Ужите метафізичного звороту „конечні закони“ лиш затемнює справу; тут вистанє говорити про закони, що панують фактично. Лявєлей покликаєть ся на моральність, в якій стрічаєть ся о стілько подібний випадок, що і в ній маємо діло не з природними законами, а з „приказуючими приписами“, — як коли-б ті приписи не опирали ся на тім, що замічено як сучасне або будуче, і як коли-б не було морального розвитку. Від правдивого становища відійшов він — здаєть ся — в такім напрямі, як його противники зі старої школи в напрямі противнім. Що його аргументи дійсно можуть доказати, так се безперечно правдиву тезу, що економічних фактів не може пояснити теорія, яка не звертає уваги на иньші соціальні явища, та що наші студії і поясненя економічних фактів мусять проте все стояти в тісній звязи з заключеннями ширшої суспільної науки.

З творів написаних в цілях популяризованя, які появляли ся майже без перерви від часів Сея, чи радше від часу виходу твору Жермена Гарніє п. з. „Abrégé des principes de l'économie politique“, можемо лиш про деякі коротко згадати. „Traité de l'économie politique“, твір Дестіта де Трасі (Destutt de Tracy) становить часть його твору п. з. „Eléments d'idéologie“ (1828 р.). Дроц клав головну вагу на відношеня економічної теорії до моральности і на відношеня богатства до людського щастя („Droz, Economie politique 1829 р., німецький переклад Келлера 1830 р.). Пеллегріно Россі (Pellegrino Rossi), Італієць, що виобразував ся на економіста студиюючи в Швайцарії, був професором політичної економії в Парижі і писав по французьки („Cours d'économie politique“ 1838—1854); від нього маємо класичний виклад теорій Сея, Мальтуса і Рікарда. Мішель Шваліє (Michel Chevalier, 1806—1879) дав в своїм „Cours d'économie politique“ (1845—1850) незвичайно цінний матеріал про явища, які виступили на економічнім полі в новіших часах, а також про гроші і продукцію благородних металів. Анрі Бодріяр (Henri Baudrillart), автор творів: „Les rapports de la morale et de l'économie politique“ („Відношеня моральности до політичної економії“ 1860 р., 2. виданя 1883 р.) і „Histoire du luxe“ (1878 р), видав 1857 р. підручник п. з. „Manuel de l'économie politique“ (3. виданя 1872 р.), який Косса називає знаменитим. Жозеф Гарніє (Joseph Garnier, „Traité de l'économie politique“ 1860 р., 8. виданя 1880 р.) іде в багатьох за Дінуа; Ж. Ж. Курсель-Сеней (J. G. Courcelle-Seneuil) перекладач Дж. Ст. Міля, про якого проф. Уокер говорить, що

він „мабуть найздібніший економіст, який після Ж. Б. Сея писав по французьки“, крім книги про банкові і економічні підприємства (*Traité théorique et pratique des opérations de banque et théorie des entreprises industrielles* 1856 р.) написав також знаменитий „*Traité d'économie politique*“ (1858—9 р., 2. видане 1867 р.). Наконець треба згадати про Женеця Шербля (*Antoine Elize Cherbuliez*, ум. 1869 р.), що був автором викладу галузи нашої науки („*Précis de la science économique*“ 1862 р.). який Косса називав найлучшим з написаних по французьки. Л. Вальра (*L. Walras*) в своїх творах: „*Eléments d'économie politique pure*“ (1874—7 р., 2. видане 1889 р.) і „*Théorie mathématique de la richesse sociale*“ (1883 р.) іде за приміром Кюрчо, пробуючи розбирати предмет з математичної точки погляду.

А Н Г Л І Я.

Про Кернса ми вже говорили (жертвуючи для глибших причин строго хронологічний порядок історії політичної економії), назвавши його останнім оригінальним англійським письменником, що безоглядно держався старої школи. Як що-до методи, так і що-до теорії він властиво Рікардіянець, і хоч високо цінив Міля, то волів лишити ся поза ним і держати ся безпосередно спільного їх учителя. Сіджуік мав без сумніву рацію, коли говорить, що його „Провідні ідеї“ не мало причинили ся до підкопання „тої незрівняної пошани, якою тішив ся виклад Міля майже через половину покоління“. І в сім і в иньших напрямках працював

він для основної реформи як руйнуюча сила, хоч був несвідомий того впливу і проявляв його недобровільно. Впрочім від якогось часу різні впливи підкопали основи старої системи. Прихильники Конта пізнали хибність її методи. Високі моральні науки Карляйля наповнили найлучші уми відразу до низьких принципів менчестерської школи. Рескін (Ruskin) не лише виступив против егоїстичного духа пануючої науки, але вказав також на деякі її слабкі сторони з наукового боку*). Відчувано загально, а признавали се часами й найгорячіші оборонці старої школи, що вони вже зробили все, що могли, збудували руйнуючу будову. Навіть Кернс признавав, що коли більшість образованих людей думала, що та наука засуджена на безплідність в будущому, деякі енергічні уми вважали її навіть позитивною перешкодою до позитивної реформи. Місс Мартіно, що давнійше, була на-скрізь Рікардіянкою, дійшла до переконання, що політична економія в формі, наданій їй її ровесниками, властиво, строго взявши, не наука, та що вона мусить підпасти в своїй суті такій зміні, що будучі покоління ледви-чи будуть їй завдячувати більше, як сконстатоване існування соціальних заковів на полі людських справ**). Інстинктова неохота робучих клас зростала, невважаючи на зусилля її настоятелів, котрі старали

*) Гідна уваги книжка „Money and morals“ (Гроші і моральність, 1852 р.) Джона Ляльора написана по часті під впливом Карляйля. — Добру монографію про Рескіна опублікував 1884 р. П. Джедс (P. Geddes, John Ruskin, economist).

**) Див. її „Autobiography“, 2. видане, т. II., стор. 244.

ся вщипляти в неї ту вауку, — зусилля, диктовані мабуть нерідко швидше класовими інтересами, як бажанем загального добра. Всі знаки віщували зміну, та поки що їх видно було більше на загальнім полі літератури і в атмосфері публичної opinio, ніж у тіснійшій крузі політичної економії**). Та коли стало звісно, що зростає, особливо в Німеччині, могутий рух, який іде новими, многонадійними шляхами, самі англійські економісти почали пізнавати потребу реформи, а деякі навіть перти до неї. До таких належать Беджгот, Леслі і Джівонс, котрі в перших рядах мостили дорогу до оновлення науки. Перший з них обмежив сферу пануючої системи, щоб задержати її в вузьких границях; другий напав на неї прямо і виставив нову методу як суперницю і правдоподібну наступницю старої; третій пізнав упадок дотеперішньої династії, голосив потребу зміни режиму і допускав молодшого кандидата до пановання. Таким чином континентальний дуалізм запанував і в Англії, і треба сподіватися, що в цьому краю історична школа прожене свою противницю з її становища швидше і більш рішучо, як в Франції та Італії. В кождім разі по Німеччині найуспішніше і найдіяльніше іде проголошене нових поглядів в Англії.

Вальтер Беджгот (Walter Bagehot, 1826—1877) єсть автором знаменитого твору про англійський грошовий ринок і обставини, що

**) Могучий похід против пануючої системи підняв Давід Сайм (Sydney) у своїх „Нарисах промислової науки“ („Outlines of an industrial science“ 1816 p.).

становлять про його особливий характер („Lombard Street“ 1873 р. 8. видане 1882 р.; німецький переклад Бета 1874 р.), а також окремих розвідок про спеціальні грошові квестиї, до чого він незвичайно надавав ся завдяки своєму практичному досьвідови, сполученому з питомою йому вправою в науковім думаню. Про загальні основи економічної теорії написав він кілька цінних розвідок, поміщених у збірці п. з. „Economic Studies“, виданій 1880 р. Р. Г. Готтоном. В них підняв ся доказати, що існуюча система політичної економії, система Рікарда і Дж. Ст. Міля, опираєть ся на деяких основних даних, які, замісь в дійсности мати загальне значінє, сповнили ся лише серед дуже вузких часових і місцевих границь. „Замісь надавати ся до всіх суспільних станів, відносить ся вона лиш до тих, де промисловий рух високо розвинений, а сей розвиток приняв такі або подібні форми, як в Англії“. Єсть се „наука інтересу, в таким значіню, як се стрічаємо в великих торговельних суспільностях, — аналіза величезного руху, яким розбогатїла Англія“. Однак чимсь більшим та система не єсть. Вона не поясняє економічного життя ані давнїйших часів ані пньших суспільностей в наших часах. Остаточнo остала вона інзулярною і в інших краях ніколи не дійшла до такого широкого значіння, як у своїй вітчизні. На правду се рід рахункової машини, яка дав нам змогу обчислити в приближеню, що при даних обставинах діятись-ме на грошовім ринку, на біржі і на великих світових ринках. Єсть се вигідний ряд оконечних заключень на підставі прийнятих аксіом, які ніколи не суть зовсім вірні, а для деяких часів і країв

таким зовсім невірні, але які зближені на стільки до головних умовин новочасного англійського світа, аби їх одінка без узягяднення иньших причин оказалась позиточною.

Вже Міль і Керне вказали на те, що їх наука о стільки гіпотетична, що не має діла з дійсними людьми, а з уродними, з „економічними людьми“, яких розуміють ся як „звірів, що заробляють гроші“. Беджгот пішов іще далше: він доказує, — що тамті письменники може й зазначували, але не сказали ясно*), — що світ, в котрім розвивається діяльність тих людей, єсть також „дуже ограниченим і дивним свігом“. Чим визначається сей особливий світ, так се скорістю в переносенню капіталу і праці з одного занятя в друге, відповідно до висоти нагороди в тих занятях. Що відноситься до фактичного істнованя тої скорости в сучаснім англійським світі, то його погляди тут хитаються, однак в загалі єсть він тої думки, що та скорість переведена в життя.

Беджгот уважає себе „последнім чоловіком перед-Мільового періода“, котрий має своє знанє від Рікарда; отже перецінює занадто сего последного. Але жив він досить довго, щоб мати час пізнати історичну методу, і відносив ся до неї „не ворожо, але радше дуже симпатично“. „Коли її правдиво врозуміти, — говорить — то не єсть вона суперницею для таксамо правдиво понятої абстрактної методи“. Не хочемо тут входити в критику вислову „абстрактна метода“,

*) Джемс, котрого творів Беджгот очевидно не знав, випередив його — як ми се бачили — до певного степеня: в тім поясненню.

який тут примінений до поступування старої школи, або підчеркувати ту правду, що властиво всяка наука мусить бути абстрактною, а може ходити лиш о вишукане відповідної міри абстрактности або о правдиве установлене відношення між абстрактним і конкретним. Тут радше годить ся замітити, що погляд Беджгота про примирення обох метод зовсім відмінний від погляду найбільшої частини „ортодоксальних“ економістів. Вони звичайно трактують історичну методи з якоюсь ласкавою терпимістю, бо вона дає позитивні приміри і пояснення для їх теорем. Беджгот знов думає, що обі методи дадуть ся примінити на зовсім різних полях. Метод, яку він назвав абстрактною, приписує вузке, але найбільш інтересне поле новочасного високо розвиненого економічного життя, а для історичної методи лише економічні явища всієї людської минувшости і всієї решти людської теперішности. Сам він проявляє багато таланту для таких історичних дослідів і особливо пояснив менше звісні економічні і соціальні наслідки введення грошей, як також творення капіталу в давніших стадіях розвитку суспільности. Однак головна його заслуга в тім, що він висше наведеними висновками обмежив іще більше від своїх попередників наше поняття про те, що може дати апіорна метода. В дійсности розбив він думку, буцім то ся метода могла коли будь створити ту галузь загальної суспільної науки, яка має за предмет багатство. Що-до відношення політичної економії до інших сторін суспільної науки, то на його погляд „абстрактна“ наука справедливо їх поминає. Вона не углядає ані різниць

в людських потребах, ані соціальних результатів різних родів заспокоєння тих потреб, по крайній мірі о скільки се не впливає на продукцію богатства. По її поняттям „склянка пива і образ, релігійний твір і гра в карти заслугують на однакову увагу“. Таким чином лишає вона місце для науки, котра кладе собі задачею з одної сторони розсліджувати богатство як суспільний факт ві всіх його формах і змінах, а з другої сторони оцінювати його правдиве значінє як средства до морального і матеріяльного удержання і розвитку людських суспільностей.

Тут відповідне місце (хоч сим відступаємо троха від теми) сказати про дальше ограничене задач дедуктивної методи, на яке вказує влучно Сіджуїк у своїм недавно виданім значнім творі про політичну економію („Principles of political economy“, 2. виданє 1887 р.). Сей письменник замічає, що зам Дж. Ст. Міль, уважаючи апріорне поступуване правдивою метою науки і заявляючи, що „всі найвизначнійші учителі таким його вважали“, — при обговорюваню продукції вживає індуктивної (або по крайній мірі від дедуктивної основно відмінної) методи і доходить до своїх результатів, „лиш аналізуючи і систематизуючи наше звичайне, набуте досвідом знанє фактів економічного життя“. Для поясненя сеї характеристичної непостійности Сіджуїк замічає, що Міль, працюючи над виставленем загальних принципів що-до методи, мав на увазі лише ститистику поділу і виміни. На сїм поли на думку Сіджуїка апріорна метода під услівем розвиненої промислової суспільности не являється „в своїй сути невірною або хибною“,

коли лиш уживати її зі зрозумінням і коли далі упрощені преміси добре придумані, а заключення „змодифіковані приближеною оцінкою елементів, неузгляднених у премісах“. Ті заключення гіпотетично важні, „однак о скільки вони мають служити до виложення і пояснення конкретних фактів, їх користь залежна від того, аби приміняти їх в звязи з як найширшим знанням результатів обсервації та індукції“. Протів сих виводів на нашу думку нема що закинути, хоч в дедукції, виведеній з гіпотези, бачимо ми радше випадково корисну льогічну штучку, оправдану як таку на всіх наукових полях, ніж головну форму методи якого-будь відділу економічної теорії. Ограничуючи дедукцію в питаннях поділу на „стан річий, що служать ідеалом, до якого зближаєть ся в загалі цивілізована суспільність“, Сіджуік згідно з Беджготом, здаєть ся, думає, що для таких часів і місцевостей, які не відповідають тому ідеалови, мусить найти приміненя історична метода, — метода, яка — мусимо тут замітити — не виключає „умової аналізи“ фактів та їх пояснення „причинами людських інстинктів“, але як-раз включає їх. Що відносить ся до динамічного студіювання суспільного богатства, т. є. змін, які заходять в його поділі і продукції, то тут на думку Сіджуіка апріорна метода „може заняти лиш підрядне становище“. Про се ми замітимо, що се метода і тут, хоч уже в меншій мірі, може бути лиш часом корисна як льогічна штучка, хоч тут приняті гіпотези не можуть бути такі самі, як ті, що надають ся для зрілого економічного степеня. Головним знарядом мусить все таки остати

історична метода, що розсліджує, порівнюючи різні фази суспільного розвитку.

В звязи з теорією новочасної економії знаходить ся тема, яку Беджгот хоч лиш мимоходом трактував о много більше вдоволяючо, як його попередники. Єсть се діяльність підприємця, в якій Міль і Кернс не бачать майже нічого иньшого, як лиш властителя капіталу. Просто дивно, в якій малій мірі в „Провідних прінціпах“ Кернса узгляднена його співдіяльність. Беджгот виступав против вислову „нагорода за надзір“, уживаного звичайно на означене нагороди підприємця, з заміткою, що той вислов дав зовсім хибні поняття про суть діяльності підприємця, і з'ображав знаменито широке і ріжнородне поле його діяльності і корисности, а також незвичайне з'єдиненє природних і набутих здібностей, потрібних для його повного випосаження. Майже годї сумнівати ся, що упередженє в користь т. зв. спілкової системи заставило економістів лишити ті важні точки в тіни. В останніх часах освітили їх належно в своїх систематичних працях професори Маршаль і Уокер, однак і вони не прояснили а тим більше не оправдали прінціпа, після котрого означаєть ся висота зарібку підприємця.

Свою догматичною наукою заняв Джонс, як ми се бачили, вже давнїйше до певного степеня становище нової школи. Визначні твори про історію економії в Англії дали дальше особливо Томас Тук, Уїлліам Ньюмарч (William Newmarch, History of prices — „Історія цїн“ 1838—1857 р.; німецький переклад Ашера 1858 р.) і Джеймс Роджерс (James E. Thorold Rogers, History of agriculture and prices in England —

„Історія хліборобства і цін в Англії, 1866 — 1888 р. *).

Перша систематична праця англійського письменника про філософічну підставу історичної методи як відповідного знаряду до економічного досліджу, се стаття Кляйфа Леслі (Т. Е. Cliffe Leslie), надрукована в-перше 1867 р. в дублінському університетському журналі „*Nermathena*“, а опісля, 1879 р., влучена в його твір „*Essays moral and political*“. Оця стаття, се найвизначнійше, що появило ся про логічну сторону економічної науки після студії Міля в його „Непорішених питаннях“, бо хоч Кернс розширив і спопуляризував погляди Міля, то нового додав до них лиш дуже небогато. Становище Леслі якраз противлежне до їхнього. З силою і полетом критикує він принципи і методу „ортодоксальної школи“. Кому звісте те, що на сю тему написав Кніс і інші Німці, той зумів оцінити свіжість і оригінальність праці Леслі. Він доказує безосновність і неозначеність принципу, до якого класичні економісти хотять звести всі явища, з якими мають діло. Єсть се, як звісно, „бажане багатства“, вислов, який фактично репрезентує масу потреб, жадань і почувань, що в своїй суті і в своїх економічних наслідках звичайно відмінні від себе, а на різних степенях суспільного руху підлягають істотним змінам (що впрочім дієть ся також зі складовими частинами багатства). В дійсности існує много різних економічних імпульсів, так альтруїстичних як і егоїстичних, і не годить ся вязати їх таким

*) Роджер написав також твір про перших дев'ять літ банку в Англії: „*The first nine years of the Bank of England*“ (1887 р.).

грубим узагальненем в одну цілість. Априорна, чисто дедуктивна метода не може пояснити причин, які з одної сторони правляють природою або сумою богатства, а з другої різнородністю поділу серед різних суспільних систем, пр. серед системи Франції і Англії. „Ціла господарка кожної нації, се результат довголітнього розвитку, який виявляє і постійність і зміни і дасть ся пізнати з економічного боку лише з особливої точки погляду. А законів, що їхнім результатом являється господарка, треба шукати в історії і в загальних законах суспільности і суспільного розвитку“. Духові, моральні, правні, політичні й економічні сторони суспільного поступу пов'язані нероздільно з собою. Суть се отже правничі факти, викликані суспільним рухом, що відносять ся до власности, заняття і зиску, а також рівночасно економічні факти. Загальніше: „економічне положення англійської“ або якої будь иньшої „суспільности наших днів, се результат загального руху, серед якого втворив ся державний устрій, родина, релігійні форми, учені фахи, штуки і науки, стан хліборобства, промислу і торгівлі“. Аби зрозуміти існуючі економічні відносини, мусимо слідити за їх історичним розвитком, а „філософічна метода політичної економії мусить бути така, щоб уміла пояснити той розвиток“. Отся стаття була виразним визовом, киненим на адресу поглядів, які мала на методу стара школа, а хоч вона викликала деякі відповіді, то основ, на яких вона оперта, ніколи не опрокинено.

Про догматичні узагальнення „ортодоксальних“ економістів був Леслі тої думки, що деякі з них невірні, а всі разом вимагають обереж-

ного обмеження. Вже в початках своєї наукової діяльності виказав він безосновність теорії зарібного фонду, що впрочім уже перед ним вчинив Лондж (F. D. Longe *). Він опрочинув теорію про пересічну стопу зарібної плати і зиску з капіталу, признаючи їй значіння що найвище при обмеженнях, виставлених Адамом Смітом, т. є. при „простім стані і майже застою“ економічного світа. На його думку утертий погляд про пересічну зарібну стопу і про зарібний фонд наробив много зла, „бо завдяки йому переочено дійсну зарібну стопу, дійсні причини, від яких вона залежить, і дійсні жерела, з яких іде зарібна плата“. Факти, які він зібрав з великим трудом, усюди перечать теорії. В кождім краю існує фактично „велике число зарібних стіп, і ходить передовсім о се, щоби збагнути причини, які викликають ті різні стопи“. Що-до зисків з капіталу, то Леслі перечить, буцїм би можна було впевнити ся про зиски і вигляди ві всіх підприємствах, і вважає простим вимислом думку, що капіталіст може мати перегляд усеї даної області. Ми бачили, що Беджгот понехав теорію про існування однакоого стану зарібної плати і зиску з капіталу в нації і приймав її лише в спеціальнім випадку для такої промислової суспільности, як сучасна Англія. Леслі не признає сеї теорії важною навіть для такої

*) „Refutation of the wage-fund theory of modern political economy“ („Опрокинуте теорії зарібного фонду в новочасній політичній економії“ 1866 р.). Леслі розібрав сю справу в статії в „Fraser Magazine“ (липень 1868 р.), котра пізнійше, 1870 р., ввійшла додатком до його твору „Land systems and industrial economy of Ireland, England and continental countries“.

суспільности. З сею теорією упадає і теорія про те, що кошти продукції означають ціну, а в результаті виходить принцип, що не від коштів продукції, лиш від податности і попиту залежать так краєві, як і інтернаціональні вартости, — хоч отся формула потребує ще різних пояснень, заки її буде можна примінити з певністю і пожитком. Таким чином розширяє Леслі на цілу національну господарку частинне запереченє старої догми, яке проголосив Кернс своєю тезою про групи, що не конкурують з собою. Леслі очевидно не перечить, що кошти продукції в даній околиці, де стопа зарібної плати і зиску стала і звісна, мають дійсно вплив на ціну, одначе той вплив занадто посередний і непевний, щоб можна було вважати його регулятором ціни. Коли-ж так, то зникає вся будова, яку опер Рікардо на ідентичности коштів продукції і ціни, вразі своєю позірною, а не дійсною простотою, однотайністю і досконалістю, і вже зрівнана земля для нової будови, яка мусить заняти місце старої. Леслі пророкує, що коли політична економія під сим своїм іменем не візьме собі за задачу здвигнення такої будови, то суспільна наука відбере їй певне ту роботу.

Леслі займав ся з успіхом різними спеціальними відділами політичної економії, як хліборобством, оподаткованєм, поділом благородних металів, історією цін і, як уже згадано, зарібною платою. Однак його найважніша, бо найбільше на часі і найбільш пекуча праця відноситься до методи і до основних теорій науки. І хоч його життя для науки за швидко скінчило ся, а много з його творів носить характер річий принагідних і уривкових, то своїми

заслугами перевишив він не одного автора більше систематичних, стараннійше оброблених і більше претенсіональних творів.

Одним із найоригінальнійших між новітніми англійськими економістами був Стенлі Джівонс (W. Stanley Jevons, 1835—1882). В нїм з'єдналось замилюване і природна зручність до точних статистичних дослідів з бистроумністю і всестороннім зрозумінєм при вияснюваню результатів в мірі, яка нагадує нам про Петті. В нього замічається ся сильний нахлїн до трактування економічної теорії в звязи з природничими науками. Замітний вплив на публичну опінію мала його проба капіталізації англійських копалень вугля. Його ідея про звязь між поворотом торговельних криз і періодом сонячних плям свідчать про плідну і відважну наукову фантазію, однак не можна сказати, що переведене доказу в сїй справі вдалось йому. Був він автором знаменитої розвідки про гроші і грошовий оборот („Money and the mechanism of exchange“ 1875 р.), а також ріжних статей про грошеві средства обігу і фінанси. Сї послїдні, видані по його смерті окремою збіркою, містять бистроумні уваги про ріжні біжучі теми, як пр. про подвійну валюту (з рішучою тенденцією в користь одинокої золотої валюти), а також ріжні цїнні ради, як пр. в справі найдосконалішої системи оборотових средств так краєвих як і інтернаціональних, а особливо в справі розширення паперових грошей в Англії на менші суми. В иньших працях, виданих 1883 р. п. з. „Methods of social reform“, проектував він ряд мір, що мали лиш в часті економічний характер, а головно дотикали піднесеня робучих клас; найважнійша з сих розві-

док відносить ся до умовин праці замужніх жінок по фабриках. Була се для нього одна з більше нагод до поборювання принципу „laissez faire“, який він впрочім найяснійше і найбільше переконуючо вбив в своїм творі про відносини держави до праці („The state in relation to labour“ 1882 р.), не перестаючи при тім боронити свободної торгівлі. Під кінець свого життя, яке урвалось перед часом, позбував ся він щораз більше „важкого гнету метафізичних понять і фраз“, які на його думку все ще стояли на перешкоді пізнанню соціальних фактів або їх належній оцінці. Як сам говорить, доходив він щораз більше до заключення, „що лиш тоді можна буде сподівати ся дійти до правдивої системи економічної теорії, коли раз на все відкинуть ся відвернені і несмачні преміси Рікардової школи“. В справі методи не вплились його погляди в викінчену форму, хоч він заявляє, що стремить ся „індуктивно розслідувати замотані явища торгівлі і промислу“. Видавець деяких його посмертних творів не береть ся пояснити його становища супротив історичної школи. Найдальше йдучі натяки в тій справі знаходять ся в його відчиті з 1876 р. про будучність політичної економії („On the future political economy“). Він пізнав вагу і потребу історичного досліджу на полі політичної економії, — рід студіювання, яким і він в природного потягу займав ся в неоднім напрямі. Одначе не розумів він мабуть усього значіння історичної методи, яку хибно протиставив „теоретичній“ і очевидно думав, що історична метода має лиш справджувати і поясняти фактами певні абстрактні теорії, оперті на незалежних підставах. Висказуючи

ся за „основною реформою і реконструкцією“, старався він попри історичну методу вдержати в ролі конкурента й апіорну. На його думку політична економія знаходить ся в фазі розкладу на більше різних галузей, між котрими „теорія“ в тім виді, в яким її полишили найлучші попередники, особливо-ж прихильники Французської школи, займати-ме визначне місце, а иньшу галузь становити-ме „історичний дослід“, яким в Англії займав ся Джон, Роджерс та иньші, і який в загальних чертах проголосив його ровесник Леслі Кляйф. Був се один із тих еклектичних поглядів, що не мають постійної вартости але бувають корисні о стільки, що улекшують перехід. Безперечно якийсь час обі методи стояти-муть побіч себе, однак історична мусить побідити свого суперника. Щоб розумів Джівонс під „теорією“, те хотів пояснити математичними методами (порівнай його „Theory of political economy“ 1871 р., 2. видане 1879 р.). Ми бачили, що вже иньші перед ним попали на сей помисл і по часті здійснили його, але він невірно збільшує число таких давніших проб, уважаючи математичними письменниками пр. Рікарда і Дж. Ст. Міля, котрі донеде поясняли значіння своїх тез при помочи означених арифметичних чисел. Такі пояснення, що їх пробою являється стаття Міля на тему інтернаціональної торгівлі, не мають нічого спільного з уживанем математики в цілях економічного досліду або навіть упорядкування економічних правд. Ми вже заявили, говорячи про Курно, чому примінене висшої математики в економічній теорії мусить хибити цілі, а тепер лише додамо, що в руках Джівонса воно також не довело до успіха.

Його ідея „оконечного пожитку“ („final utility“) бистроумна, одначе не єсть вона нічим иньшим, як лиш способом представлення понятя ціни в тім випадку, коли ходить о товари однакового рода, які можна збільшати додаванем безконечно малих великостей, — і даремна надія, що в той спосіб можна буде економічну теорію обняти математичною методою. В результаті довгого на сто сторін математичного розумованя подає*) він те, що називає „несподіваним заключенєм“**), в котрім „лежить угольний камінь усеї науки про виміну і найважніших задач економічної теорії“. Єсть се теза, що „вимінне відношенє двох товарів відповідає відворотному відношеню послїдних степенїв позиточности тих скількостей товарів, що після виміни надають ся до консумції“. Але сеї теореми так довго не можна сконтролювати ані навіть зрозуміти, як довго ми обертаємо ся в сфері метафізичних істот, означених як позиточність, бо-ж не маємо средств для квантитативної оцінки духового вражіння окончного чи якого-будь иньшого пожитку. Коли одначе перекласти сю теорію на мову дійсного житя, і пожиток, який яка-будь річ має для чоловіка, мірити тим, що він за неї хоче дати, то вона вийде правдою, яка розумієть ся сама собою. Коли зважимо, що те, що Джівонс називає „оконечним пожитком“, єсть ціною за одиницю скількості, то теорема говорить, що при процесі виміни продукт скількості відданого

*) „Theory of political economy“, 2. виданє, стор. 103.

**) „Fortnightly Review“ за падолист 1876 р. стор. 617.

товару і його ціни (оціненої третім товаром) єсть рівний відповідному продуктови одержаного товару. Се така очевидна правда, що для її відкриття не треба аж висшої математики. Коли не можемо числити на реальніші результати, то нема особлившої заохоти до таких розслідувань, які в дійсности не єуть нічим иньшим, як лиш академічною грою, а приносять реальну шкоду, бо вводять знов „метафізичні понятя і звороти“, які що-йно понехано. Слава Джівонса як бистроумного і могучого мислителя, повного благородних симпатий для народа, достаточна укріплена. Коли одначе пробуєть ся представити його против його волі наступникам і продовжателям Рікарда, а рівночасно головним мотором розвитку економічної теорії (при чім під „теорією“ розумієть ся стару апріорну науку), то се лиш зменьшує його вартість, бо переносить його працю на поле, яке не видержує критики. Його ім'я жити-ме не в звязи з новими теоретичними конструкціями, а в звязи з його трактованєм практичних квестий, з його сьвіжим і живим викладом, і — як ми вже зазначили — з його енергічним стремлінням до обнови економічно-наукової методи.

Арнольд Тойнбі (Arnold Toynbee, 1852—1883), що, повний любови до правди і горячого, діяльного запалу для загального добра, лишив по собі гарну памятку, був автором кількох уривкових або недокінчених розвідок, які одначе заслуговують на велику увагу не лише задля свого внутрішнього змісту, але також як знак стремління, яке тепер при розбираню економічних квестий одушевляє всі високі

уми, особливо між молодшими людьми*). На організаторські здібності демократії покладав він надію, яку поділяти не легко, і виявляв деякі дивні погляди, які треба приписати молодечому ентузіязмови. Так пр. говорить, що Мацціні, се „правдивий учитель нашого віку“. В своїх поглядах про економічні теорії Рікарда він помітно хитається; в однім місці називає він їх відкритим уже „духовим обманом“, а в другім, очевидно під впливом Беджгота, говорить, що вони вже на ново „поправлені, поперті новими доказами і поставлені в належне відношене до науки життя“, при чім під „наукою життя“ розумів загальну суспільну науку. Однак пізнав він, що в будучности маємо передовсім числити на підмогу історичної методи, що віддала вже нам велику прислугу і якої він переважно уживав у своїх студиях. Характер історичної методи розумів він ліпше, як не один із тих, що її рекомендували, бо-ж замічав, що вона не лише пояснює вплив місцевих або часових умовин на економічні явища, але порівняням степенів соціального розвитку в різних краях і часах старається також відкрити „закони, які можна-б загально примінювати“. Коли, як зачуваємо, в Оксфордї зростає група учених, що в справі економічної думки займають становище згідне в основних точках з поглядами Тойнбі, то сей факт дає право до найкращих надій на будучність науки.

*) Порівнай його: „Lectures on the industrial revolution in England, with memoir by the Master of Balliol“ (1884 p., 2. видане 1887 p.).

А М Е Р И К А.

Як уже згадано, підчас довшого періода зробила Америка на полі політичної економії дуже небогато. Сей факт, загалом важний для філософічних студій, найприроднійше об'яснюється тим, що всі сили нації були заняті стремліннями практичного характера. Дальші причини виказані в поучаючих статях професора Донбара (Ch. F. Dunbar) в „North American Review“ з 1876 р. і Кляйфа Леслі в „Fortnightly Review“ за жовтень 1880 р. Про реферат А. Гамільтона про мануфактури ми вже згадували. Меморіял Альберта Галлятена (Gallatin) 1832 р. переданий конгресови зборами, скликаними до Філадельфії в справі реформи тарифи, заслуговує на увагу задля вмілого зіставлення аргументів против охоронного цла. „Народнього богатства“ вийшло в Америці три видання, 1789, 1811 і 1818 р., а головний твір Рікарда видано там 1819 р. Деніель Реймонд (Daniel Raymond, 1820), Томас Купер (Thomas Cooper 1826), Уіллард Філіпс (Willard Phillips 1828), Френсіс Уейлянд (Francis Wayland 1837) і Генрі Ветак (Henry Vethake, 1838) знайомили в своїх систематичних працях своїх земляків з принципами, до яких дійшов Адам Сміт і деякі з його наступників.

Ра (Rae), Шотляндець, що осів в Канаді, опублікував 1834 р. книгу п. з. „New principles of political economy“, котру Дж. Ст. Міль (1. кн., 11, розд.) дуже хвалить, особливо задля її трактування причин нагромадження капіталу. Найголовніші твори, що вийшли опісля до

часу горожанської війни, слідує: Francis Bowen, Principles of political economy 1856 р. (той самий твір вийшов 1870 р. п. з. „American political economy“); John Vascom, Political economy, 1850 р.; Stephen Colwell, Ways and means of payment (Средства і дороги сплати) 1859 р. Підчас війни і безпосередно після неї вийшли: Amasa Walker, Science of wealth (Наука багатства, 1866 р., 18. видане 1893 р.); A. L. Perry, Elements of political economy (1866 р.). А. Уокер і Перрі, се прихильники свободної торгівлі; Перрі був ученик Бастія. Діяльність Кері обговорили ми доволі докладно. Його американські прихильники слідує: E. Peshine Smith, Manual of political economy (1853 р.; німецький переклад Штерля 1878 р.); William Elder, Questions of the day (1871 р.); Robert E. Thompson Social science (1875 р.). Ніхто з американських економістів не здобув собі більшої слави, як генерал Френсіс А. Уокер (сим Амази Уокера), автор монографій про квестию зарібної плати („Wages question“ 1876 р.) і про суть грошей („Money“ 1878 р.) і визначного твору загального змісту („Political economy“ 1883 р., 2. видане 1887 р.). Найважливіші твори про історію економії Америки дав Болс (A. S. Bolles, Industrial history of the United States 1878 р. і Financial history of the United States 1774—1885, видана й 1879 р. і пізніше *).

*) Ближні вісти про історію нашої науки дає стаття Томпсона (R. E. Thompson, Political economy), поміщена в „Encyclopaedia Americana“.

Основніші і ширші економічні студії, які послідніми роками взяли в Америці верх, викликали в зв'язку з чужосторонніми впливами також в Америці розпад економістів на дві школи, стару й нову, подібно до тих, що стоять против себе в иньших краях. В вересні 1885 р. відбув ся в Саратозі з'їзд, на котрім засновано товариство „The American Economic Association“. Сей рух мав на меті виступити против понятя, що поле економічних студій обмежене, а також попірати подрібнійше студіюване економічних питань. Та сама ідея довела до заложеня журналу „Quarterly Journal of Economics“, який виходить у Бостоні коштом університета Гарварда і подає як найкращі надії. Першу статю в тім журналі написав К. Ф. Донбар, якого реферат про столітє американської політичної економії ми вже згадували, розбираючи в ній стремління обох шкіл в інтересі обопільного примиреня.

Поділ думок виразив ся в замітний спосіб в полеміці про методи і головні принципи політичної економії, яка вела ся на сторінках журналу „Science“, а опісля вийшла 1886 р. в Нью-Йорку окремою книжкою п. з. „Science economic discussion“. В тій полеміці погляди нової школи розвинені і боронені з великою вмілістю. Правда природа економічної методи, релятивність так економічних інституцій як і економічної думки, що має свій початок в залежности економічної думки від зміни соціальних умовин, тісна зв'язь економічної доктрини з сучасною наукою права, конечність удержання економічної теорії і соціальної моральности в гармонії, вага студіюваня консумції, яку заперечував Дж. Ст. Міль і иньші, —

все те виложено з незвичайною ясністю і зрозумінням*). Все те дає нам повне право вірити разом з Ласлї, що Америка своєю діяльністю причинить ся так до висвітлення економічних задач будучности, як також до їх розвязки.

Сучасні англійські економісти.

Не думаємо на сїм місці давати оцінки творів сучасних англійських письменників, — оцінки, що в загалї не могла би бути заокругленою, і була-б більше виставлена на закид партийности, ніж оцінка живучих письменників заграничних. Проте помістимо лиш кілька вказівок для студуючих, з якими ледви-чи можна буде спорити. Найлучший скорочений виклад політичної економії, що в головнім сходиться з твором Міля, се „Manual“ (6. видане 1884 р.) Фоусета. Хто одначе хилить ся до поглядів нової школи, волїти-ме „Economics of industry“ (2. видане 1884 р.) д. і д-ки Маршалів. Під деяким зглядом лїпшою від обох висше названих творів єсть „Політична економія“ американського письменника Ф. А. Уокера, про яку ми вже згадували. Цінні твори дали також І. Е. Т. Роджерс (I. E. T. Rogers, Manual of political economy 1870 р.), Джон Макдонель (John Macdonell, Survey of political eco-

*) В тій полеміці брали участь слїдуючі члени нової школи: Др. Edwin R. A. Seligman, проф. E. J. James, проф. Richard T. Ely, Henry C. Adams, Richmond Mayo Smith і Simon N. Patten. Стару школу репрезентували: Проф. Simon Newcomb, F. W. Taussig і Arthur T. Hadley.

ному 1873 р.) і Джон Шадуель (John L. Shadwell, System of political economy 1877 р.). „Plutology“ (1864 р.) професора У. Е. Гірна (W. E. Harn), се одна з найліпших праць, які маємо про продукцію. Твір Гошена про заграничні курси виміни („The foreign exchanges“, 10. видане 1879 р.; німецький переклад Штепеля 1875 р.), се найліпша річ, яка існує про сей предмет. Маклвод дав дещо позиточного до банкової теорії, але його загальна економічно-наукова система не знайшла признання. „Six centuries of work and wages“ (Шість століть праці і плати“ 1884 р.) професора Роджерса, се найбільше совісний твір про історію економії в Англії в данім періоді. „Growth of english industry and comercy“ („Зріст англійського промислу і торгівлі“ 1882 р.) У. Конніггема (W. Connigham) викладає меркантильну систему. У. Нільсон Ганкок (W. Neilson Hancock) проявляє в більшім числі статей широкі і точне знанє соціальної господарки Ірляндії.

Годі нам тут поминути твір такої міри, як „The Principles of political economy“ (2. видане 1887 р.) Сіджуїка, на котрий ми вже покликали ся нераз. Не можна не признати і не подивляти тої совісної і глибокої критики, якій він піддає апріорну систему економічної теорії в її найбільше зрілій формі. Але питанє, чи раціонально брати ся до такої роботи. Не може-ж бути вічно нашою задачею, займатися уліпшенням та обмежуванням Рікардових доктрин і надумувати ся, чи не можна би якимись спеціальними інтерпретаціями зворотів або додатковим злагоджуванням довести до того, щоб вони все ще мали яку-таку вартість. Надійшов час

для нової будови, і їй, або бодай розслідуванню її умовин повинні присвячувати свою діяльність мислителі з відповідним науковим підготованем. Хто зна, чи твір Сіджуіка, замість, як він надіється, „усунути непотрібну суперечку“, не причинить ся радше до оживлення „безплідної сварні“ і „непотрібної війни на словах“, яку ганив Конт у давнійших економістів. Впрочім цікава річ, що як-раз та частина книжки найціннійша, в котрій Сіджуік, збиваючи видумки старої школи, розбирає незалежно, в світлі обсервації й аналізу квестию економічної діяльності правительств.

С Е М И Й Р О З Д І Л.

Закінченє.

На закінченє розгляньмо ся коротко при помочи повисшого історичного перегляду, які кроки на часї в напрямі обнови економічної науки.

I. Економічний дослід був доси по найбільшій частині в руках правників і літератів, а не спеціальної наукової класи. Через те недоставало тим людям основного підготовлення в науках неживучої і живучої природи, яке о стільки потрібне, що достарчав або теоретичних підстав або методичних приписів. Їх вихованє мало звичайно метафізичний характер. Проте політична економія заховала дещо з форми і духа, властивих їй в XVII і XVIII століттю, замість іти з духом часу наперед і прийняти дійсно позитивний характер. Має вона ті самі прикмети, що шкільна логіка, абстрактна, неісторична наука права, апріорна державна наука, і наука моральности і т. п. застарілі умові системи. І замітна річ, що ті, хто кладе великий натиск на захованє її первісного характеру, черпають свою духову по-

живу як-раз із тих застарілих спекуляцій. То-ж ясне становище правдивих людей науки супротив нашої галузи досліду, ясно, що вони дивлять ся на неї зі зле замаскованою погордою, а її репрезентантам боронять вступу між себе, або допускають їх сюди лиш з тяжкою бідю.

Основна причина сего ненаукового характеру політичної економії лежить на нашу думку в занадто індивідуальній і суб'єктивній точці погляду, з якої її трактуєть ся. Признано богатство средством до заспокоєня бажань, не звертаючи уваги на те, що деякі річі мають оконечно рішаючі прикмети в надаванню фізичної сили та улучшеню фізіольогічної будови. Все мірять ся мірою суб'єктивних понять і бажань. Кожде бажанє має рівне право, а все, що заспокоює наші бажання, вважаєть ся богатством. Вартість вважаєть ся результатом чисто умової оцінки, переочуючи соціальну вартість річий в змислі їх об'єктивної корисности, яку часто можна змірити по науковому, і узглядняючи виключно вимінне відношенє. На ділі мусить весь економічний дослід опирати ся на думці, що богатство призначене на удержанє і розвиток суспільности. Коли не звернемо на се уваги, то наша економічна теорія стане радше льогічним мячем або підручником для ринкового руху, як вкладом у суспільну науку, і хоч з видом досконалости, буде в дійсности односторонна і поверховна. Економічна наука, се щось о много ширше, як каталяктика, до якої хоче дехто її обнизити. Ми вважаємо незвичайною заслугою фізіократів їх неясне поміченє, що їхнє студіюване політичної економії споріднене зі студіюванем

внїшної природи, і мусимо вернути о стїлько на їхнє становище, що опираємо нашу економічну теорію на природничі науки і біологію в їх теперішнім розвитку*). Далше треба нам очистити науку зі всіх теологічно-метафізичних елементів і симпатій, які її все ще обтяжають і занечищують. Теологія і оптимізм з одної, а двозначне балаканє про „природну свободу“ і „непрсдажні права“ з другої сторони мусять бути понехані раз на все.

Таксамо не можна приймати за преміси загального значіння, з котрих дорогою дедукції виводить ся економічні правди, вигідних формул, які звичайно примінювано, як пр. те, що всі люди змагають до богатства і відчувають неохоту до всякого напруження. Треба вже раз понехати ті неясні тези, що випереджуючи суспільно-науковий досвід, хотять його вчинити зайвим і заводять абсолютність там, де повинна-б панувати релятивність. Закони богатства треба виводити (відвертаючи зворот Бокля) від фактів богатства, а не від постулата людської жадности. Мусимо взяти ся, до серйозного, безпосередного розслїду способів, якими суспільність осягала й осягає удержанє і розвиток при помочи заспокоєня своїх матеріяльних потреб. Які органи витворила вона для тої цїли, як вони функціонують, як впливає на них так осередок, серед котрого функціонують, як також органи призначені для

*) Ся сторона предмету знаменито оброблена в статях, які звїсний біолог Р. Джедс давав з ріжних причин протягом 1887 р. і пізнійше до праць „Royal Society of Edinburgh“.

иньших цілій, що існують рівночасно, як знов вони впливають на сї послідні, яким поступенним модифікаціям підлягають з часом вони і їх функції, — всі ті проблеми, чи статичні чи динамічні, суть фактичними питаннями, які таксамо можна розслідити при помочи обсервації й історії, як суть і поступ людської мови й релігії або яку-будь иньшу групу суспільних явищ. Такі студії вимагати-муть очевидно дальшої „умової аналізи“ замічених результатів, і відкидаючи всі поспішні допущення, послугуватись-мемо сталими правдами, що відносять ся до людської природи, як провідниками в дослідах і помічниками в інтерпретації фактів. Обережне уживанє виставлених гіпотез буде також оправдане, однак лиш як принагідна льогічна штука.

II. Економічну теорію треба все вважати лиш частиною ширшої науки соціології, яка стоїть в живій звязи і з иньшими частями і з моральною синтезою, вершком цілої духової системи. Ми достаточно пояснили філософічні підстави заключеня, що економічних явищ суспільности не можна відділювати від иньших (хйба для тимчасових цілій), що навпаки всі первісні суспільні елементи треба по правилу брати під розвагу з узглядненєм їхньої взаємної залежности і обопільного впливу. Особливо мусимо собі все уявляти ті висші моральні ціли, яким служить економічний рух, що при їх недостатчі ніколи не вмів заінтересувати собою або привязати до себе визначних мислителів або людей доброї думки. Індівідуальну точку погляду треба підчинити суспільній, а кожду одиницю вважати орґаном суспільности, до котрої належить, а в дальшій

змислі органом расової спілки. Узгляднене інтересів мусить уступити — як влучно виражається Дж. Елїот — узглядненню функцій. Стара теорія права, що лягла в основу системи „природної свободи“, сповнила свою тимчасову задачу. Її місце мусить зайняти теорія обов'язку, яка на позитивнім ґрунті означає істоту участі кожної класи і кожного члена суспільности в соціальній праці, а також установає порядок, після якого має йти правдиве і добродійне виконувана тої праці.

Коли тепер відвернемося від квестиї теоретичного устрою політичної економії і візьмемо під розвагу вплив сеї науки на державну політику, то не треба тепер мабуть уже великої повені слів для збиття думки, що „не-правлене“ в економічній сфері відповідає нормальному порядку річей. Доктрина „laissez faire“, яка осталась нам після системи природної свободи, була довгий час великим кличем економічної ортодоксії. Особливо довго і прихильно стрічали її в Англії наслідком політичної боротьби за знесення законів про збіжжє. Се було причиною, що економічні студії в сїм краю обертали ся майже виключно довкола свободної торгівлі, а сей стан продовжав ся ще завдяки стремлінню, викликати зміну в охоронно-цловій політиці иньших націй. Та від якогось часу вона втратила свій давнійший непомильний характер, що впрочім єсть не так результатом наукового розумовання, як швидше натиску практичної konieczности. Ся причина впливала зрештою на зміни в економічних поглядах багато більше, чим се хотять признати теоретики. Як-би там державні мужі не держались абстрактних формул, все таки соціальні вимоги

зв'яжуть їм руки, а політики відвернули ся вже фактично від доктрини „laissez faire“. Держава з визначним успіхом пройшла доволі великий кусень дороги, що веде до контролї діяльности в особистім інтересі в ім'я соціальної справедливости або публичного добра. Самі економісти змінили по найбільшій частині свої погляди в тій квестії, а між теоретиками грає Герберт Спенсер майже ролю проповідника на пустині, підносячи голос против „нового невільництва“ правительственной інтервенції. І даром він протестувати-ме, бо-ж його ціль, зрегабілізувати стару абсолютну теорію про бездіяльність держави на економічнім полі. Та ніяк не виключено, що як-раз сильна реакція против тої теорії викликала пересадне стремління в противнім напрямі. В Англії держава має небогато охоти мішати ся в вир продукції й виміни. Про те небезпеченства і невигоди задля неупорядкованого стану в світі праці безперечно змушувати-муть і тут від часу до часу до передчасних проб нормованя. Одначе з виїмком усуваня неладу, який грозить публичному спокою, і тимчасових поверховних мїр для злагодження соціального гнету держава піде найліпшою дорогою, держачись тепер на сьому полі пасивної політики. В кождім разі промислова суспільність ніяк не лишиться довгий час без систематичної організації. Сама суперечність приватних інтересів ніколи не зможе здвигнути добре зорганізованого громадського устрою праці. „Свобода, се не розвязка“. Свобода, се і для суспільности і для одиниці о стілько конечно услїве для розвязки практичних задач, що вона дає розвивати ся природним силам і рівночасно

виражає їхні питомі тенденції, однак сама в собі не єсть вона розвязкою. Можна виправді з певністю числити, що з часом повстане організація економічного сьвіта, але було-б великою помилкою, коли-б хто пробував імпровізувати таку організацію.

Находимось тепер в перехіднім періоді. Наші провідні сили все ще носять характер двозначности; не стоять вони в дійсній згоді з економічним життям і в кождім напрямі недостаточно переняті новочасним духом. До того чедостає ще повного зрозуміння для умовин нового ладу. Інституції будучности мусять опирати ся на почуваннях і привичках, а сї знов мусять бути повільним результатом думки і досьвіду. На всякий случай кождочасна розв'язка мусить мати в високім степені моральний характер; природним средством для усунення і злагодження найбільшої частини лиха, зв'язаного з економічним життям, єсть духова*), а не дочасна сила. Коли дійсно існує тенденція, перти державу в інтересі соціальної справедливости до розширення нормальних границь своєї діяльности, — а ми можемо прийняти, що така тенденція дійсно існує або чується в повітрі, — то треба се без сумніву

*) В занедбаню сего згляду і в впливаючім з сего незвичайнім піднесенню хоч і управненої, але зовсім недостаточної діяльности держави лежить на нашу думку головна небезпека, на яку виставлена сучасна німецька економічна школа. Коли Шмолер говорить, що „державна єсть найбільшою істуючою етичною інституцією для виховання людського роду“, то переносить на державу функції церкви. Виховуючий вплив держави повинен бути головнo лиш посередній.

в великій мірі приписати фактові, що зростаюче роз'єдиненє в релігійних справах серед найкультурнійших суспільностей підкопало повагу церкви і відобрало її впливови соціальну загальність.

Що тепер найбільше потрібне, се не яка-будь визначна законодатна інтервенція в економічні відносини; тепер треба передовсім у висших і низших кругах економічного сьвіта виробити міцні переконання про соціальні обовязки і старати ся о успішнійше розширенє, удержанє і приміненє тих переконань, як се було доси. Сею темою ми тут не можемо займатися. Але треба бодай зазначити, що лиш ті партії в публичнім житю теперішности розуміють або відповідно оцінюють вимоги положеня, що стремлять або до відбудованя давньої духовної влади або до сотвореня нової. Веде се до заключеня, що існує рід правительственної інтервенції, яку оборонці доктрини „laissez faire“ не все ганили, а яка більше ніж усяка иньша гальмує поступенне, мирне повстанє нової економічної і суспільної системи. Маємо на думці інтервенцію в духову свободу, яка полягає на тім, що виставляєть ся офіціальні взірці філософічної теорії, а ограничуєть ся висловлюванє і виміну думок.

Можна замітити, що найважнійше наше заключенє в справі економічної діяльності сходить ся з заключенєм, яке відносить ся до теоретичного студіюваня економічних явищ. Бо як підносимо, що се посліднє може успішно розвивати ся лиш як галузь належно підчинена ширшій науці соціології, так само про практичні людські справи думаємо, що частковий порядок неможливий, що економічна

реорганізація суспільности мусить бути загальним відродженням, духовним і моральним не менше, як і матеріяльним. Економічна переміна, до якої зітхав вся західна Європа і про якої швидкий прихід свідчить стільки знаків (хоч вона може бути лише плодом чесного і витревалого стремління), не буде одиноким фактом, але частиною практичної штуки життя, що змінить усе наше окруженє, вплине на всю нашу культуру і правити-ме всею нашою діяльністю, — одним словом, усі наші средства направить до високої ціли удержання і розвитку людськості.

ПОКАЖЧИК.

— — —

А.

Адамс 317.
Адлер (надруковано
хибно: Маєр) 227.
Алямбер 89.
Андерсен 167, 170.
Арістотель 23—27, 32,
40.
Аркрайт 149.
Ашер 244, 303.
Ashley 43.

Б.

Бандіні 96.
Банфільд 187.
Barbon (надруковано
хибно: Birbon) 73.
Барінг 193.
Баркгаузен 98.
Bascot 315.
Бастебль 139, 213.
Бастія 215, 221, 232 —
238.
Батбі 291.

Баумштарк 165.
Бєббедж 186.
Беджгот 179, 297—303,
306, 313.
Бегілен 244.
Безольд 108.
Бекарія 97, 99—100,
101, 103.
Бекон 63.
Бельоні 96.
Бемерт 285.
Бен 198, 202.
Бентам 147—148.
Берклі 111.
Бернгарді 284.
Бета 298.
Блявет 214.
Блянкі 4, 116, 220, 291.
Bocchi 58.
Böhm-Bawerk 284.
Боден 58—60, 61.
Бодріяр 292, 294.
Боккардо 243.
Бокль 83, 121, 122.

Болъс 315.
Bonar 163.
Борк 251.
Борніц 108.
Botero 60.
Bowen 315.
Брайндлі 149.
Брассі 211.
Браун 284.
Брентано 273, 283.
Броджія 96.
Броуґем 180.
Буагільбер 78—80.
Бусс 291.
Бюченен 146, 172.
Бянкіні 243.

В.

Ваґнер 273, 274—275,
277.
Вастт 149.
Вальра́ 295.
Варрон 29.
Васко 102.
Ватт 149.
Vaughan 73.
Веджвуд 149.
Веррі 99, 100—101.
Ветак 314.
Віхман 92, 97.
Вільнев-Бержмон 291.
Witt 74.
Вобан 80—81.
Воловський 46.
Вольтер 77, 80, 94, 99.

Г.

Hadley 317.
Гай 149.
Haines 73.
Hale 73.
Гамільтон 226—227, 314.
Ганкок 318.
Гартріве 149.
Гевель 191.
Гветлі 187, 188, 228.
Гегевіш 153.
Гезіод 18.
Гельд 179, 273, 283.
Гельферіх 282.
Генрик VIII. 55.
Герман 245, 246.
Гіґо 265.
Гільдебранд 144, 145,
267, 272, 284.
Гірін 318.
Гоббс 68, 73, 83.
Гольцендорф 284.
Горнек 108.
Госкіссон 193.
Готтон 298.
Готчзон 83.
Готчінзен 187.
Гуфелянд 245.

Г.

Галіянні 62, 94, 97—99,
100.
Галлятен 314.
Гарве 244.

Гарнїв Жермен 215, 294.

Гарнїв Жозеф 294.

Gee 90.

Генц 245, 251.

Гете 110.

Гешкен 282.

Гійомен 5.

Гледстон 193.

Gobbi 58.

Годвін 150, 220.

Godfrey 73.

Гольц 282.

Госсен 238.

Гошен 318.

Graswinkel 72.

Грім 95, 98.

Гурне 82, 90—91.

Д.

Дарвін 162.

Davanzati 58.

Девнент 66, 90.

Дельрімпль 124.

Дер 5, 71.

Дестіт де Трасі 294.

Дідро 77, 89, 98, 143.

Dietzel 285,

Digges 65.

Дінуа 215, 223—225,
235, 250.

Діпон із Немура 83, 89,
92, 116, 141, 216.

Дірінг 4, 32, 284.

Діто 81.

Донбар 314, 316.

Дроц 294.

Джеде 296, 322.

Дженовезі 96—97, 103,
110.

Дживонс 82, 207, 210,
238, 287, 290, 297,
308—312.

Джіоя 242.

Джойс 146.

Джонс 188--192, (надру-
ковано хибно:

Джемс) 299, 303, 310.

Е.

Етебер 254.

Eisenhart 4.

Elder 315.

Еліот 324.

Ельстер 284.

Ely 317.

Емертон 146.

Еммінгаус 285.

Енгельс 276.

Ешбортон 193.

Є.

Єлисавета англійська 55.

З.

Замтер 280.

Зекендорф 108.

Зоден 245.

Зонненфельс 110.

Й.

Йосиф П. 244.

I.

James 317.

Iet 104.

Інтієрі 97, 98.

Jourdain 40.

К.

Кампанелля 62.

Кампоманес 106—107.

Канар 239.

Каннінг 193.

Кант 275.

Кантільон 82.

Карлі 30, 101.

Карло V. 55.

Карло III., іспанський
107.

Карло V., французський
49.

Карло Фрідріх, Баден-
ський 109, 244.

Карляйль 111, 296.

Картрайт 149.

Катон 29, 31.

Kautz 4.

Келлер 294.

Кемс 124.

Кене 82, 89—90, 91,
110, 119, 140.

Кенсе 181.

Кері 215, 226—232, 235,
236, 315.

Кернс 142, 164, 178,
204—214, 233, 235,
295—296, 299, 303,
304, 307.

Кіппакс 106.

Клеман 55, 291.

Клявієр 216.

Кляйнвехтер 282.

Кльок 108.

Кобден 285.

Коклен (надруковано
хизно Коклер) 5.

Кніс 136, 268—270,
272, 283, 304.

Колумелля 29, 30, 31.

Кольбер 55, 56, 76.

Кольцлер 64, 90.

Кон 285.

Кондорсе 150, 152, 214.

Конетті де Марціїс 289.

Коннінген 318.

Конрад 282, 284.

Конт О. 44, 107, 124,
148, 152, 192, 198,
203, 206, 215, 225,
260—264, 267, 269,
280, 319.

Конт III. 235.

Копернік 62.

Косса 4, 273, 286, 287,
288, 289, 290, 294,
295.

Краус 112, 245.

Кріс 273.

Кромвель 55.
Кромп 187.
Кромпон 149.
Ксенофонт 22—23.
Кузен 291.
Кузуmano 43, 288.
Купер 314.
Курно 216, 238—241.
Курсель-Сеней 294.
Кустоді 5, 106.

Л.

Lamb 73.
Левенталь 244.
Лексіс 282.
Леруа-Боліе 236, 279.
Леслі Кляйф 83, 123,
124, 149, 192, 197,
221, 231, 297, 304—
308, 310, 314, 317.
Lewis 73.
Лідер 245.
Лілієнфельд 280.
Лінк 103.
Ліст 227, 232, 233,
253—258.
Livius 28.
Люзаті 287, 289.
Лябрієр 88.
Лявелей 289, 292—293.
Лявернь 292.
Ляйбніц 72.
Ляльор 296.
Лямпертіко 287, 289.
Ляссаль 276, 277.

Льодж 226.
Льок 71—73, 112, 134.
Льонгфільд 188.
Льондж 210, 306.
Льорія 288.
Льоу 81.
Льоудердель 147, 148,
200, 250.
Льоузон 188.
Льоуляйн 197.
Льоц 245.

М.

Майцен 282.
Maintenon 76.
Макдонель 317.
Маккіявелі 60.
Мак Колльок 4, 141,
146, 167, 182, 183,
193.
Маклеод 318.
Максміліян (цїсар)
108.
Malynes 65.
Малятруа 58.
Мальтус 104, 105, 149—
163, 166, 167, 181,
182, 189, 192, 202,
217, 227.
Маркс 276.
Марльо 276.
Мартіно 186, 296.
Маршаль Е. 149, 303,
317.
Маршаль М. 317.

Мацціні 313.
Мезер 110—111.
Меколвй 198.
Мельо 82.
Менгер 285.
Менготті 55, 104.
Меріваль 186.
Мерсія де ля Рівієр 92,
93, 94.
Месседалія 287.
Меуер (надруковано
хйбно Мауер) 5.
Мілер 124.
Міллєр 251—253.
Міль Джемс 156, 182,
193, 197, 193.
Міль Джон Стюарт 101,
113, 138, 145, 148,
155, 159, 164, 178,
185, 188, 189, 193,
194--207, 208, 210, 212,
213, 222, 224, 231,
263, 264, 269, 277,
279, 299, 301, 303,
304, 310, 314, 316.
Мінгетті 287, 289.
Мірабо 89, 91, 104.
Misselden 65.
Мітгоф 282.
Мовільон 109.
Мон 55, 61, 64.
Монтень 60.
Монтескїє 82, 122,
123—125, 134.
Монхретєн 63.
Морелле 90, 94, 95.

Морлі 199.
Морус 59.
Морштат 216.
Murray 73.

Н.

Назані 288.
Найман 282, 234.
Наймарк 291.
Нассе 273, 274, 283.
Небеніус 246.
Нері 30, 102.
Newcomb 317.
Нідермілер 212.
Нічользен 141, 146, 176.
Норт 70—71.
Нюмарч 303.

О.

Оверстон 167.
Онкен 89.
Опенгайм 279.
Орем 49.
Ортес 104—106, 111.
Ортіц 243.

П.

Pagnini 30.
Паолеті 104.
Paterson 73.
Patten 317.
Пейоте 234.
Пеккіо (надруковано

хибно Теккіо) 5, 96,
97, 98.

Перен 291.

Perry 315.

Петерсон 60.

Петті 69—70, 71, 72,
226.

Піль 185.

Пітт 147.

Плвйфер 146.

Пліній 28, 29, 31.

Плятон 20—22, 25, 32,
59.

Pollexfen 65.

Польтней 118, 147.

Помпон 55.

Посошков 249.

Поссельт 152.

Potter 73.

Прайс 154.

Пренс-Сміт 285.

Прудон 276.

Р.

Ра 314.

Райналь 103.

Раляй 55, 62, 66.

Рау 246, 250.

Ребок 149.

Реймонд 314.

Рескін 296.

Реслер 273, 274, 283.

Рідер 218.

Рікардо 142, 157, 163—
182, 183, 184, 186,

189, 192, 194, 195,

196, 197, 205, 206,

211, 212, 215, 216,

217, 227, 228, 229,

247, 294, 295, 299,

309, 310.

Рікка-Салерно 288, 289.

Рімелін 282.

Рінучіні 97.

Річчі 103—104.

Roberts 73.

Робертсон 107.

Родбертус 276.

Роджерс 146, 304, 310,
318.

Романьозі 242.

Россі 294.

Рошер 5, 6, 8, 33, 39,
49, 50, 55, 61, 71, 76,
108, 110, 188, 199,
244, 265—267, 272—
273.

Руссо 29, 77, 83, 88,
150, 275.

Руше 214.

С.

Савіні 265.

Сайм 297.

Сакс 282, 285.

Salmasius 74.

Сарторіус 245.

Sass 108.

Scaruffi 58.

Сей 8, 9, 207, 215, 216—
218, 245, 250, 285,
Seligman 317.
Сенека 29, 31.
Сенґор 154, 155, 164,
172, 183—185, 193,
197, 204, 205, 208,
210, 211.
Сен-Сімон 276.
Serra 62—63.
Сіджуїк 180, 194, 295,
301, 302, 318—319.
Сіллі 56, 79.
Сісмонді 22, 179, 183,
215, 217, 218—222.
Сміт Адам 41, 46, 54,
71, 85, 89, 90, 92, 94,
95, 100, 110, 111, 116,
118—143, 149, 154,
163, 164, 165, 169—
170, 171, 173, 176,
177, 178, 181, 184,
196, 208, 214, 216,
227, 228, 244, 250.
Smith E. P. 315.
Smith R. M. 317.
Спенсер 157, 280, 325.
Споршіль 218.
Stafford 60—61.
Стюарт 110, 117—118,
154.
Стюерт 140, 141.

Т.

Tacitus 28.
Таунсенд 154, 156.

Taussig 317.
Тейльор 249.
Темпль 55, 66.
Теобальд 218.
Терре 294.
Thompson 315.
Тінен 247—249.
Тірто 88, 90, 93, 94, 95,
100, 103, 106, 117,
118, 119, 140, 147,
152, 237.
Тойнбі 312—313.
Токкер 71, 116—117.
Тома з Аквіну 40, 48.
Тоніольо 288.
Торнтон 186, 210.
Торренс 185—186, 193,
205.
Трайче 285.
Тук 193.
Turbolo 58.
Twiss 4.

У.

Уейлянд 314.
Уекфільд 146, 187.
Уест 167, 173.
Уокер А. 315.
Уокер Фр. А. 142, 204,
212, 231.
Уоллес 151, 154.
Устаріц 105.
Уцшнайдер 103.

Ф.

Фенельон 51.
Фергюзон 124, 146.
Феррара 243.
Ферраріс 289.
Філіпе 314.
Філянджієрі 102—103.
Фірмін 73.
Фонтене 234, 235.
Форбонне 106.
Форті 289.
Fortrey 65, 70.
Фостер 213
Фоусет 194, (надруковано хибно Ароусет) 211, 317.
Франклін 103, 111, 154, 226.
Фріденбург 186.
Фрідріх Вел. 244.
Фуріс 276.

Х.

Ховеллянос 243.

Ц.

Цінке 109.
Ціцеро 29, 31.
Chamberlen 73.
Coke 70.
Colmeiro 5.
Colmell 315.
Court J. 74.
Court P. 74.
Cradocke 73.

Ч.

Чайльд 55, 65—66, 71, 72, 90.
Чельмерс 161, 187.
Чіораріо 243.

Ш.

Шадуель 318.
Шальоа 242, 289.
Шваліс 294.
Шель 4, 273, 280, 283.
Шелль 292.
Шенберґ Густав 4, (на сім місци має сей автор, якого тут пропущено, находится між Шмоллером і Вагнером) 273, 278, 282.
Шербіліс 208, 295.
Шефлс 273, 277, 279, 283.
Шіаттарелля 289.
Шіллер 244.
Шлетвайн 109.
Шлєцер 250.
Шмальц 109—110.
Шмоллер 273, 280, 283, 284, 326.
Шрам 186.
Шредер 109.
Штайн (міністер) 244.
Штайн Л. 274, 284.
Штепель 153, 234, 244,

(тут надруковано хн-бно Штерль) 315.	124, 136, 141, 143, 144, 154, 163, 170.
Штірлінг 234.	Юнг 154.
Штірнер 218, 244.	Юсті 109.
Шторх 249—251.	Юстиніян 21.
Шульце з Деліча 285.	

Ю.

Юм 71, 95, 112—116,

Я.

Якоб 182, 216, 245.

З М І С Т.

	Стор.
Вступне слово	3

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ:

Вступ	7
-----------------	---

ДРУГИЙ РОЗДІЛ:

Старинні віки	13
Греки	17
Римляни	27

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ:

Середні віки	34
------------------------	----

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ:

Нові часи	44
Перша новочасна фаза	47
Друга новочасна фаза: Меркан- тильна система	49

ПЯТИЙ РОЗДІЛ:

Третя новочасна фаза: Система природної свободи	75
--	----

Час перед Адамом Смітом:

Франція	78
Італія	95
Іспанія	106
Німеччина	108
Адам Сміт, його безпосередні попередники і його наступники:	
Англія	111
Франція	214
Америка	226
Франція (продовжене)	232
Італія	242
Іспанія	243
Німеччина	244

ШЕСТИЙ РОЗДІЛ:

Історична школа	259
Німеччина	264
Італія	286
Франція	290
Англія	295
Америка	314
Сучасні англійські економісти	317

СЕМИЙ РОЗДІЛ:

Закінчене	320
Показчик	329

